

ספר יריעות שלמה

יגיה אור בהיר בתולדות גאוני ישראל המצוינים

כמו:

(א) רב האי גאון, (ב) ר' אליעזר הקליר, (ג) רב אחאי גאון, (ד) רבנו חננאל, (ה) רב יהודאי בעל הלכות גדולות, (ו) רבנו נסים, (ז) רב משה, (ח) מר אברהם, (ט) רב כהן צדק, (י) רב שר שלום, (יא) רב עמרם, (יב) רב נחשון, (יג) רב שרירא, (יד) תקופת הגאונים, (טו) רבנו משלם ברבי קלונימוס, (טז) רבנו משלם ב"ר משה מסנגצא, (יז) ר' משה בלמו, (יח) רבנו משה הדרשן, (יט) רבנו גרשון מאור הנולה, (כ) ר' מצליח, (כא) ר' טבת הגפוס, (כב) רבנו נתן בעל הערוך, (כג) ראשי ישיבות בבל וחכמיה.

ועם

הערות מושכלות והרבה מאות באורים נפלאים בס' הערוך.

הכל עסק יפה נעמו

הגאון האלהי והחוקר לכל תכלית ראש גולת אריאל מרן

שלמה יהודה ליב ראפאפארט זצ"ל

אבדק"ק פראג

נצלנו לזה שתי מטבעות יקרות: (א) דרשת הכהן הזה כביהכ"ג בפראג, (ב) האגרת ששלח בעל"ה הש"ך זיל לשר גונרי אחר.

ווארשא

ברפוס וכהוצאות הסדפים דובערוש מורש. ווארשא. נאלעזקי № 39

ה"א תרס"ד לפ"ג

Сеферъ „ІЕРУОТЪ ШЛЯМА“

т. с. ЗАНОВЪСЫ СОЛОМОНА

Соч. III. Л. РАЦОПОРТЪ

ВАРШАВА — 1903 г.

въ Типографіи Б. Туринъ, Налевак № 39.

יקר שהדותא

הכל תלוי במזל ואפילו הספרות היהדות! כל הנכנס בשלום בפרדס ההגיון העברי יודע להעיד עדות נאמנה, כי יש ספרים שונים אשר אינם כדאי לצור אותם גם על פי צלוחית, וביניהם ספרי הכל ורעות רוח אשר כמעט בכל ארץ המינים לא נמצא כמוהם לרוע, ובכל זאת מצאו למו כר נרחב בשדה הספרות האירופית, וקוראיהם סבליעים אותם בנעימות בעודם בכף המדפים, וחלילה להם להרהר אחר עניניהם אשר פעמים אין ספרות נובעים ומפכים מנחלי בליעל. ולעומתם יש ספרים יקרי הערך ומאמרים נעלים השוכבים למעצבה באיוו פנה מסכתבי העתים העבריים הישנים, והזמן יכסה עליהם במשאון כמו לא היו לעולמים.

והרבה סגולות מסגולות יקרות אלה הנרדמות והישנות בחיק העבר כמתים באשמים, הלא המה מאמרי החוקר לכל תכלית רב החובל בים התורה אוצר כל שכיות החמדה מרן שלמה יהודה ראפאפארט וצ"ל אבדק"ק פראג. מאמרים, אשר נוכל לחשבם בצדק כפנסים מאירים בהיכל הספרות היהדות. מאמרים, המלאים ממגד שמים ומפיצים אור החשמל צח ומצוהצח בכל מקצועות המחקר האלהי, ועם כל זאת המה ב"בכורי העתים" כמו בבתי בלאים החבאו, ודומים כהרסים יפים ונעימים במדבר שממה, כי העתון הישן "בכורי העתים" כבר אבד עליו כלח ואין חיונו נפרץ, מלבד אשר השם "עתון" מבאיש רוח כל מאמר בעיני דורנו ומאבד חנו.

לכן בראותי בבכורי העתים שנת תק"ץ מאמרי החכם שי"ר הנזכר, איך הם שוכבים הווים כענקים על שדה קמל ואין דורש ומבקש להם, כי השם "עתון" אשר לו הוא יחליש תאות כל איש החפץ להנות בו ותשוקתו זאת המס תהלוך, בעבור זאת יעצוני כליותי ללקוח שמה את מאמריו המצוינים ביותר, ולעשות מהם זר פרחים אחר בכרם ספרותנו החדש, ונעלה אצלי מעל כל ספק, כי יהן ריח טוב בלבנון באף כל שוחרי תושיה, ויברכו עליו ברכת הנהנין.

דובערוש בן אלכסנדר מורש

ווארשא. ח' אלול. התרס"ג

אל הקורא

הקונטרס של תולדות רבינו נתן בעל הערוך היה מיועד בתחלה להיות נדפס לבדו עם הערות הנלוות רק לבאור תולדותו וקורות ספרו. אך אחרי כן קראתי בשורה נדפסת מחכם עמנו ומוקד גדול בקדמוניות ישראל, (שמו העממי לא נודע לי) אשר את לבבו להוילא לאור חבור מיוחד על קורות הספרים והלמודים מחכמינו, אחרי כלותו בזמן קרוב החלק האחרון מחבורו הנפלא על תולדות ישראל, אז גמרתי בדעתי לחבר לקונטרס זה עוד הערות כוללות תולדות הרבה גאונים והבאים אחריהם המוצאים בהפך הערוך, עם קורות ספריהם, יען יחלתי בהערות אלו איזו תועלת להשלמת החבור הנזכר על עניני ספרי חכמינו בכלל. והמטיינים אשר מרוב פעולותיהם היקרות או מוארך העניינים הנמשכים אליהם, היה נר להם המקום בהערות אלו, יחדתי להם קונטרסים נפרדים, עם הערות מיוחדות אליהם, והמה רבינו סעדיה ורבינו האי הגאונים, ר' אלעזר הקליר, רבינו חננאל ורבינו נסים. האמנם אם תחלתי לא נכזבה, אם ימלא החכם ההוא ושאר חכמים האוהבים לדרוש בקדמוניות שלט, איזה חדשות מועילות בחקירותי, ישפוטו הם ולא אני. אך זאת אומר כי לא הרבה שנים ישו לעת הזאת מימות הגאונים עד זמן רבינו נתן, בדרישות בחלמוד לאמתתן ובשאר ספרי חכמה, גם בהתפשטות דרישות ההן מארץ לארץ וממדינה למדינה. הפס כי נסתמו לפנינו רוב המעשיות אשר מהם נשאב עניינים כאלו, ובקלת הערות תראה כי נאבדו מאתנו איזה ספרים יקרי הערך מסופרי העת ההיא הכוללים סדרי הדורות ותולדות חכמיהם, ומעט הם הנשארים ונער יכתבם, ולכן יקר בעינינו כל אשר נמצא אמתו אחרי קלת חפז ויגיעה, וכן אפשר כי יקר גם בעיניך קורא משכיל! ונפשך תתענג על איזה עניינים הבאים לפניך ערוכים ומסודרים, אשר היית בהם כנבון ותועה עד הגה. הן אמנם יבאו כפעם בפעם במאמריו גם חשבונות במספרי העתים אשר יוגיעו קלת קוראים הבלתי מורגלים בהם. אכן נחווים המה מאד לזכור זמן כל חכם, מחי וכמה שנים היה על האדמה, ובפרט בחיי קדמונינו, שכמעט לא אחד בהם אשר זמנו הוגבל כראוי, ולא טעו בו איזה מסופרי הדורות. וכבר נשאנו על דבר זה חרפת חכמי הגוים אשר הם מלעיגים עלינו לאמר, אין השבון ואין נדק בהפזרי הזמנים מגדולי ישראל, ואין לעמוד על אמתתם, (יעוין לעקסיקאן הגדול של החכם באילע (articu. . Isaacites), ולזאת השבתי לנכון למען החזק במעוזי וכבודי, ולכל יחולל עוד שמו, להעביר הכתם הזה מספרינו, והחזק לאדם דעת יחגני להשלים דבר זה כפי יכולתי.

ועל דבר המועלת בכלל מספרי תולדות חכמים וספריהם, מלבד אשר כבר דברו זה אנשים מלוינים וגאונים ארץ, כמו בעל היוחסין ובעל סדר הדורות בהקדמותיהם, הגה לא זה המקום ג"כ להאריך מזה בהלעה קטנה למעט קונטרסים המוגע לאחרי בקלה השפה מים הגדול הזה של ספרים וסופרים, והדברים שמורים אחי למועדם רק

לאחר ספרי הגדול אי"ה, אשר אלה העלים והדומים להם בתכונתם הם רק כדוגמאות
ממנו, וכעת יספיק לנו להעיר את לב המבינים באחינו ואוהבי עמנו, כי יאמה העת
הזאת לישראל אשר יאמר בה מה פעלו גדוליו וחכמיו בהכל מאז ומקדם, לבטבור חזק
כל רפה ולאחזן כל כושל בישרון, גם לסכור פי דוברי עתק המתרבים והמתפרזים
יום יום, אשר כל חכמתם זו לעגם על חכמים באמת, מבלי דעת דרכי חייהם וכל
הגדולות אשר עשו בימיהם. ויש אשר יחשבו לכבד מחזרים קדמונים בחפזם בספריהם
רק כל הדברים הנראים בעיניהם מסכימים למחשבותם ומתנגדים לדעות מורגלות, והמה
השמחים אלי מאמרים כאלה, יחפרו ממטמונים ויששו כי ימלאום כמוצא שלל רב,
ואשר בקדמונים לא כמוהם יחשוב, וקדשו עליו מלחמה בחרופים וגדופים ולא יחשו
עוד ליקרו וכבודו, וכה ירהבו נערים נעורים בזקנים וגבירים. ובעיני נדמו אנשים
כאלה בשבחים לגדולים על אשר ימלאו לפעמים בספריהם חפלי לבם ורעות רוחם, לגמדים
אשר לא יוכלו השג למרות הארזים, אך מתיגעים להשפילם עד מורד ידיהם בהם. כ
מטה בראשי ענפיהם. אך לריק עמלכם! לתוהו והבל כחכם כליתם! לא תשפילו כבוד
כל גדול בישראל אם תחטפו מבינות אמריהם היקרים איזה דברים קלי הערך, ולא
יאמין כל מבין כי כמוכם כלו ימיהם אלה החוקרים רק להבין שמועה לגמולי מחלב
עתיקי משדים אשר לא יפחדו צלילה משעירים ותמונות מזהירות, וכדומה לאלה ההבלים.
וככה להפך, דברי חדודים וגאונות גם נגד שקרים מורגלים, טובים ומועילים לפעמים
כמלח למאכלים אך המרבה בכמוהם וממלא ספרו במלח כזה, השחית התעבי דבריו, ולא
ינעמו עוד לכל חיד. וגם המעט אשר יבטא האדם למדקרות יאות רק נגד הענין והדבר, לא
נגד הכותב והמדבר כי כלנו בני אדם עלולים לשגיאות, ולמה נכעוס ונתקף על איש גדול
ומכובד בעבור כי רחקו מחשבותיו ממחשבותינו, בעת נבקש מוולתיו אשר לא יתקפנו עלינו
אם רחקו מחשבותיו ממחשבותיהם? — ויש באחינו אשר לבם לא נלפן משכל, ויודעים
לשפוט היטב ולהשכיל על כל הנעשה בימים מקדם, והמה ראו כבר הרבה מעלות
לקדמונים במקום אשר לא ראו זולתם. אפס כי השקם להחראות לעיני העמים חפשי
ונקי מכל חשד וגניעה בדבר, הסיתם בכל זאת להפריז על המדה ולדבר לפעמים
תועה על גדולים ולידיקים באמת, נגד הראוי והישר. והנה נעשו נוגעים עי"ז שרנו
להתרחק הרבה מהתרחות כנוגעים. ועוד אדבר מאלה בהקדמה ספרי הגדול אי"ה. —
וכנגד כל אלו נמלאו מרבית ההמון הממששים באפלה ולא ידעו איזה הדרך ישכון אור
החכמים ובחירי הדורות, ובמה ובאיזו מעלה יתרה נבדלו אלה היקרים מוולתם. ורוב
אחינו בקלת ארלות יחשבו לקרוא בלדק להנשים בשם גדולים ואילולים ומאורות אם רק
נפרדים מהם במהגיהם, לא יסחרו כמוהם ולא יעשו במלאכה, ולא יסגו עוד ההמונים
אליהם אם חכמת מה להם, ובמה יתרומונו על רעייהם, ואיזה יתרון יעש להם שם עולם
וזכרון נלח לעם נולד ולדור אחרון כשם הגדולים אשר חיו מקדם בישראל. אקוה כי
דוגמאות אלה אשר הקימותי פה מהולדות כמה חכמים מזוינים יורו למדי על המעלות
וההשלמות האמתיות אשר קנו להם עד השיגו יקרת עמם מדור דור.

עוד זאת מלאתי עלמי כמוכרח להודיע, כי אם המלא ימלא באיזה ספר אחר
מעין דברי אשר בקונטרסים אלו או בקודמים ובזאים אי"ה, למדשות חשבתים, ידע
הקורא כי דברי היו למעין להם, ומחזריהם ראו או שמועו איזה ענין הנכתב או הנאמר
מאחור, ויעשו להם ברכות מים להשקות במו את פריי מעטיהם. יעוין לדוגמא (ב"ע
תקפ"ד לד 54 בהערה ושם תקפ"ה לד 50) וכדומה יותר עוד בספרים אחרים מה
שהשתמשו בהגיגי וסגיוני לבי גם מאשר היו עוד בכתובים או רק באומר ודברים. ולא
להעמיס אשם ח"ו על ראש זולתי באתי הפעם, רק לנקות את נפשי ממנו, כי

המתחברים ההם נודעים למשכילי עם וכבודם לא נגרע אף אם יגרע מספריהם אשר לקחו ממקום אחר. וגם רבים וכן שלמים לא יחשבו זה לעון אשר חטא, להשתמש ברעיוני זולתם ולהכניסם במקום הראוי והנכון, ובפרט אלל מאספי דברים על נושא מיוחד אשר כל קורא בהם יודע כי ברוב המקומות לא מלבס הוסיפו מלים, ואך למוחר הוא עוד להם לרשום בפעם המקור אשר שאבו ממנו אזניהם או עיניהם. אמנם לא כן אנכי עמדי! מעודי נשמרתי מהעדות את מאמרי בעדיי זרים, ות"ל כל מכירי יעידוני על זה. קבלתי האמת או הקרוב לה בעיני, ממי שאמרה, אם קטן הוא האומר או המאמר ואם גדול, ובכתב מפורש רשמתי כזה וכזה שמעתי או ראיתי, או פלוגי העיני לזה וכדומה, כאשר ימצאון איזה דוגמאות גם בקונטרסים אלו, וככה בכל מחברותי. ואחרי כי לא הנחתי שום ספר מהנודעים בעיני קדמוניות שלנו ונמלאים בגבולי, אשר לא חקרתי ודרשתי בו היטב והבאתי ממנו בקריאת שמו כל הנלמד לעיני, הגה כל הנמלא עוד בספרים המתחדשים, באריכות או בהתקלרות בכונה מעין מה שכתבתי מבלי קרוא שם הספר, מאתי ילא ראשונה ונאסף לאולרס. וכל זה רק לגול מעלי משא המחד (גם אם קל יהיה כנזכר) לאמר שונה דברי זולתי אנכי, אף כי באמת קדמו דברי לדבריו בכתב וקלחתם גם בדפוס. והנה לא הורדתי בזה יקרת שום מחבר, אף לא קראתי בשם, מי ומי הוא. והמחריש תחשב לו יותר לחכמה ולכבוד, מסכלות מעט אם ידבר. — והיה מעשי מפילי הדעת שלום השקט ובעט כעתרת הכותם יצבד גאמן לעם ישראל.

שלמה יהודה ליב כהן ראפאפורט.

יריעות שלמה

תולדות רבינו האי גאון וקורות ספריו.

רבינו האי גאון בפומבדיתא, בן רב שרירא גאון, בן רב חנינא גאון, בן מר רב יהודאי גאון, בן מר רב שמואל ריש כלה, וכפי המקובל, מורע רבה בר אבבה שהיה כמספרת ראשי נליות, אשר נודע יהוסם מבית דוד זמבני זרובבל בן שאלתיאל (* 1), נולד בשנת ד"א תשכ"ט, ונפטר בן ס"ט שנים בערב יום טוב האחרון של פסח שנת ד"א תשצ"ח (2). עוד בימי נעוריו, נראו בו אותות נפלאות מגדולת רוחו ורוחב לבו, כי בהיותו בן י"ח שנה מנהו אביו כבר לאב"ד שלו, ובהיותו כבן עשרים נחלק לו הכבוד שנרשם גם שמו אצל שם אביו בשאלות הנשלחות ממרחקים, ושאלו החכמים תשובה משניהם ביחד, אע"פ שהמשיב היה עוד רב שרירא לברו (3), וכבן שלשים שמחו אביו לגאון אחרי הסיר עצמו מגאונות, ונתן לו בחייו כבודו אשר נמשך אצלו (אצל רבינו האי) כארבעים שנה עד זמן מותו (4), ואז חדל גם יקר זה מישראל, והוא היה אחרון הגאונים, ואחריו כמעט נפסק למוד התלמוד בארץ בבל (5), אשר כבר החל להתמעט שם גם בימיו, והוא בעצמו כמתאונן על זה (6), הרב רבי שלמה בן גבירול חבר קינה על מותו. ונשאר ממנה רק חרוט אחד יקר ומשבר לב הקורא (7).

הראב"ד הלוי יביא עוד אות על יהוס הנאון משבט יהודה, כי עיניו ראו עוד צורת הותמו על גליונות שהיה שולח והיה חקוק עליו אריה, שהיה גם על דגל מחנה יהודה כפי המדרשים. ונתחתן ג"כ לגאון, כי אשתו היתה בת רבינו שמואל בן חפני הכהן, גאון במתא מחסיה, שחבר ג"כ ספרים הרבה (8), הוא רבינו האי הרביץ תורה בישראל יותר מכל הגאונים אשר לפניו, ולאורו הלכו דורשי התלמוד ממזרח שמש עד מבואו (9), ואם בארצו נאסף נגה למוד תורה שבע"פ בעת נאסף הגאון אל עמיו. כאשר אמרנו, הנה בארצות אחרות עוד קרנים מידו ורחו להם גם אחרי מותו, וכמעט רק על ידיהם לכל בני ישראל היה אור במושבותם (10). וכל הבאים אחריו הגדילו מעלתו עד מאד, והשבו דבריו למכריעים נגד כל החולקים עליו באיזה ענין (11). ונמצאו מאמרים ממנו ועוד ספור אחד ממנהגו נגד חכם גדול מאכפמזא, המורים כלם על טוב לבו, ענות רוחו ויושר דרכו (12) מלבד קדושתו ויראתו הנודעת בישראל. בכל ספריו ובהשובותיו הרבות, יכיר כל מעיין את מקורו הנאמן אשר שאב ממנו הוא אביו רבינו שרירא, כי לא עזב את דרכו בשום דבר, הן ביושר פירושי ההלכות בתלמוד, ובדור הדברים בסדר נכון, הן בפירושי הגדות ודרכי הסמך עליהם, והרחקת הגוונות מהם כפי מה שאפשר, גם באהבת האמת בכל ענין, ודרך זה קבלו ממנו גם שואבי

(* הספרים נדפסו בסוף הגאון)

סימיו ע"י אנחת והמה הר"ח ורבינו נסים (13). וכן החזיק כמו אביו ועוד יותר ממנו בלמוד הסודות אשר היה חשוב אצלו ולא אצל שואבי סימיו הנזכרים (14). ובכ"ז לא היו חכמות האחרות שנואות ממנו כאשר חשבו קצת גדולים בתלמוד, ודמו להביא מדבריו ראיה אשר נתבררה סתירתה ואולי גם הפכה, ורק על עויבת ספרי התלמוד והעסק בחכמה לבד שנתפשט מאד בימיו, התלונן הגאון (15). וככה יהסס נגד המבקשים הואנות ומדמים לסתור דין שנתפשט ונהקבל בכל חפוצות ישראל, מכח איזה מאמר בתלמוד, ועליהם יתנבר במעצות ואמרים חדים, ויירחיב בנפשו עוד לערוך יסודות חדשים ומועילים (16). אולם גם למוד הסודות בעצמו היה עוד בזמנו וביחוד אצלו על דרך החכמה ומושג לכל שכל ישר, כי בימי צמיחתו היה ולא נתערבב בו עוד הרבה סינים והוספות מסודות בני קדם וספרד, כאשר נעשה ביחוד בשנת ה"א ג"ג, ולא נצטרפו אליו עוד גמטריאות ונומריקון כאשר הקיפוהו האחרונים מכל צד, עד שאין מקום עוד לראות בו הנקודה הנכונה ומטרת הכותב הראשון (17). והלמוד אשר הוסיף על למודי אביו ולא נמצא בו לאביו רק מעט, הוא המקרא עם כל עניניו היינו פרושי הכתובים. שרשי לה"ק ושירים ומליצות בלשון זה, כאשר יבואר בפרטי ספריו שנחשוב בסמוך — קצת חכמים חושבים כי היה רב האי בעיר רוטא, וזה ע"י שגיאת לשון סאמר אחד שמצאו כתוב, ואצלי רחוק להאמין עליו נסיעה רחוקה כזאת. הבלתי נזכרת משום קדמון, ולשון המאמר ההוא יתישב על דרך אחר (18). ואלה המה חבריו הנודעים לנו ממנו.

בפירושי והלכות התלמוד. (ח) באורים על ש"ס מובאים הרבה מאד בקדמונים, וביחוד בספר הערוך. (ט) פירוש ביחוד על משניות סדר פהרות (19), וכל פירושי נאבדו מאתנו, ואינם נמצאים בחבור מיוחד לו. (ג) תשובות רבות מאד מובאות בקדמונים כמעט בכל ענין והלכה, וגם בפירושי המקראות וביסודי הדת (20), גרובן נאבדו ומעט מהן נשארו בידנו בספר שערי צדק דפוס שאלוניקי והיו כמעט כלי בלשון ערבית הנדברת בארצו ובימיו, ונעתקו אחר כך לה"ק, כמו שנרשם בפירוש על כל תשובה ממנו בספר שערי צדק. (ד) משפטי השבועות, ג"כ בלשון ערבית ונעתק לעברית. גרסא בוויניציאה ובסוף הספר נרשם יום כלות המלאכה ט"ו שבט שנת בשם"ך, ונכר בו דרך לשון ערבי בכל דף, ויש בו באיזה מקומות דברי מוכר המעידים על מוהר רוחי וענתו (21). והרב בעל שם הגדולים (ח"ב מערכת ש' טמן כ'). ראה גוף החבור כ"י על קלף בלשון ערבי, והקדמון הרב בעל שערי שבועות (שער י"ט). יקרא ספר זה של הגאון בשם "הכלל והשרשים לשבועות". (ה) מקח ומסבר. והוא רק על הלכה אחת משאר הלכותיו הרבות שחבר עליהם ספרים בכל ענין, ומחברים אליו ספריו הקטנים והם המשכון, משפטי התנאים, ומשפטי הלואות והיו כלם לספר אחד (22). וגם הוא בערבית והעתיקו לעברית בעל שערי שבועות הנזכר, והוא הרב הגדול הנודע גם כן בספריו, ר' יצחק ב"ר ראובן אלברצלוני בשנת ד"א. תתל"ח בהיותו בן ל"ה שנים (23), ונדפס כלו בפעם הראשון בוויניציאה, וראשית מלאכתו היתה בל"ג בעומר שנת שס"ב. אולם במקום ההוא ובשנה ההיא בעצמה רק כמשלש חדשים מקודם לזמן זה, היינו בט"ו בשבט, נדפסו לקוטים קצרים מאד רק מספר זה של מקח ומסבר ולא משאר חבורים קטנים הנזכרים, ונצטרפו הלקוטים האלה למשפטי שבועות עזכרנו. ונראה שהלקוטים המה מהעתקה אחרת של ספר מקח ומסבר שהיתה יותר סבורה ופחותה (24). ונדפס עוד ספר זה כלו עם חבורים קטנים, מחדש בווען שנת ישר"ס עם פ' זר זהב הכולל מראה מקומות והערות מעצמות גם איהם וגדלות בגוף החבור, מהרב הגאון מוהר"ר אלעזר בעל שמן רקח; אכן לא עמד על

הרבה דברים שהיה יכול להקנם מנוכחא המהוקנת של הלוקשים (25). (ו) סדר הגאים וזאמוראים, כ"י נמצא באוצר הספרים של ר"ד אפפנדהיים (נוסערא 844 קווארט), (26). (ז) מצרנות, מובא מקדמונים וכפי הנראה מהם היה ספר גדול כמו מקח וממכר ונאבד מאהנו, (27): בשרשי לשון עבר ופירושי מקראות, (ח) פירושים על הנ"ך ומובאים הרבה מקדמונים (28). (ט) המאסף, בלשון ערבי, וכפי הנראה היה כולל אסיפת שרשי לה"ק על סדר א"ב, ומדולל מאד מראב"ע (29). ונאבדו מאהנו גם הפירושים גם ספר המאסף. במש"ל ומליצה, (י) מוסר השכל, כולל משלי מוסר בחרושים, נדפס בפאריז שנת שי"ט (30), ובויניציאה של"ט, ועם נקודות והעתקה דומות בפ"פ דמיין שנ"ח, ואע"פ שנדפס ג' פעמים אינו מצוי כלל, ולא ראיתיו מימי. רק דוגמא קמנה ויקרה מצאתי מובא במנו בספר אחר (31). (יא) פיוט המיוחס לו, והחלרו שבוע קולי אשר ישמע בקולות, (קורא הדורות ה' א') והוא צח ויפה, ונמצא אצל הספרדים לכל העניה (32): זולת אלה הספרים יש מיחסים לו עוד חבורים אחרים, אך מעות המיחסים או ערמתם נלויה לכל מעיין (33).

הערות

(1) הראב"ד הלוי כתב בקבלתו בסתם שרבינו האי היה מורע דוד. אולם חז"ל רב שרירא באגרתו אשר היתה למקור לכפר הקבלה, כתב וז"ל. ורבה בר אבוב זקנו ומן דבית נשיא הוה, דאנחא נקיסנא בקבלה דמן בית נשיאא אנחא ומורעא דרבה בר אבוב עכ"ל (יוחסין קי"ג ב'). ועוד כתב שם (קי"ז א'): ואבהא דילנא דבי נשיאא חיון, מיהו שבקוה כל הנה ארחהא בישחא דנשואות ועיילי ברבנן במתיבתא למצעי עטו ושפלות וגמיכות, ולא מבני בסתנא אנחא אלא מקמי הכי עיילי זקנינו ברבנן דמתיבתא עכ"ל. והמבין יראה שרלה רש"ג לפרסם יחובו מבית הנשיא שהיה מורע דוד כפי הגודע, ולתתן לחיש אשר יקשה לו למה לא נמשכה שלשלת אבותיו עד דורו ברשאי גליות ונשיאים? אמר שעזבו אבותיו ברעונם את כבוד זה שנספך לבז מפני שקטוה בדמים יקרים ולערו רבנן ובחרו יותר בגאונות, ושזב היה ירא כל יעמיסו על משפחתו שמן פסול שהיה נמלא בבית הנשיא ע"י בן ר' בוסהנאי ראש גלות ויבואר בסמוך, ולהסיר ממנו גם הכתם הזה אמר ולא מבני בסתנא אנחא רק מקמי הכי עיילי זקנינו וכו'. וענין זה של ר' בוסהנאי יענין מתחלה בסה"ד ח"א שנת ד"א ש"ס מעשה באריכות מחשיבות ר' בוסהנאי אלל המלך. ושם בסוף המעשה מענין בת מלך שנתן לו מלך ישמעאל לאשה, והמחלוקת אחרי מותו בין הבנים שאמרו על בן הנכרית שבה בן השפחה וכו' ע"ס שמלא כן בספר קטן, ואני מלאהי בשערי דק (שער א' ח"א סימן י"ז) באמלע התשובה מרב האי וז"ל: אלא מיהו יש בדבר חלוקה בין גאונים אחרונים, ועיקר שלה, בוסהנאי ריש גלותא הוה חגיגאי שבה על שפתו בת כנשרי מלך פרס דיהבה ניהלוי עמ"ר בן בטא"ב מלך ישמעאל במתנה וילדה בן ומת ועמדו עליו למוכרו, ונהלקו חכמי ישיבות בדבר זה, יש מהם שאמרו כמה דלא משחרר עבד הוא ולריך שחרור מאחיו, וכתב מר בר חגיגאי דיאנא דבבא ז"ל שטר שחרור

להיה שפחה מבית דינא, ויש מהן שאמרו בזוהר נשיא הוי ובידו לשחררה כו' ובזוהר נאית ליה כמה בני מנשים כשרות כו' והלכך עבדו ליה רבין תקנתא, ואמרו לא יהא אלא משחרר ומותר לבא בקהל. ותתיחס ליה לבזוהר נשיא והוי איכא עליה ערער במלתא, וכוף שתיקו מיניה ועדיין לא מיחסי בניו בשאר בנוי בזוהר נשיא עכ"ל. והנפלא ששם בשער וא"ו (סי' ט"ו) כפולה כל תשובה זו, וגרסא עליה שהיא מרב שרירא והיא ממש כלשונה, רק שנחסר לה עובדא דר' בזוהר נשיא, ע"ש, ושם שיש להקן מזו לזו שבזשים רבים המבלבלים את הקורא. ויתכן שנשאלה השאלה לשיניהם לאב רב שרירא ובנו רב האי, וגשאר משיניהם שתי מהדורות של תשובתם, ובמהדורא של האב רב שרירא נשמט מע"ה דרב בזוהר נשיא מפני הכבוד לבית הנשיא אשר נתיחס בו רב שרירא כנ"ל, ורב האי בנו לא חש עוד לזה מטעם שכבר נודע ע"י אגרת אביו דלאו מבני בזוהר נשיא הם, ולכן העמיד כל המעשה כאשר הוא לפנינו בתשובתו. והנה בכל הספור האמת נראה מתוכו שכן נודע שר לבא של הישמעאלים בשמו עמ"ר, שכבש ארץ פרס מיד המלך האחרון ששמו יזדגר, אשר היה ממספחת בסרי הנקרא כנסרי בתשובות רב האי, וגם סופרי היונים קראו להרבה מלכי פרס רק בשם כסרי, וכן יקרא ניקספורוס את שבו מלכא, ועיין קורות טולס מחברת חכמים בארץ אנגליא וגעתק לאשכנזית מאת החכם צוימגארטען (ח"ט סי' 648 והערה שם). והנה ההיא ליזדגר היה שמה דארה יעו"ש כסה"ד ובקורות טולס להחכם גרייע סוף קורות פרסיים אחרונים.

נשוב ליחס רב שרירא, עכ"פ נראה שרק להרצית כבוד משפחתו, אשר גדול היה באמת גם בלא זה, כהב דמן בית נשיאה אכחא וכו', וגם אם רבה בר אבבה בעלמו היה ראש גלות או ממספחתו יש ספק עלום עוד יעויין סה"ד, ובספרי אגסי שם הארכתי בזה, ועיין הערה 32) לתולדות רבינו נתן, מדרך רש"ג בענין כזה להגדיל גם כבוד ארנו ולזראות קדימת למוד ההורה שם, אולם הראב"ד יעיד עוד שראה לורת ארי על חותם של רב האי וזה קלת חיזוק על היחס מורע דוד. וע"פ כל הנ"ל יפורשו דברי צפנים.

(2) בל זה כפי חשבון הנכון בספר הקבלה, ואין להשגיח כלל למשמעות תשו' רש"ל סי' כ"ט שנראה כחושב מות רב האי בשנת ד"א ת"ת, ע"ש שכתב: ורבינו גרשון מאור הגולה קבל מרב האי ונפטר שנת ד"א ות"ת עכ"ל. וע"כ שמוסבת מלת ונפטר על רב האי, לא על רבינו גרשון שנפטר בזמן מאוחר, עיין תולדות רבינו נתן הערה 46). אולם משבשים רוב החשבוניות בתשו' רש"ל שם כמ"ס במ"א; והראב"ד הוא הקדמון בדבר זה, והיודע יותר כפי הנראה ענינו של רב האי יעו"ש, אחשוב שהוא העתיק הרבה ספורים ומשבין שנות הקדמונים מחלק ב' של ספר מבוא התלמוד לר' שמואל הנגיד הנאבד מאתנו, וביחוד על דורו של רב האי ודור שלאחריו, שכן מובא מחלק זה של מבוא התלמוד בספר כמסד ופרח לר' יצחק הפרחי (פ"ה דף ט"ו ב') שכתב לאחר חרבן הבית ק"ל שנה שהיא שנת תק"ל למנין היונים בימי רבינו הקדוש ירד רב לבבל להורות עכ"ל. ומשבין זה נמצא ג"כ בספר הקבלה לראב"ד, אך לא במבוא התלמוד אשר לפנינו, שצחקו המדפיסים הראשונים רק בחלק הראשון בעבור שמועיל לכללי התלמוד יותר, וכן מובא ממנו בקורא הדורות (דף ב' ב') שתי פעמים, מה שנמצא ג"כ באגרת רש"ג וס' הקבלה. ועוד שם (ג' א'): וכתב רבינו שמואל הלוי הנגיד במבוא התלמוד כי אלו הם כוף רבין סבוראי, אבל ר' שרירא גאון ז"ל כתב וכו' עכ"ל, הנה אע"פ שאגרת רש"ג היתה למקור תמיד לס' הקבלה כמו שהראיתי בכמה מקומות, מ"מ במקום שר' שמואל הנגיד עזב דרכי הגאון, עזב אותם גם הראב"ד. ועוד (שם ושם): כפי מה שבא בתשובת הגאון רב שרירא ז"ל ובמבוא התלמוד לרבינו

שמואל הלוי הנגיד ז"ל ובס' הקבלה לראב"ד ז"ל עכ"ל. ועוד (ה' א'): וכתבו רבינו שמואל הלוי הנגיד במבוא התלמוד והראב"ד בס' הקבלה כי בימי רב שרירא גאון ז"ל ט' אירע מעשה שהיו הולכים בספינה ממדינת בארי למדינת סכסכתאן ד' חכמים גדולים וכו' עכ"ל. א"כ כל הספור מהתפשות למוד ההלמוד ואפריקא וספרד מרב שמואל הנגיד היא ומשם לקהו הראב"ד, ודע כל זה. ור' שמואל שחי רק י"ז שנים אחר רב האי היה לו מקום היטב לדעת ענינו ע"י רב נסים מחותנו גל רב שמואל שהיה מריץ אגרות תמיד עם רב האי, ומופורש כתוב בספר הקבלה, שרב שמואל הנגיד על יד רב נסים היה שותה מימיו של רב האי. ועיין עוד לקמן (הערה 4) מסכים לחשבון הראב"ד.

(3) בראש התשובה הנדפסת ביוחסין (ק"ז א') וכן בראש התשובה המובאה בערוך (ערך אביי) נרשם בפירוש שהיה על שאלה שנשאלו שניהם האב רבינו שרירא ובנו רבינו האי, ושניהם נקראו כבר בשם ראש ישיבת גאון יעקב, אע"פ שכפי הנמאל בסוף התשובה שם ביוחסין: „וסמכוהו להאי בננו באב"ד משעור ב' שנים", היה רב האי אז רק בן עשרים שנה ולא היה עוד גאון, עיין הערה 4). וגם נראה מלשון ההיא שרב שרירא לבדו הוא המשיב, ובערך גומא מסיים זאת תשו' רב שרירא ורב האי הגאונים ז"ל. ובשערי צדק (שער ז' ח"ד סי' י"ב) שאלה לרב שרירא ורב האי, ושם (שער ח' ח"ה ריש סי' ו"ז): לרב האי גאון כו' והגייה עכשיו תשובה מאת אדוננו ראש הישיבות בשאלות שנשאלו במדרש אביו נטריה רחמנא, עכ"ל.

(4) גם כאן כתבו נגד תשובת רש"ל סי' כ"ט שכתב התמות רב האי לגאון בן עשרים שנה בשנת תשל"ו (או תשנ"ו) ונגד דברי הקודם לו הרבה הוא ר' אבא מארי חכם בימי הרשב"א, המובא בשם הגדולים (ח"ב ריש מערכת ה"א) שכתב וז"ל. ומי לו גדול מרבינו האי גאון? כי מקובלים אנו שהיה שלם בכל חכמה ונתמנה גאון בן י"ח שנים עכ"ל. ונגד שני אלה יכריע הראב"ד הקדמון להם והיודע יותר ענינו של רב האי, ע' הערה 2). ודברי רש"ל בהירתם מוחכם, שכתב תשל"ו היה רב האי בן שבע, ואם נגרום תשנ"ו, א"כ היה כבר בן שבע ועשרים שנה. וגם מתשו' רש"ג מוכחת בהירת דברי שני החכמים הנזכרים כמו שיצורר בסמוך. ויתכן אולי שהחליפו התמות אב"ד בהתמות גאון, ומאשר מלאו או שמועו חוזה חשבון מהתמות רב האי לאב"ד כבן י"ח, הפרוץ על המדה כדי להפליג בשבח, וכתבו התמות זו לגאון. אולם התמותו לאב"ד כבן י"ח יתבאר מסוף אגרת רש"ג שכתב וסמכוהו להאי בננו באבות ב"ד משיעור ב' שנים עכ"ל. ור"ל ב' שנים לפני חתימת אגרתו. והנה במאור עינים (סוף פכ"ד) מובא שראה חתימת האגרת ההיא שכתבה בפרוץ שבור שנת אלף רנ"ח למנין שטרות, ואם נפרש לשון משיעור ב' שנים שלא עברו עוד כל השתי שנים, ונחשוב החתימה בסוף שנת רנ"ח, יהיה מנוי רב האי לאב"ד באמצע שנת רנ"ד, והוא כפי חשבון רש"ג בהוכחות ג"א תמ"ט שלפני השטרות כך הכל אמצע שנת רנ"א תשמ"ו ליצירה. מעתה כפי חשבון הראב"ד בטולד בתחלת שנת רנ"א תשכ"ט, יהיה בעת מנוי לאב"ד בן י"ז והי' שנה או יותר מ"ט קרוב ל"ח, ומה שתפשה השמועה שנתמנה לגאון כבן י"ח שנה, אולם באמה לא נתמנה לגאון רק י"ב שנה אח"כ בהיותו קרוב לבן שלשים, ונמשכה אלו הגאונות קרוב לארבעים שנה כמ"ס הראב"ד. ולענין מקום הגאונות בפומבדיתא ולא בפרוץ שבור, עיין הערה 32) לתולדות רבינו נתן.

(5) הראב"ד הלוי כתב שהיה רב האי אחרון הגאונים, ואע"פ שבני ישיבתו הקימו אח"כ לראש ישיבה חזקיה ראש גלות בן דוד בן זכאי, הנה לא עמד רק שנים, ואח"כ תפשו המלך ואסרו בצדק, ואז פסקו כל הישיבות והגאונים. וגם חכם גדול בתורה

לא נשמע עוד אח"ז בצבל, זולת רב שמואל הלוי שהיה אחר זה הראב"ד, ובימי הרמב"ם, והיה נקרא גם מרמב"ם גאון וראש ישיבה (אגרות הרמב"ם), אולם רק דרך כבוד בעלמא, והרמב"ם בעלמא ירה על כיווי כבוד אלה, בחץ לשונו, בפירושו למשניות (בכורות פ"ד) ואליו כוון בתשובותיו (פאר הדור סימן ל"ה וס' קמ"ב יעו"ש היטב אחרי העיון עוד בריש מאמרו על תחית המתים). כנגד זה עיין תולדות רבינו נתן בעל הערוך (הערה 58). וכתב עוד הראב"ד (ד"א דף נו"ה א') שר' יצחק בר' משה הידוע בן סכני אשר לא עלר כח בימי ר"י בר יהודה ור"י בר ברוך הלך מולאניא (אשר בספרד) לארץ מזרח וכסמך שם לגאון והושב על כסא רב האי ז"ל, עכ"ל. אולם העיר שם בעלמא תיקף: „ולפי דרכנו למדנו שלא נשאר שם ושאר בתלמוד בכל ארץ שנער". ור"ל שסמיהא זו לגאון מורה ג"כ שפסק למוד התלמוד שם, שקבלו איש מספרד אשר לא עלר כח בציטו להיות חבר אלל חכמים הנזכרים. ועיין עוד ראה על הפסק הגאונות ולמוד התלמוד בצבל אחר רב האי בהערה 7).

(6) בסוף ח"א ממספטי שבועות כתב רב האי ז"ל. ובכלל זה העיקר די לאנשי הבינה והשמוע, וידוע לפני אלהינו שלא בארתי כתבי זה אלא כדי להצין מי שאינו מבין, ולהתלמד מי שאינו למד ולידע מי שאינו יודע, ולפי שראיתי מעוט בינת רוב המתחכמים בגמרא בזמן הזה עכ"ל.

(7) בסוף ספר שקל הקודש על עניני השיר לר' דוד בן יחיאל, הגלוי לספרו לשון למודים, מביא דוגמא ממין אחד מהשיר לר' שלמה בן גבירול, והיא הקינה שסדר על מות רב האי, ושם נמלא חרוז זה, נגדעה קרן עדינה, היא גברת כל מדינה, עכ"ל. וג"ל שכוון על ארץ צבל הנקראה בכתוב עדינה (ישעיה מ"ז ח'), גם גברת ממלכות (שם שם ה'), וקראה בן גס הרב ר' שלמה בעבור שמעלה על כל גולת ישורון ע"י התשובות מגאוני ארנה לצד, לכל שאלה בעניני הדת עיין לקמן (הערה 12), ונגדעה קרנה ותפארתה צמות רב האי כי נפסק הגאונות ממנה, דגם למוד התלמוד חדל שם בשיבות כ"ל (הערה 5) ויהיה גם חרוז זה לראי' על הנאמר שם.

(8) הראב"ד כתב שהיה רב האי חתן רב שמואל בן חפני גאון במתא מחסיא. ואלה הם הספרים אשר מלאתי מוצא על שמו של ר' שמואל בן חפני בקדמונים. (א) הלכות לילית בלשון ערבי (תשובת הרמב"ם סי' כ"א). (ב) אל זאם אל אחכאם, צדינים, ג"כ בלשון ערבי, (תשו' מהר"ם אלשקר סי' י"ז), ואולי הם ג"כ הלי לילית. (ג) ספר השותפות (בעל העמור אות ש' שיתוף). (ד) ספר המצוי (קורא הדורות ד' א'). (ה) ספר המתנה, (הקדמת המעתיק פי' סדר נשים להרמב"ם). (ו) שערים, (מרדכי פ"ד דמנהדרין סי' תרל"ט ע"ש צדיני עדות ושם נקרא ר"ש בן חפני הכסן). (ז) שערי שמיטות (ראב"ן סי' רי"ז) ובמרדכי סוף פ"ו דחולין מביא ג"כ דיני שמיטה ממנו וקורא הספר בשם שערים, ומזה נראה שכלל החבור היה נקרא בשם שערים והיו בו שערי שמיטות ושערי עדות, ואולי עוד יותר ספרים שהבאנו, והיה מדרך הקדמונים לכתוב ספריהם בשם הכולל שערים כמו שעשה רב האי, עיין הערה 22). וריב"ר אלצרלוגי עיין הערה 23). (ח) פירושים על מקרא וביחוד על התורה באורך גדול (יעיין הקדמת הראב"ע ובבאורו, בראשית ב' י"ז, שמות ד' כ"ה, ו' וי"ט י"ג, ורד"ק ש"א כ"ט לענין בעלת אוב). אכן ספרי המלכות ומקח וממכר אינם ממנו כאשר טעו מחברי שפתי ישנים וסו"ד, רק מוחתנו רב האי, עיין לקמן (הערה 27). אולם בחלק ב' מהספר בעל העמור כ"י אשר ראיתי, מולאתי דבר נפלא אללי שכתב שם (דף ק"ב ב'), ותשו' לרבינו שמואל בן חפני חכם פאם עכ"ל. והנה הראב"ד כתב בפירושו שהיה רב שמואל גאון במתא מחסיא וכן נראה ממה שהיה חותן רב האי, ואיך יהיו א"כ שני בני יוסף בן

שמעון מלוינים כאלה בזמן אחד רק בארצות רחוקות. ואולי מולדתו היה בפאס אשר באפריקה ונתקבל לגאון במתא מהסיא. אך הלשון חכם פאס לא משמע כן, וע"ג. ובקורא הדורות כהוב שלרצ שמואל זה בן חפני כוון רב האי במ"ט בתשובה המובאה בכותב לע"י (פ"ב דחגיגה): וכשמת רב שמואל גאון ז"ל וכיוצא בו שהרבו לקרות בספרי עו"ג וכו'. ואולי קשה להאמין שרב האי יביא את חותנו בסתם כמדבר מאיש מור לו וגם קלת דרך גנאי, ובהוספת מלת ז"ל, אע"פ שרב שמואל בן חפני מת רק ר' שנים קודם רב האי. ולכן חשבתי מתהלה שטון לחיזה גאון נוקדמונים שהיו בהם שנים ששנים בן. האחד מר שמואל מבני בניו של אמימר בכורא שנת ד"א ת"ל, והשני רב שמואל בר מרי בפומבדיתא שנת ד"א הק"ח. יעוין אגרת רש"ג. חולט ראה זה מלאתי בשערי לזק (שער ז' ח"ה סי' כ"א) שאלה לרב האי הא דאמור רבין אסמכתא קניא והוא דקנו מגיה בב"ד חשוב, דחזיקן בה פלוגתא לרבואתה זק"ל, אית מ"ד דבטיק לבלתו מעכשיו וב"ד חשוב, ואית דאמרי דבחד סגיא וכן אמר רב שמואל גאון כ"ע בספר התנאים וכו' והולרכו להכרעה גאונו כרוב חסדיו. תשובה, כך ראינו כו' ודחזיקון למר רב שמואל גאון ז"ל לא הסמכו עליו, וכבר אמרנו ליה בחייה דהוא מיומרא בהאי שמעתא בלחוד הוא, ודכתבתון דחזיקון בהא מלתא פלוגתא לרבואתה, אכתנא לא חזי לנא בה פליגתא מן אדם, לבד מן מר רב שמואל ואדורניה מגיה עכ"ל. והנה פה מביא רב האי בפירוש מר רב שמואל גאון בהוספת מלת ז"ל, שהיה חי בימיו ומעט זקן ממנו, והוא רב האי החזירו מהלכה אחת, ואחרי שלא נמלא באגרת רש"ג ולא בספר הקבלה שום גאון בימי רב שרירא ורב האי ששמו רב שמואל זולת ס' חפני, אין ספק א"כ שאליו כוון אע"פ שקוראבו בסהם, וזה יעיר גם על תשו' הנזכרת מכותב לע"י. ומעתה נראה משם שהיה רב שמואל בן חפני אוהב חכמות עד כי בימיו הרבו לקרות ספרי עו"ג יומא מדאי, גם יבואר משם דעתו ודעת כיוצא בו בהגדות שנמלאו בהן נסים ללדיקים בלתי נביאים, עיין מזה באריכות לקמן (הערה 13), וכן נראה ממה שמוצא בשמו בפירוש הראב"ע ורד"ק במקומות שכתבו יעו"ש, ביחוד אלל בעלת אוב שכתב, אע"פ שמשמעות דברי חז"ל בגמרא כי אחת הוא שהחיתה את שמואל, לא יקובלו הדברים במקום שיש להם מוכחישים מן השכל. ובכ"ז היה מפורסם לחכם גדול בתלמוד, והרב בעל העטור ושאר הקדמונים, יקראוהו תמיד רבינו שמואל בן חפני. ולספרים שחשבו מוט לריך למנות עוד ספר ההגאים שמוצא בתשובת רב האי. חולט כל ספריו נאבדו מאתנו, לעצבון כל משכיל.

(9) לשון הראב"ד בספר הקבלה.

(10) דר"ח ורבינו נסים גם אביו ר' יעקב שאבו מימיהם בלמוד התלמוד מרב האי ורב שרירא אביו ורק ע"י אגרות ותשובות, ואע"פ שהר"ח קבל גם מאביו רבינו הושיאל, מ"מ לא הספיק לו לבדו, כפי הגרסא משאלות הרבות ששאלו תמיד מרב האי, והם יסדו לנווד זה באפריקה בעיר אלקירוואן (עיין בתולדות כ"א מהם). ומשם בלי ספק נתפשט לרומי ושאר ערי איטאליא, ומשם לקלה אשכנז ומזרח ארפס על נהר דיין (ע' הערה 57 לתולדות רבינו נתן). ומשם ללרפת הלפונות, ועוד מן אלקירוואן לאספמיא ע"י הרי"ף תלמיד הר"ח שגסע מאפריקה לשם, והעמיד שם תלמידים הרבה (יעוין ספר הקבלה), ואע"פ שגבר נתפשט שם התלמוד ההוא ע"י תלמידיו ר' משה ור' חנוך, מ"מ חולי גם הם לא הספיקו לבדם להעמיד בתי מדרש בכל הארץ, לולא הרי"ף שצא לעזרתם, ומקודם לו עוד היה רב שמואל העבד מערנאטה שופה מימיו של רב האי ע"י רבינו נסים מאלקירוואן, (יעוין לעיל הערה 2) ועודם שם הנניד אתאמן

מאד לעזור להפשטות למוד התלמוד ע"י העתקת ספרי קדמונים, בכל ארץ ספרד, (יעין בספר הקבלה).

(11) הרמב"ן במלחמות (כתובות פ"ה) כתב: ורבינו האי שקול כרובה של סנהדרין, ושם בניטין על הרי"ף (דף קע"ג ב') קורא לו אביהן של ישראל. ועיין לעיל (הערה 4) מר' אבא מארי בימי הרשב"א שכתב: ומי לנו גדול, מרבינו האי כו'. וכדומה הרבה מאד בקדמונים.

(12) נודע כי הרבה הכנסות היה לגאונים מכסף שהיה נשלח לשיבתם ממדינות רבות ורחוקות, בעד תשובותיהם שהיו נלרכות להם מאד כי לא שקדו חכמי ישראל בלמוד התלמוד אז רק בארץ צבל. יעוין מזה באריכות בס' הקבלה ובספור ר' נתן הצבלי ביוחסין. וראוי להעתיק כאן דברי הרשב"ן בתשובותיו (ח"א סוף סי' קמ"ב) מה שמלא כהוב בספר רב עמרם גאון בתחלתו, וז"ל. שגר לפנינו רבנא יעקב בן רבנא יצחק כ' זהובים ששגרת לישיבה, חמשה דלנו וחמשה עשר לקופה של ישיבה, ולווינו וזרכנו אותך ברכות שיתקיימו בך ובזרעך ובזרע זרעך ע"כ. וזה רב עמרם ששלח סדר הפלה לספרד ובלי ספק כדוהו בני ספרד ושלחו לו מנה יפה בעבור זה. אולם ע"י ר' משה ור' חנוך בנו שגסבו באניה וגמכרו לאספמיוא, נתפסו שם למוד התלמוד עד שלא היו לריבין עוד לתשובות הגאונים מצבל, ואז נפסק לחם חקם ממדינה זו. ואח"ז בימי ר' חנוך שיסב על כסא הוראה בקורטוב"ה בעט בו רב יוסף בן שטנא"ש שהיה הלמוד של ר' משה חבי ר' חנוך, וגדול בתלמוד ובחכמה, ונחלק העם למחלקות, חלי העם אחרי ר' חנוך והחלי אחרי ר' יוסף, וגבר החלי של ר' חנוך וגדו חת בן שטנא"ש, והמלך יעלהו שיצרח מפניהם, ורין עשה וכנסם בספינה והלך עד ישיבתו של רב האי וחשב שרב האי יקבלהו בשמחה. וגסבר פנים, בעבור שע"י איש ריבו ר' חנוך נכרת חק הישיבות מצבל, אכן רב האי שלח לו שלא יבא אליו, ואם יבא יחוש לנדיי של הרב ר' חנוך, ואז הלך בן שטנא"ש לדמשק ומת שם. יעוין המעשה באורך בספר הקבלה. ובעל הטעוין (מתנת שביב מרע דרך ב') כתב: ובהשיבה לרבינו האי גאון סברא דילנא ודאבא מארי ידוע צדיני מעולם, למידק דייקנא מעולם בחר אומנא, ומעשים שלא יהיו בהן מרמה וגזל ועול, ולמיזל בחר קושטא ותריעותא דמעשים, ולנלווי כל מעשים, ולאודויי לאמיתותא כדאמור רבן מנין לדיין היודע בדין שהוא מרומה שלא יאמר כו', ורבוותא דהוה בהון יראת שמים הכי הוה סוגייהו ומנהגן עכ"ל. ועיין עוד דברים כאלה ממנו לקמן (הערה 21).

(13) בדרך רב שרירא בהגדות יעוין (הערה 32) לתולדות רבינו נתן, ושם ג"כ תשובתו ותשובת בנו רב האי המובאה מר"ס אלשקר סי' ז"ו בענין גלגל קבוע ומזלות חוזרים, וע"ש שכתבו ליתא להך ברייתא דפסחים מכמה אנפי, ובהקדמת מורת המאור נשאל לרב האי מה הפרש יש בין המדרש והאגדה הכתובים בתלמוד ובין הכתובים חוץ לתלמוד? והשיב כל מה שהוקבע בתלמוד הוא מחזור ממה שלא נקבע בו עכ"ל, ור"ל שאר המדרשים. ובערוך ערך גוזמא תשובה מרבי' שרירא ורבי' האי בנו באיזה מקום יש רשות ובאיזה אין רשות לומר על דברי רז"ל גוזמא ע"ש, אע"פ שרב האי שם הוא קלט כותר את דברי עלמו המובאים בערך עשר, ע"ש שכתב דהני כ"ד דקאמר לאו דוקא האי מנינא אלא לרעות נפשיה קא מכוון, וקאמר כ"ד בלשון הבאי וגוזמא כדכתיב מהכות כסיל מאה, כי שבע יפול לדיק וקם, ואי אמרת היכי כ"ד? אמרי דגילי רבן במאי דנפישו למימר כ"ד, כי ההוא דהסוכר את הפועלים דאי היו כבר לקישא הוי מקשי ליה כ"ד קושיא ומפריקנא ליה כ"ד פירוקי, וכן אמרו בסוף המדיר כ"ד מוכי שחין היו בירושלים, עכ"ל. ועיין ערך דל ב' בפירוש המעשה של עכירת מים בבא רב

לצבל (שבת פ"ח א'), ומראה שהוא מהיגע מאד בדרך רחוק קלת לקרב כל הספור
 שם אל דרך האפשר בחיק הטבע, ולא בעבור שחשב לנמנע מפלאות שלמעלה מן
 הטבע ללדיקים גם הבלתי נביאים, שאדרבא הוא כתב בפירוש דעתו בהפך, וחולק על
 קלת האנשים האומרים כן, וז"ל (בסוף התשובה הנזכרת ממנו בכותב לע"י פ"ב
 דחגיגה): ודע כי זה היה מקובל אלל הראשונים כלם יחדיו, ולא היה ה' מהן מכחש בו,
 כי אומרים היו כי הקב"ה עושה אותות ומוראות ע"י הלדיקים כמה שהוא עושה ע"י
 הנביאים, ומראה את הלדיקים מראות נוראות בדרך שהוא מראה את הנביאים, כי
 חקנות יש לעולם בדברים הללו ואין בהם הפסד כל עיקר, כי יודע אלהים שאין
 טוענין בו טענה בטלה, (כפי הנראה היה קלת חכמים אומרים שיש בדעה זו הפסד
 באשר שמוסיפים ע"ז עוד על הנמלא במקרא תארים וגשמות לצורה), וכל מ"ש שנעשה
 לר' חנינא בן דוסא וזולתו מאמינים בו ולא מכחישים, ובשלמח מר שמואל גאון ז"ל
 וכיוצא בו שהרבו לקרות בספרי דברי עכו"ם ואומרים אין המראות הללו נראות אלא
 לנביאים ולא יעשה גם כזה אלא לנביא, ומכחישים בכל מעשה שנאמר בו כי נעשה
 גם ללדיקים, ואמרו כי אין זה הלכה אף במעשה של ר' עקיבא שגלה בהיכלות, ומעשה
 ר' נחוניא בן הקנה ועל ר' ישמעאל וכיוצא בהם גם כל אלה אומרים אינם הלכה, ואנו
 סוברים כי הקב"ה עושה נסים ללדיקים וגשמות ומראה להם היכליו, ואתה מחמד
 עינינו אשר אתה חונד לבא לחדרי הלכה יביאך המלך חדריו, ויזכך לתת לך מהלכים
 עם העומדים לפניו, ותרוה מדען ביתו ונחל עדיו תשעה כי עמו מקור חיים ישע רב.
 עכ"ל הזהב, כנגד זה עיין אוהל יוסף על הראב"ע פ' שמות סימן כ"ג ותראה פלא
 שמביא בשם רב האי ממש להפך, בסובר כדעת ר' שמואל גאון, אכן אולי ראה רק
 קלת דברים מהטובה זו ולא סיומה או שהיה ממוקללי דברים, וזה קרוב יותר. אולם
 זה מורה יותר על טוהר אמונתו של רבינו האי וישר שכלו יחד, שלא יקבל ספורי
 הנסים כפשוטם, לבלתי נביאים, רק במקום שא"ל למוטא דרך אחר יותר קרוב לטבע,
 כמה שראינו מערך דל ב'. אכן כ"ז דרכו בספורי מעשים לא כן במאמרים כלליים של
 תנאים ואמוראים, שאללם יתרחק מאד מלהכניס בהם כוונות זרות לא עלו על לב אומרים,
 וכבר התלוננו ע"ז הרבה חכמים גם על הרמב"ם שגלה להעמיס דעות פלוסופיות
 באיזה מאמרי רז"ל וגם במקראות, וזו באמת דבר קשה מאד ללאת מן כוונת האומר
 ולהוליכו בע"כ לדעה אחרת אשר אולי לא ידע ממנה או לא ראה לדעתה, וינמח לנו
 ההיזק ע"ז שלא נדע מהלך המחשבות והשתלשלות הידיעות מדור דור. ותבין בזה
 דברי רב האי בתחלת התשובה הנזכרת, שכתב: דע כי אנו מועדנו אין דרכנו לתפוס
 על דבר ולפרש אותו שלא מדעת מי שאמרו בדרך שאמרים עושים, והרי אנו מפרשים
 לך דעתו של תנא זה והוכן כוונתו ואמתת מה שהיה סבר ואין אנו מבארים עכשיו
 הדברים הלכה או אינו הלכה, ודאי משניות הרבה יש שאינן הלכה ואנו מפרשים אותן
 אליבא דמאן דאיתנו (ושמא תאמר?) אתה יודע כי הרבה חכמים היו סוברים כי מי
 שהוא הגון בכמה מדות זכורות ומבוארות כשמוקדם ללפות במרכבה ולהליץ בהיכלות של
 מלאכי מרום, יש לו דרכים לעשות שישב בתענית ימים ידועים וכו' ולוחש בארץ
 שירות ותשבחות הרבה שהן מפורשות, ובכן מליץ מפנימיו ובחדריו כמו שהוא רואה
 בעיניו היכלות ז', ולופה כאלו נבנה מהיכל להיכל ורואה מה שיש וכו' ודבר זה מפורסם
 וידוע עכ"ל. והבן מאד איך יענה וישלש דבריו שבא רק לפרש דעת התנא וסברת
 החכמים ולא לבדד אם הם כהלכה ר"ל אם מסכימים עם דעותיו בענינים האלה, וזה
 באמת דרך ישר סיפור לו כל מעיין, והיא הפארת לו, ותפארת גם לקדמונים, יותר
 מאשר אם דרך הללי יוכס בפיהם עלות רחוקות מזמנם, ותועלת האמת גלויה תמיד.

יעין, תהרהר מאד לך שיהיה. ועוד נעמוד על סוף לשוני זה: „ובכן מליץ מפנימי וזכרתי כמו שהוא רואה בעיניו“. עיין לקמן (הערה 14). ומנתינו עוד להרחיק אמונת הבל אף אם נשנת היא, יעוין באזודרהס בסדר התקופות בשם הראב"ע שכתב שאלו חכמי קירוואן לרבינו האי למה נהגו ישראל הדרים במערב להשמר שלא ישתו מים בשעת התקופה, והסיב כי יחוש בעלמא הוא, בעבור שהיא תחלת השנה או תחלת רביעיה ולא ירלו לשמות מים חנם (ו"ל שיש כאן חסרון בהעתיקה וח"ס נכתב במקום לב"ד). ע"כ יאכלו כל מחוק להיות שנהס מחוקה עכ"ל רבינו האי. וע"ז כתב הראב"ע: וארי אומר מחוקה שנת העובד השם, הבוטח בו לבדו וכו' ע"ש עוד דברים מושכלים מראב"ע בענין זה. ועל דבר הר"ח ור"ן שהלכו בזה ממש בדרכי רב האי, יעוין בתולדות כ"א ביחוד.

14) רב שרירא גאון החזיק בלמוד הסודות, ע' תולדות רבינו נתן (הערה 32) וכן בט רבינו האי מלבד מה שהבאנו בהערה הקודמת מהשוברו המזכרת בכותב לע"י פ"ב דחגיגה, יעוין עוד תשובתו המובאה ערך חבן המנוגעת, ואם יביא דרייתא בזה הלשון: ולא שהם עולין למרום אלא בחד"ר ל"ב"ס רואין ולופין כאדם הרואה ולופס בעיניו דבר ברור ושומעין ואומרים ומדברים כעין הסוכה ברוה"ק עכ"ל. ונפלאה מאד בריתא זו קדמונית שמסכמת ממש עם חכמי הרפואה בימינו העוסקים במאגנטיםמוס, וקוראים לאיש כזה הרואה ולא בעיניו, (זאמנאבול), ר"ל ניעור בשינה, ולפיתו היא לפי דבריהם בחד"ר ל"ב"ז (הערך גרובע) יעוין בספריהם, והשתכל בדברי הבריתא לא שהן עולין למרום כו' אלא כעין הסוכה ברוה"ק, א"כ אין זה מקדושת אלוה והופעת זו השכינה עליו רק כעין רוח"ק ולא רוח"ק ממש. ונראה שלזה כוון גם כן רב האי בתשובתו המובאה בהערה הקודמת, במ"ש ובכן מליץ מפנימי וזכרתי כמו שהוא רואה בעיניו וכו', וכתב שם שקלת חכמים סוברים כן, ורמו לבריתא שהביא כאן, ועוד מובא ממנו תשובה על י"ג מדות ועשר הפירות בספר האמונות לר' שם טוב (שער ב' פ"ו) וקודם לו בבחי (פ' תשא), והתשובה שראה הראב"ע ממנו על אורים ותומים (פ' תלוא) בלי ספק היתה ג"כ על דרך זה וכמו שהעיר בלדק הרמב"ן שם. אולם הספרים צקבלה שמביא ממנו ר"מ בטריל בפרשו לס' יצירה נחשדים אללי, יעוין הערה 33). ואודות הר"ח ורבינו נסים שלא קבלו למוד הסודות, יעוין תולדות כ"א ביחוד.

15) הרבה משוגאי המכמה חשבו את רבינו האי למעט להם, והראשון היה הריב"ש בתשובותיו (סימן מ"ה). שהביאו לראיה בענין זה, וכתב בשמו וז"ל. תקון הגוף ומישור הנהגת האדם הוא עסק המשנה והתלמוד וכו', ואשר יסיר לבו מזה ויתעסק בדברים ההם (בחכמות) יסיר מעליו תורה ויראת שמים וכו', ואם תראה שאומן בני אדם המתעסקים בחכמות יאמרו לך שהוא דרך סלולה ובה ישיגו ידיעת הצורא לא תאבה להם, ודע כי יכזבו לך באמת, ולא תמלא יראת שמים ויראת הטא וכו' אלא במחשבתך במשנה ותלמוד עכ"ל. ונשנו הדברים האלה כלשונם בס' אור החיים להחסיד ומתנגד גדול על למוד החכמות ר' יוסף יעב"ץ ז"ל, וגם בכותב לע"י פ"ב דחגיגה. אולם ראה פלא איך חסרון איזה מלות יסובב שגוי הכונה מהפך להפך, כי דברים אלה מובאים ג"כ באגרת התנלות לרמב"ן בעד ספר המורה המתחלת טרם אפנה אני שוגג, והוא קדמון היה בזמן הרבה מכל אלה ובדק תמיד מוסחאות מדויקות, ושם נוסח תשובה זו של רב האי כוון: „ואשר יסיר לבו ויתעסק בדברים ההם בלבד, יסיר מעליו תורה ויראת שמים כו' ולא תמלא יראת שמים ויראת הטא אלא במחשבתך במשנה ובתלמוד ובחכמה יחד לא בדברי „חכמה בלבד“ עכ"ל.

וכל המלות אשר רשמתי באותיות גדולות הן הגשמות בשו"ת הריב"ש והפרוכים אחריו, וכפי נוסחת הרמב"ן נראה ההפך שאלה רב האז העסק במכמה אם רק הוא ביחד עם עסק התלמוד, וסגנון הלשון מוכיח כגורסת הרמב"ן, וגם לולא שהיה כן הנוסחא לפנו לא היה מביא תשובה כזו באגרת התגלות בעד הרמב"ם שהיה ראיה לסתור, ואף רבינו האז בעלמו לא היה כותב כזאת לר' שמואל הנגיד, אחרי שהיה כבר לפניו חכמים מפורסמים שנהגו כן, ר"ל שטרפו למוד החלונות אל הגיוס בתלמוד. והמה רבינו סעדיה גאון ומר שמואל גאון ז"ל חותנו של רב האז, ואחריהם גם השואל בעלמו הוא ר' שמואל הנגיד כנודע ממנו אלא ודאי שרק אל המסירים לבס מלמוד התלמוד כלל וכלל, יורה הגאון חזי לשוני, וכפי הנראה רבו כבר בימיו אנשים כאלה וכמ"ש בסוף תשובה הנזכרת (הערה 13): „ובשמח מר שמואל גאון (והוא חותנו) והרבו לקרות בספרי עכו"ם". ועוד קלת זכר לדבר איך נתפשטו בישראל ספרי החכמות בזמנו, יעוין שערי דק (מ"ד סוף שער א') תשובה מרב האז: מי שקנה ספרים מחברו וטען המוכר שיש בהם אונאה לריכין לראות מה ששוא הקלף והכתיבה, ואם יש בהן אונאה בשמות, הקונה חייב להחזיר, ואם האונאה מפני החכמות שבהן אין הקונה חייב להחזיר עכ"ל.

(16) ראוי להעתיק כאן בקלרה דברי רב האז בתשובתו בענין סדר תקיעות (מובאה בתמים דעה סי' קי"ט), אשר כל קורא מבין יתבונן עליהם ועל דרכיו איך ערב את נפשו לדבר כל אשר עם לבבו הנאמן לה' ולא חת מפני כל, וז"ל: כך ראינו כי הדבר שאנו יולאין מידי חובותינו ועושין בה רלון יולרנו, נכון הוא וברור בידנו פרושה משולשת ומקובלת מאבות לבנים דורות רלופים בישראל מימי הגביאים ועד עכשיו, מה שאנו עושים שתוקעים מיושב כמנהג ופוקעין מעומד על סדר ברכות ג' של ג', הלכה הולכת ופשוטה היא בכל ישראל, וכיון שמעשה הזה בדינו נכון והלכה למשה בסיני כי ילאו ידי חובתם כבר סר כל קושיא, ואם תאמר אם תש"ת העיקר הרי תר"ת בטלה ואם תר"ת העיקר הרי תש"ת בטלה? תחלת תשובתי לומר, מנין לנו יודעין כי מלוא לתקוע ביום זה, ועיקר התורה הנהונה מנין לנו יודעין כי היא תורת משה שכתבה מפי הגבורה, אלא מפי עם ישראל? הנה אלו המעידים עליה גם הם מעידים כי במעשה [זו] ילאנו ידי חובתנו, וכי כן העתיקו בקבלה מפי הגביאים הלכה למשה בסיני, ודברי הרבים הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא, ויותר מכל ראיה מזה, פוק חזי מה עמא דבר זהו העיקר והסמוך, ואח"כ לנו מביטים בכל הדברים שנאמרו בנושנה או בגמרא בענין זה, ומה שיעלה מהם ויתרץ כאשר את נפשותינו מוטב, ואם יש בהם כלום שא יתכוון כאשר בלבבנו ולא יתברר בראיה אינו עוקר את העיקר, (ר"ל העיקר של דברי הרבים ופוק חזי מה עמא דבר) והולרנו בדברים אלו בתשובה זאת כי רוב שאלות אלו תואנות הם, לפיכך גלינו כי עיקר המלוא אינו תלוי בהם, ובפשוטן של דברי תורה הכתובים בלבד אין ללמוד כ"א תרועה בלבד, שכן כתוב יום תרועה יהיה לכם, והפשוטות לא נלמדו אלא מדברי חכמים וכ"ש פשוטה לפני התרועה ופשוטה לאחריו, שאין בכתוב ראיה פשוטה על זאת, אלא הלכה למעשה היא ביד ישראל, וכבר פירשנו לאלוף קדוש נ"ע כי שברים ותרועה אחת הם כו' ודבר זה עיקר, וכל השבשים הבאים מרומי ומשבשים אהבם, להגדיל תורה ולהאדירה הוא וכו', הרי נסתלק ספק ולא נשארה תואנה כו', ובר מה שהכזרתם והרחבתם דברים ושניתם ושלשתם ובניתם בנינים שלא על יסוד, ואמרתם במלכויות תשר"ת או תש"ת או תר"ת הם עיקר כו', כל אלו דברי קתורין ותואנות וכו' וכו'. וכמה מנהגי הפלות בכנסיות שכלם נכחות, הללו אומרים ויתקלם והללו אין אומרים, הללו אומרים והוא רחוק בברכת יולא חור והללו אין אומרים, הללו מולאין ס"ת בקלם פלגי (?) וכו' עכ"ל. ויבא לב איש מבין על כי נתקלקלה תשובה

זו מאד בהעמקה, ויש בה הרבה דברים עיקריים עוד שהשמטנו רק מחמת שאינם מובנים, והמעין יראה דרך ורוח לשון ערבי בכל מאמר ממנה. ורמז אליה כבא ר' טובי' ממזר הפסיקתא בפ' אמור במ"ט: ומה שנהגו לתקוע בלחש, על אלה המלות ועל כיוצא בהן ועל כאלה שלא בתורה, שאל אביך ויגדך כו' שהם קבלה בישראל דור אחר דור האידך היו ישראל נוהגין, שתקיעת השופר ונענוע הלולב ושחיטה וכו' כל אלה קבלה הן בישראל שלא נחלקו חכמי ישראל עליהן. ומי שאינו חס על כבוד קונו ורואה לדבר תפוכות הרי הוא חומס נפשו כו' יעו"ש באריכות. והם ממש דברי רב האי גר מבקש תואנה בדבר התקיעות. וכבר מובא רב האי בפירוש בפסיקתא זו הוף פ' ויקרא.

(17) בל קורא מבין אשר יעיין על דברי הקדמונים בידיעת הקבלה כרב האי והבאים אחריו עד הרמב"ן, וישם אליהם דברי האחרונים בה, אז ימלא ההפרש הגדול ביניהם, ויראה המים הטהורים היוצאים ממקור אבני שיש בהירים וזכים, איך ידלנו מעט מעט ויהיו אח"כ עכורים בני מראה וזוהר, ובפרט אחרי אשר נתערבו עמה הטמריקות וגמטריאות — ואודות אשר נעשה עמה בשנת ה"א נ"ג לא אוכל לפרש פה, ובמקום אחר נדבר מזה אי"ה באריכות.

(18) בש"ק כהב וז"ל. במדרכי דשבת נראה דרב האי היה ברומי עכ"ל — ויפה העיר שכן הוא שם (פט"ז סי' של"ח) ששמע ר' ינחן בר' יהודה מפי רב האי ברומי טעם למה מאחרין בשבת לישן שינת שמרית. אלא שהדבר נפלא מאד ולא נמצא בשום ספר מקדמונים שרב האי נסע ממקומו, ומכ"ש לדרך רחוק כזה, ואיך לא ידע מזה הראש"ד בעל ספר הקבלה או בעל היוחסין, ולכן מוכרחים אנו לפרש ששמע ר"י ב"ר יהודה ברומי מה שהיו אומרים. ומה תלמידים מפי רב האי, וראיה נוכחה לפירוש זה מהגהמ"י פ"ב מהל' שחיטה ס"ק כ' ע"ש ר"י ב"ר יהודה כהב שמלא מפי רב האי ורב שרירא אביו וכו', או שהיה כתוב כאן ר"ח וע"י ט"ס נעשה ר"ה ובא אחד ובאר בטעות רב האי, שיותר יכול להיות שרבינו חננאל נסע דרך ים האמלעי מן אלקירוחאן לרומה, ועיין תולדות ר"ח שנקרא ג"כ איש רומי, אולי בעבור שהיה שם אע"פ שגם זה רחוק, ושם נכתוב טעם אחר אי"ה.

(19) בתשובת רשב"ם שבראש"ן (דף קמ"ה ב') וברש"י (שבת קנ"ב ב') וברכות כ"ט א') מובא מפירושי רב האי על סדר טהרות. ומ"ש רש"י בברכות שם מלא עמיא במס' כלים ט"ס, שהוא רק באהלות (פי"ז מ"ג), וע"ש בפירוש הרמב"ם שמפרשה במלה חדשה שלא נמצאה עוד בכל הסדר, וכן בערוך ערך מלטמיא.

(20) רד"ק בפירושו (יהושע כ"א ז') כתב: וראיתי שנשאל רבינו האי בואת השאלה בענין הפסוקים ממטה ראובן וגו', והשיב וכו' דתשובתו בעיני הגדוה והסמך עליהם עיין לעיל (הערה 18), ועל ד' נכנסו לפרדס (שם), ועל למוד החכמות (הערה 15), ועל י"ג מדות וי' ספירות (הערה 14), ועיין אורים ותומים (שם).

(21) התחלת ספר משפטי שבעות היא: „לאדם מערכי לב ומה' מענה לשון, אע"פ שהעושה והעשוק לא נכחדו מהקב"ה הואיל והוא סתור מבני אדם הטיל עליהם שבעה על הגסתרות כדברי החכם אם יחטא איש לרעהו ונשא בו אלה להאלתו ואתה תשמע מן השמים" עכ"ל. ובסוף חלק ראשון שם: ואם יתלמד הצע"ד ממנו טעמת לטעון על העיקוב ולהגלל גורם רעה לעלמו ואני נקי מזה פני בוראי, לפי שלא פירשתי כחצי זה אלא למישרי נתיבות להבין ולהורות, ואני בזה כמו שאמר רש"י על חרבן הרמאים אוי לי אם אומר אוי לי אם לא אומר וכו' ומסקנה אמרה וסמך אבאי קרא כי ישרים דרכי ה' לדיקים ילכו צם וגו', והקב"ה יפרע מן כל הקורא כחצי זה

אלא ינהוג בו אלא ביראת שמים ובדרך האמת, ואם יעבור ע"ז, אלהינו שכל נעלם לפניו הוא גלוי, יהיה בעל דינו ואנחנו נקיים, כדכתיב והמטים עקלקלותם וילכסם ה' את פועלי האון שלום על ישראל עכ"ל. והיום כל הספר, זה כלל שחפנתי לבאר משערי הגמרא בשבועות בעזרת אלהינו, חוץ ממה שלא עלה על לבי או אם נעתק גזון הדעת. והקורא כתבי זה אני מעיד עלי אלהים, אם יראה בו כלום פרץ יבגנו, או ידינו לקץ זכות, שעל זה היחה כונתי וסמיכתי, ואלהינו יפיק לנו רגון עכ"ל. ועל זאת יתפלל באמת כל מחבר ספר הדורש לאלפים מבני אדם. —

(22) אולי חסרים עוד באספה זו ספרי הדינין והפקדון המובאים ממנו בש"ק, וזכפי הנראה חזר עוד על הלכות הרבה וקראם בשם הכולל שערים, כמו שקראו את ספריהם חותנו ר' שמואל בן חפני גאון, הערה (8) ור"י ז"ר ראובן אלברלליו (הערה 23), יעוין בספר אדם לרבינו ירוחם (נתיב ט"ו ח"ה): וכחך בשערים דרבינו האי שאם בעלה שלפוחית שמינוי רגלים נקוים לתוכה, טרפה עכ"ל. וקלף קדמונים קוראים ג"כ למשפטי שבועות שערי שבועות, ורש"י קורא גם לספר מקח וממכר בשם שערים דרב האי (ב"מ ל"ט א' ד"ה מדרין), עיין עוד הערה הקודמת בלשון רב האי: "זה כלל שחפנתי לבאר משערי הגמרא". וספר מקח וממכר מסודר בששים שערים.

(23) המעתיק ספר מקח וממכר כתב בהקדמתו בעטו יתרה וז"ל. ואני ילחק בן ראובן אלברלליו ביותו בספר לפי עניות דעתי, והחזרתי אותו בלשון עברי לאחינו שבארץ אדום אשר לא יביט בלשון הערב. ואם שמא ימלא בו שגיון ידעתי כי אני שגיתי, כי שמא לא נחברר לי הלשון יפה יפה, ואין להלות אותו שגיון לבעל החבור ז"ל כ"א עלי אשר החזרתיו בלשון העברית. ואני בן ל"ה שנה בעת שהחזרתי אותו שנת ד' תתל"ח לב"ע עכ"ל. ומ"ש לאחינו שבארץ אדום ר"ל לבני ישראל היושבים תחת ממשלת הנוגרים, והוא בא מארץ כזה (שעיר ברללוגא באספמיוא הלפונית היחה תחת ידם), לעיר דאני, בגבול אספמיוא הדנונית שהיתה כבושה אז תחת יד הערביים, והעתיק החבור לאחיו בארץ מולדהו. וגודע ר' ילחק זה למחבר אוהרות לשבועות שתחתן היה מקום בינה, ועדיין חומרים אותן גלילות המערב פנימי וחילון, (שם הגדולים ח"ב מערכת א' סימן ו'), ולא ראיתים מימי, רק איזה חרוזים מובאים מהם בהקדמה היקרה נהמביא לבית הדפוס ספר לשון למודים להחכם רמ"ח לולאטו, הנדפס בדפוס שנת תק"ע, וגראה בהם יותר חריזות מנועם, שיגע והללית מאד לסיים המיד החרוז במקרא הנאות לענין, אולם בתחכמוני (שער ג') מרבה במהללו וז"ל. ושירי ר' ילחק בן ראובן, סודם מי חכם ויבן, כי הפליא לעשות מליזות נאות, והביא במלוא חרוזיו זכרון כל המלות, וישימם בפסוקים דבקים, כאלו הם ברוח הקודש חקוקים עכ"ל. ובקורא הדורות (ו' ב') כתוב, שהחוס שם ריב"ר אלברלליו בראשי החרוזים בשמו בשם אביו. וחזר עוד פירוש בפרקים ממה' כתובות מעיד על הכמתו ותבונתו (לשון הראב"ד הלוי בקבלהו), ומוכח ממנו בשטה מקובלת על מסכתא זו, גם כתב ספר שערי שבועות הנדפס בסוף ספרי הרי"ף אע"פ שלא חזרו הרי"ף רק ר"י זה אלברלליו כמ"ש בתשו' מהר"ם לס' משפטים סי' מ"א וסי' כ"ה, וכן מובאר בשיר של ראש הספר שערי שבועות: והרד לפלגות ילחק בן ראובן". ובשער הי"ב מביא את ר"י אלפסי בהוספת מלת זל"ל, א"כ היה מוזכרו ריב"ר אז עכ"פ בן ס' שנים ויותר, שהרי"ף מות בשנת תתס"ג ור"י ז"ר ראובן נולד כפי חשבון שבסמוך שנת ד"א תת"ג. ומשזון זה יוכל להכחיס ג"כ עם מ"ש מהר"ם בסי' מ"א שם שהרי"ף היה אבי אביו של בעל השערים, והנה הרי"ף נולד בשנת ד"א השט"ג, ומלוי הוא שיהיה כבר לזן שלשים, נין וגנר

בתמו. אלא שיקשה לו איך מוצא בשער שני המוכר רב אלפסי בסתם, ולמה לא יכבדו המחבר בהוספת „אבי אבינו“? גם רחוק קצת שרב אלפסי שהיה שוכן באפריקא זרק כשהיה בן מ"ח שנה נכנס לספרד הדרומית ולימד בקורטובה ואליסנה, היה לו כבר כשהיה בן שלשים נכד בעיר ברצלונה בקצה ספרד לפונית תחת ממשלת המורים. אולם אפלא הוא טעות המגיה של ספרי האלפסי דפוס וויטן שנת תקס"ה, והוא ממדקדק הנודע ר"ל בן זאב שכתב בראש כך ששי שם: וגדל שם ר"י אלפסי בארץ, ואבי אבינו ר' יצחק ב"ר ראובן חבר שיערים דרב אלפס עכ"ל. הנה עשה מנן הבן אבי אב, והקדימו עד המטה דורות למעלה, אע"פ שיקרא את השערים בעלמו שיערים דרב אלפס. וזה מנת גבר אשר ילח ידו אל מקום בלתי נאות לו, כי מדקדק היה וספריו בדקדוק טובים ומועילים, אכן בעטם קריאת שם שיערים דרב אלפס המוכר כבר בתשובת מהר"ם שם גם בפתיחת גוף הספר, יתכן לומר שהוסיף המחבר השערים האלה על הלכות הרי"ף וחברם בסוף ספר ההלכות, וע"ש זה נקראו בן מתחלתם. ובסוף"ד כתוב שנקרא ר"י זה ב"ר ראובן ג"כ ר"י מפ"ס. ולפ"ז אנו מוצאים טעם פשוט לקריאת שם שיערים דרב אלפס, אלא שלא מלאתי ראיה לדבריו בשום מקום, ובמהרי"ק סי' קי"ד לא זכר מזה, ואדרבה כבר שמענו שער מולדתו אלברלונה ופטירתו בעיר דאני שבאספמיה הדרומית. ויתכן שנחלק לבעל סה"ד ר"י אלפסי שנקרא בן ע"ש ארץ מולדתו פי"ס, ב"ר יצחק זה הברללוגי.

(24) בשער של ס' מקח וממכר שנדפס בוויניציאה יום גל עיני למצ"י שנת שס"ב, כתוב שהביאו לבית הדפוס כהר"ר משה הלוי מינץ יל"ו, ובהקדמתו שם כתב שחמדה גמולה היה באולרות ימידי סגלה, ומולאת תחלה מבית מדרשו של החכם הכולל כמהר"י אבטליון ממודינה יל"ז, ובסיומו שם כתב שהשתדל האלוק הבקי בחדרי תורה כמהר"ר עובדיה כפורני כ"י להגיה העתק. ומעתה הלא יתפלא הקורא אם ימצא ששלשה חדשים לפני החילום במלאכה יקרה זו, נדפס כבר בעיר ההיא בעלמה (וויניציאה) בסוף ספר משפטי שבוטות, לקוט"ס מדיני מקח וממכר והם כוללים כל הששים שיערים של ספר זה רק בקצרה מאד. אולם אחר השוואת הלקוט"ס עם גוף הספר שנדפס אח"כ, ימצא שהלקוט"ס המה מהעתיקה אחרת שהיתה יותר קצת מבוארת ומתוקנת. יענין לדוגמא ריש שער ל"ה בשני הספרים, ולזאת יש לתקן ולבאר מזה לזה קצת מקומות קשי ההבנה. ונראה שהקדמונים היה להם העתקה זו שממנו הלקוט"ס, יענין ס' המכריע סי' כ"א מציא דברי רב החי במקח וממכר שער י"ג בלשוננו והיא כלו בלקוט"ס, ומשונה מאד בהעתיקת ריב"ר אלברללוגי. ועיין הערה הסמוכה אח"ז.

(25) יש מקומות עם תקונים קטנים הרבה שהוגשו בס' זר זהב, והם מתוקנים כבר יותר בלקוט"ס. אך לדוגמא נליג פה שני דברים שהניח בעל זר זהב בל"ע ומחבארים היטב בלקוט"ס. בשער ו' (ס"ק ז"א) כתב בזר זהב: ולא הבנתי דברי רבינו מאי ראי' מייתי מש"ס הכ"ל עכ"ל. והמעין בלקוט"ס שם ימצא הראיה נכונה, ששם כתב: ורשאין לקנות להם ר"ל הב"ח רשאי לקנות שדה מן לזה שלו, וע"ז הביא ראיה מהיהא דב"ק (קט"ו א') דקאמרינן התם (לפי גרסתו) ודלמא ד' זוזי קמאי אגודי אגיד ליה גלימא בגוי' ולשון אגודי לשון מכירה היא כו' ר"ל שמוכר לו הלזה המלבוש בחובו יעו"ש. ועוד בסוף שער כ"ז ס"ק ה': ומ"ש רבינו ולא אמרן כלל"ד ט"ס כו' ואף שהלשון דחוק קצת מ"מ ההכרח לא יגונה עכ"ל. אולם בלקוט"ס שם מתוקן מאד יעו"ש שכתב: מי שמוכר לחברו פירות וכל דבר שמו חבונים לקבל עליו לפי חשבון ההפסד או כפי מנהג המקום, ומלא יותר (פסולת) מן הראוי, והגיע הדין לנפות לו חייב לנפות את הכל, כמו שאמרו (ב"ב ז"ד א') ואם בא לנפות מנפה את כלו עכ"ל. והוא ממש כפי דברי

הגמרא. וגם מה שתמה שם ס"ק א' יש לתקן בדרך אחר יותר פשוט מחזקו, והוא שכוונת רבינו שם במ"ש: ואם הוא יותר יפה עליו לחשב לו אותו יתרות, ר"ל שמלחמה המוכר לעשות כן בשעת מכירה ומחויב לאחר ללוקח יש כאן עפרורית יותר מן השעור והמנהג, ולחשב לו בכיוון המקח. ומסכים לזה בלקוטים שם, אבל אם יש מקום שיש להם מנהג קבוע, על מנהגם עומדים, ואין רשות לאחד מהם לחלף המנהג עכ"ל. ור"ל ג"כ בשעת מכירה להקים יותר עפרורית ולמכור בסתם, אולם אם עבר המוכר ע"ז ולא התנה ונמלא אח"כ יותר מן השעור והמנהג, בזה כתב בסוף השער שמנפה את כלו בדברי הש"ס וכנ"ל. ועכ"פ נראה מכ"ז שלא לחגם בקש ריב"ר אלברללוגי המעתיק כל הספר לתלות בו השגיון שימלא, ולא במחבר עלמו. עיין ריש הערה (23).

(26) יש להסתפק אם סדר תנאים ואמוראים זה כ"י חינו אגרת רש"ג הכדפסם ביוחסין, שמדברת ג"כ בכלל על סדר הדורות של בעלי התלמוד, ונקרא שם באור הספרים של ר"ד אפענהיים ע"ס רבינו האי בעבור שהשאלה היתה ג"כ אליו, ולריך לעיין בגוף הספר. ומה שיחזק השערה זו, הוא שכבר קרא רש"י (כתובות ז' ב') ג"כ תשובה זו פסק סדר (עיין תולדות רבינו נתן הערה 32), ושם תראה ג"כ התועלת אשר תלמח לנו מהעיון בגוף כ"י זה. אכן אם הוא ספר אחר מיוחד כמה מן התועלת היתה נוספת עוד יותר מחבור קדמון כזה, אשר לא שופתו עוד עין חוקרי הדורות ויכאז לבס על פגמים באלה המונחים בקרקע הים.

(27) ביוחסין (ק"ל ב') כתוב: רבינו האי גאון נפטר שנת תשל"ח, ד' שנים אחר פטירת חותנו רב שמואל בן חפני וחבר ספר מקח וממכר וספר שבועות וס' מלרנוס וספרים אחרים עכ"ל. ומדלא חשב הספרים הקטנים שחזרו לספר מקח וממכר והם המשכון והתנאים ודומיהם, ונקט רק הני תלפא, נראה דס' מלרנוס דומיא דהנך תרי קמאי, וגדול בכמות כמותם. וכן נראה מלשון המעתיק פי' משניות סדר נשים להרמב"ם, בהקדמתו שכתב וז"ל. ויש מהן (מן הגאונים) שחבר על מלוא אחת ספר אחד כגון רבינו האי גאון ז"ל שכלל כל דיני השבועות בספר אחד, ודיני המלרנוס בספר אחד, ודיני מקח וממכר בספר אחד עכ"ל. ויש להפליא על טעות הגאון שה"ד בדברי יוחסין שהבאנו, שבחפזו חשב שם שם וחבר ס' מו"מ וכו' מוסב על ר"ש בן חפני ולא על רב האי. ולכן העתיק כל לשון זה אלל חיי ר' שמואל ולא אלל רב האי. אולם השגיאה נראת לעין, ומעולם לא יחס שום חכם ס' מקח וממכר או ס' השבועות לר' שמואל, וככה ס' המלרנוס הנרשם שם בסמוך, וכמו שהבאנו עוד מהקדמת המעתיק סדר נשים. וק מובא ספר המלרנוס של רב האי גאון במשרים של רבינו ירוחם נתיב י"א ח"ד. וכבר יטעה בזה לפנינו עוד בעל שפתי ישנים, שצאח מ"ס כתב ספר המלרנוס ר' שמואל הכהן בן חפני, ולהלן שם, מקח וממכר ר"ש הכהן בן חפני, (ספר יוחסין דף ק"ל) עכ"ל. הנה באר טעותו ג"כ בדברי היוחסין אע"פ שכתב בעלמו בסמוך שם מקח וממכר מרב האי גאון. (28) בפירוש הראש"ע (דברים ל"ב ל"ט): ור' האי ז"ל אמר, ובפירוש רד"ק (ש"א כ"ט) צבעלת אוב: אבל רב סעדי ורב האי הגאונים ז"ל אמרו, ע"ש. ועוד בראש"ע (ישעיה מ"ז ח') ורד"ק (ירמיה ח' ז'): ופי' רבינו האי קטא"ף בערבי, וברש"י (השע ג' ב') ובראש"ע (עמוס ה' כ"ב) על תיבת ומריאכס, ועיין עוד בבאור מלה זו מרבינו האי בכפתור ופרח (פ' נ"ח), ועוד בראש"ע (ההלות נ"ח י') ואיוב (ו' י'): ואני ראיתי בפירוש רב האי ז"ל שפירש, ושם (י"ד כ"ז) ושם (כ"א ל"ב): גדיס אמר רב האי ז"ל שהוא הקובה שעל הקבר כמנהג ארץ ישמעאל, ושם (ל"ז ב'). ובשרשי רד"ק מובאים פירושו הרבה מאד.

(29) בראש"ע כתב בתחלת ספר מוזניה: והדונט רב האי חסף ספר הנוסף

(בידיעת לה"ק) מלא חכמה וכליל יופי עכ"ל. ונראה שהוא בלשון ערבי, שאחר מנחת
 שם כל הספרים בידיעת לה"ק, כתב: וכל אלה הספרים הם בלשון ההגריאים לבד
 מהמחברות והשירה והאגרון עכ"ל. ואחשוב שהיה כולל אספת שרשי לה"ק על סדר
 א"ב שכן מורה לשון רד"ק בשורש רל"ד וז"ל. למה תרדון הרים גבנוים באות הדי'
 לרבינו האי ז"ל מפרש לשון עיון ותומלת כאלו אמר מה אחס מעינים ומיחלים לבד
 והוא קרוב ללשון הערב שקוראים לעיון הדבר אל רל"ד עכ"ל. ואולי ז"ל באות הדי"ש
 ור"ל בשורש רלד, והפירוש נפלא באמת, ונמצא גם ברש"י תהלים (שם) בשם ר' משה
 הדרשן: רלד הוא מארב בלשון הערבי עכ"ל, ומה חבין דברי המדרש ריש אמור אזל
 ורלד עליה ר"ל ארב עליו, ונחסרה מלה זו בערוך. וכדברי ר' משה הדרשן כתב ג"כ
 געזעניום במדרש מלים שלו אלא שהוסיף שהוראה העלמית לשורש זה בערבית היא עיון
 ותחבולה וביחוד להרע לזולתו, ועתה ראה שגם הוספה זו בהוראה ערבית ידע כבר
 רבינו האי ז"ל. ועכ"פ חבר כבר ס' השרשים וע"כ א"כ שהוא הנקרא ממנו בשם
 מאסף, שאל"כ לא היה הראש"ע מחרים ממנו, שהרי תשב שם מחברות של ר' מנחם
 וספר השרשים של ר' יונה, ודומיהם.

(30) בשפתי ישנים כתב: ספר מוסר השכל כולל פסקים ומנהגים וכו' בחרוזים,
 פאריז עכ"ב. אולם נודע מהירות העיון של זה החכם בשערי כל ספר, או שמך
 בטעות על חיזה חכם אחר. אכן באוצר הספרים של רד"א אקטאו נומברא (565)
 ירשום ספר זה בשם שירי מוסר השכל לרב האי גאון פאריז שי"ט. ובהעמקה רומית שם
 כתב שכולל מוסר בחרוזים, וכן תורה הדוגמא שנביא ממנו בהערה הסמוכה אח"ז,
 א"כ טעה בעל ש"י גם בתכונה הס' גם בזמן הדפוס, ורק שאר הספרים הנלוים
 לספר זה בדפוס פאריז, נדפסו שם שנת שכ"ב כמ"ש באוצר הספרים שם.

(31) בסוף ס' מרדים כתב וז"ל. רבינו האי גאון בספר מוסר השכל, לשונך
 שים בפוך נאסרה, ובאלם היה בין החבורה, ואל תרפה ארי אסור בחבלך, ואם אותו
 תשלך ואבדך עכ"ל. והחרוז האחרון מושכל ונעים מאד.

(32) במחזור ספרדים נמצא בערבית יו"כ לפני כל נדרי הפיוט שמע קולי והוא
 שם אחר פיוט המתחיל לך אלי תשוקתי, אשר הוא נפלא ויחיד בכל פיוטי הספרדים,
 ברגשות הלב ותסירת הנפש ליוצרה, ומליצה למה מאד ולא נודע שם מחברה. ושם נרשם
 שיש מקדימים שמע קולי לפני לך אלי. והיה נראה קצת מזה שהיו שני אלה הפיוטים
 תמיד ביחד, וכאחד ילאו ג"כ מעטו של רב האי, לולא ההבדל הרב הנראה בין דרכי
 לשונם ואע"פ ששניהם לחים מאד, מ"מ הפיוט לך אלי נמרץ עוד יותר ורכו דבריו משמן.
 גם החרוזים הנפלאים בסופו: ויום לכתי לפניך, רנה נא את הליכתי, ועם עושי רעוק
 תנה שחר פעולתי, ותשלח מלאכי הכן, וילאו לעמתי, ושלום בואך יאמרו, בקול אחד
 בביאתי, יביאוני לגן עדן, ושם תהיה ישיבתי. עם שמיוסדים על אגדת רז"ל (כתובות
 ק"ד א') נראים בכל זאת בבנין מליצתי ושקל אמרותם כמועתיקים ממוקם אחר, יעיון
 קראן קרוב לסוף שורה י"ג, וקרוב לסוף שורה נ', אשר מחברו נודע גם כן למשתמש
 בדרשות רז"ל ומאספם במשפלות חדויו כפי לרכו, ואין זה דרך רב האי.

(33) באוצר הספרים של רד"א (נומברא 357 אקטאו) נמצא פתרון חלומות לרב
 האי גאון פירארא שי"ב, ובשפתי ישנים סוף אות פ"א: פתרון חלומות מרב שלמה
 אלמילי מלוקט מתלמוד וכו' ומרבינו האי גאון ע"כ. ואולי ברור הוא שאיזה מו"ק חבר
 ס' זה ע"ש הגאון כמו שהדפיסו ס' גורלות ע"ש רב בעדיה גאון רק להבדיל מקהם, ולא
 נמצא רמז מספר פתרון חלומות לרב האי בשום קדמון, גם אין זה מדרשו כלל. ואח"ז
 שמעתי מחכם א' שהיה מעיין בגוף הספר ומלא בו מוזכר כבר המפרש רש"י ז"ל, א"כ.

הזיוף נראה לעין. ובס"ד כתב שחבר רב האי שט"ה חדשה מרבות על ברכת יעקב
 וביתא דמלאכת המשכן, וטעמו נובעת מטעות בעל שפתי ישנים אות מ"ס סי' 381
 שכתב בעבור שדפסו חלה הספרים יחד צווייליא עם משפטי השבועות לרב האי כלם
 חמנו המה. ובאמת הם רק גלויים לו בדפוס ע"ש בשער הספר. — ובפירוש ר' משה
 בוטרייל לספר יצירה (פ"א מ"ו ו' ופ"ב מ"ג) מביא מרב האי ספר הקמילה, וס' קול
 ה' בכח (דפוס הוראדנא דף מ"ג א') והדפים משוברים שם ולריך לחקנם), ושניהם בקבלה
 וסודות, ובעל שפתי ישנים העמידם באולר הספרים שלא כפי שראה בפירוש רמ"ב
 אע"פ שמביא בסתם ס' יצירה, וכן עשה פעמים הרבה. אולם נחשב הוא רמ"ב מאד
 להביא ספרים שלא היו בעולם, ומחכמים הרבים וחבוריהם המוציאים חמנו בקבלה לא
 נמלא שם וזכרון במקום אחר, ועיין בכורי עתים תקפ"ט כוף לד' 36. והנה גם כאן
 ימלא הקורא חזק לחשד זה שבפ"ב מ"ג שם מביא מס' הקמילה ענינים מנקודות ודגש,
 ושם בלשון רב האי: "וכ"ז נודע הטעם בסוד הקבלה, וכבר חובר ע"ז הסוד ס' הנקוד
 הגדול אשר חברו רב אשי בבבל והוא נמלא בשיבתו עכ"ל. מי ראה כזאת? מי שמע
 כאלה? א"כ ידע רב אשי כבר מנקודות שלא נמלא רמז מהן בתלמוד, יעוין כוזרי
 (מאמר ג' סי' ל' ל"א). ותשובת הריב"ש (סי' רפ"ד), והקדמה למסורת המסורת,
 ומצפחת ספרים (פ"ד סי' רל"ו), גם הבין בסודיהן, והיה נמלא עוד ספרו ציד רב
 האי, ואיך נאבד ספר כזה של רב אשי אחרון האמוראים? ושכח עוד רמ"ב והוסף
 בפי רב האי מלה אחת אשר על ידה יוכר הזיוף, והיא מלת "בבבל", שאלו ילאו הדברים
 מרב האי למה לו לסמן מקום רב אשי בבבל, והלא גם הוא בעלמו היה שם, כי בבבל
 ארץ האמוראים וכל הגאונים, רק רב אשי מלך במתא מחסיו ורב האי בפומבדיתא,
 ושני חלה הערים בארץ בבבל כנודע, אכן איזה אחרון מארצות אייראפא, רצה להעלות
 עי"ז ערך הספר שחבר מאמורא קדמון ובארץ קדם, ואחרון זה קרוב מאד שהוא רמ"ב
 בעלמו. וראיתי עוד מי שמיחסים שני הספרים האלה, הקמילה וקול ה' בכח לרב האי
 בר דוד שהוא ג"כ גאון וקודם לרב האי בזמן, אולם בלי טעם וראיה, ובפירוש נמלא
 חנניד רב האי בסתם, ואררבה במשנה י"ב פשוטות (ס"ד ב') מביא לשון רב האי
 שכתב: והגאון אדוננו אבינו מ"כ פירש, וכוון רמ"ב בלי הפק לרב שרירא, שרב
 דוד אבי רב האי הראשון לא היה גאון. אולם כמעט אין להסתפק שאין אחד משני
 הגאונים ששם רב האי היה מחבר הספרים ההם, הניכרים גם בשםם למאחרים,
 ששם קדמון לא כנה ספרו על לשון המקרא קול ה' בכח, רק רמ"ב שם דבריו בפייהם
 כאשר עשה לגדולים הרבה, מהם חיו בימי קדם ומארץ נשיה קרא שמותם עלי אדמה,
 ומהם נבראו חמנו לפי שעה בספר יצירה. —

זמן ומקום ר' אלעזר הקליר, ועניני פיוטיו ופיוטי זולתו, וקצת עניני התפלות.

לא נמצא הכס בעמנו אשר רבו הספקות כל כך על זמן היותו, על ארץ מולדתו, ועל עצמו, מי הוא ואיזה הוא, כמו על גבר מצוין הלוי. פיוטיו נאמרים בכל הפוזות ישראל אשר באיטליא, אשכנז. מולניא ורוסיא, וזמן יציאתם לאור נעלם עם יולדם ומחברם. רוב כותבי הדורות ומהם אשר חיו רק כשתי מאות שנים אחריו, הקדימו זמנו עד אלף שנים לפניהם והשכוהו לאחר מהתנאים בעלי משנה, ולא יתאחרו גם אלה המופרים בשם התנא מי הוא זה ואיזה הוא ר' אלעזר במשנה אשר היה נקרא גם כן קליר ויסד הפיוטים? (1), ויש אשר יגביל זמנו בתחלת ימי הגאונים (2). ויש אשר יאתרו עד מאה התשיעית לאלף החמישי (3), וכלם המקרימים והמאחרים יסמנו לו מקום משכנו בעיר קרית ספר אשר בארץ ישראל. אולם האמת הברורה היא שהחכם הלוי חבר פיוטיו בימי רב שריא נאון בערך שנת ד"א תש"ל, ומקום מגוריו היה בקצה איטליא הדרומית קרוב למקום אביו או במקום אביו בעצמו, אשר היה נקרא קליר על שם עירו על חוף הים באי סרדינא. וכל זה נדע מרשימתו בעצמו שתי פעמים זמן חברו פיוטיו (4), מענינים אשר באו בהם על מצב ישראל בגולה (5), ואיזה ספרמי מעשיהם (6), ומה שלקח מספר אחר כתוב ג"כ בסוף ימי הגאונים (7), מדרכיו בדקרוק לשון עברית (8), בכתיבות תיבות מלאות וא"ו ויו"ד (9). ובמבטא האותיות והברתן (10), מארח סיום חרוזיו באותיות שוות אשר חדש היה בישראל, והוא קבל אותו רק מנתוקני המשוררים שבאומת ערביים אשר משלו כבר על אי סרדינא ובאו בפעם בפעם לאיטליא הדרומית (11), ויותר מכל אלה מחתימת שמו לרוב בראשי חרוזות או בנמשרות נפלאות (12), א ל ע ז ר (13) ב י ר ב י (14) י ע ק ב (15) ק ל י ר (16) סקריה ספר (17), ולפעמים גם כן קליר במקום קליר (18), הוא הקדמון בפיוטים בעלי קרובות אשר נשארו חבוריהם בידנו, אע"פ שהיה עוד פיימן אחד קודם לו שחבר קרובות לכל שבתות השנה, הנה לא נשאר זכר מהם אצלנו (19), והחכמים הראשונים שלפניו עוד אשר גם הספרדים גם האשכנזים אומרים עד עתה פיוטיהם כל ימי החול ובשבת, כמו אל ברוך גדול דעה ואל ארון וכדומה, לא חברו חרוזים שוי הברות, גם לא העמיקו שפה להבכיר הכונה על הקורא. רק הכניסו בתפלת אנשי כנה"ג איזה מאמרים יפים וצחים בלי יגיעה (20), לא כן ר"א הקליר שהכניס צוארו תחת עול ההרוזים ואמר את ידיו בנחשתי מלאכות אחרות עד שהיה קשה עליו מאד לכלכל דבריו ביופי וצהות (21). אולם עם כל העירוב והגמגום וכובד רב בפיוטיו אשר לא בחנם האשימהו בהם הראב"ע ז"ל (22), נשאר להם עוד יתרון רב על פיוטי אשכנזים הבאים אחריו והולכים בדרכיו, בקוצר מלים ובכח פעולתם לפעמים על נפש אומנם ויודע כונתם, ועל המעש נמצאו בהם ג"כ חרוזים נמרצים ונכנסים ללב (23) ורובם מדברים בעניני עם ישראל וקורותיו בכלל, מזכירים ימים מקדם

שנות עולמים, ומהוקים הקשר בין ישרון ואלהיו. ויש להצדיקו ג"כ מעט על דבר כובד לשונו וקושי הבנתו, כי שליח צבור היה וחבר רוב חרוזיו רק לעצמו ולחכמים שבמותו לזמרם בפני הקהל, העומדים ושומעים כל אשר יצא מפי שלוחיהם ומליציהם בינם לשמים (24), וכן היו כמעט כל הפישנים ומחברי סליחות באשכנזים אשר הלכו בעקבותיו. (25), וחבר פיוטיו לכל המועדים וימי הצום. והנמצאים מסנו אצלנו הם קרובות לשחרית ומוסף יום א' דר"ה, למוסף יו"כ, לשני ימים ראשונים של סכות, פיוטים להושענא רבה, לשחרית (26) ולמוסף שמיני עצרת, לארבע פרשיות, לפורים, למוסף יום ראשון ושחרית יום שני של פסח, ליום א' של שבועות, קרובות וקניות להשעה באב (27). ואשר נאכרו מאתנו הם קרובות להו"ר לעשרה בטבת, ולשבעה עשר בתמוז (28), וליום שביעי של פסח (29). בכל פיוטיו הנשארים לנו הראה רב בקיאותו להפליא באגדות ומדרשים. וקצת מקומות בהם יורו כי לא נעלמו מסנו גם כן איזה יסודות בחכמות העולם (30). ויש מי שרוצה ליחס לו ספר כבוד ה' בעניני קבלה וסודות. אולם מלבד כי האיש המיחס לו ספר זה נחשד אצלנו המיד, הנה יורונו ג"כ ראיות ברורות שלא חבר הקליר הספר ההוא (31), גם אין רמז מדיעת הסודות בכל פיוטיו ולא נגע אף בקציהן, אע"פ שבעלי הקבלה ימצאו במאמריו קדושה גדולה (32). והמעין ימצא ממחזור של פיימן זה שנויי נוסחאות בגוף התפלה, כמו שימצא שנויים אחרים בתפלה אצל פיומי האשכנזים אשר אולי גם המה נובעים ממחזור חקליר (33). כפי דברי הראב"ן היה לר"א הקליר אח ששמו יהודה והוא הכנים לפעמים חרוזיו בק פיומי אחיו (34).

ה ע ר ו ת

1) התוס' (מגיגה י"ג א') והרא"ש (ספ"ה דברכות) כתבו שר"א הקליר הפיימן הוא ר"א ב"ר שמעון התנאי, ור"איתס ממה שנמלא בפסיקתא כד דמך ר"א בר"ש אמר עליו מכל חזקת רוכל שהיה קראוי תנאי קרובי ופייטוי. והוא לפנינו במ"ר שה"ש על מקרא זה, גם שם ויקרא (פ"ל) רק בשני קלית ששם כתב במקום קרובי דרשן. ולריך להגיה בתוס' מגיגה שם כהגהתם בקדושה של הקליר ולמחוק הוא"ו של וחמש עשרה יעו"ש היעב. עוד מביאים שם ושם ר"איתס שהיה הקליר מא"י ובימיו היו מקדשים ע"פ הראייה, ממה שלא יסד מעולם רק קרובות ליום א' של יו"ט. אולם סתירת ראייה זו תהפך לחות ולמופת גם נגד הראייה הראשונה, שהרי לפנינו נמלאו פיוטי הקליר לשני ימים הראשונים של סכות וההוס שמו ושם אביו בפיוט חקתה פרי עץ הדד ליום ראשון, ובפיוט אלים כהשעין אב תחת עץ סכה ליום שני, ורש"י מביא על שמו ד' פעמים קרובות מיום ב' של סכות יעוין פדושו ליומא (ס"ז א' ד"ה שבעה) וליחזקאל (מ"ב כ' ונו"ג ג' ומ"ח א'). וכל המאמרים המובאים במקומות האלה הם לפנינו בקרובות הנ"ל, גם חזר קרובות ליום ב' של פסח. וא"ל שהוא חזר ליום א' רק הקהלות העתיקות ליום ב' מפני שהומרים ביום א' פיוטי על, שהרי רוב הקרובות של יום ב' סובבים על מלת קוד וזה מפני שקוראים לו שור או כשב משא"כ ביום א', ובהכרח א"כ שהקליר עצמו לא חזר קרובות ליום א' של פסח מטעם הנ"ל שהיה מסתפק עצמו בפיוטי הנל למוסף. ומלאתי שכבר העיר על קלית מזה במעדי מלך (ספ"ה

דברכות). ומה שנדחק שם לומר שחבר ב' פיוטים ליום א' כדי לבחור מהם, הלחץ הגדול נראה לעין, והנה הפיוטים של ב' ימי סכות הם מתחלתם ועד סופם כפולים ר"ל על כל זריחה מן מוֹגן אברהם עד סופם, ואין דמיון לזה בין פיוטים קדמונים שיחבר אחד מהם שני מיני פיוטים שונים על יום אחד, ומ"ש עוד שבימי בעלי המסנה היו קוראים שור או כשב ביום א' של פסח כמ"ש פ' בני העיר, ליחא ג"כ למעיין בפיוט מחיה נותים שאמר לאן לפסח משכו ושחטו, לרקו אותו ואת בנו ביום אחד כל תשחטו, ורומז למאמר אביי שם סימן על קריאת ב' הימים, משך תורא, ולזה חבר הקליר משכו שהוא לקריאה ביום ראשון לאותו ואת בנו שהוא בהתחלת הקריאה ליום שני, וא"כ ראה כבר דברי אביי ובימי קראו ביום א' משכו וביום ב' שור או כשב, ופיוט זה סאובב כלו על מלת שור בהכרח שחובר ליום ב' ודו"ק. ולפ"ז ע"כ שלא היה חי במקום ובזמן שהיו מקדשים ע"פ הראיה. ולריך להקן כאן שבשם שגפל בסדר הדורות אשר יוכל להנמיח טעות גדול, שבין התנאים שמם ר"א מביא ג"כ ר"א הקליר, וכחצ שמחזור אשכנזים ליום ז' של פסח חתום אני אלעזר בן יעקב מקרית ספר מא"י, עכ"ל. ואלו היה כן לחנם יגענו להראות ההפך שלא היה מא"י והיו הקוסיות מתרבות מאד. אולם בעל סה"ד קבל זה מדברי המגיה ביוחסין (דפוס קראקווא ל"ד ב' ומ"ח ב') ע"ש שמלא כן במחזור שאינו לפנינו. אכן בשני המקומות שם ביוחסין לא נמלא מלת מא"י, רק מקרית ספר לבד, ובעל סה"ד הוסיף מלה זו בעלמו מטעם פשוט שידע עיר קרית ספר היא בא"י. אולם שלא כיון הקליר לקרית ספר שבא"י יתבאר עוד לפנינו (הערה 17), ובלי טפק אללי שהיה לקהלות אשכנז ולרפת פיוטים אחרים מחכמיהם לכל יו"ט שני והעמידם תחת פיוטי הקליר, כמו שעשו בקרובות ליום ז' של פסח שחבר גם כן הקליר כמו שמענו מהמגיה של היוחסין, ואעפ"כ לא נמלאו היום אלל האשכנזים רק אחרים מר' משה ב"ר קלונימוס המאוחר לקליר עיין לקמן (הערה 19), ולכן לא ידעו אח"כ בעלי התוס' והרא"ש כלל אם חבר הקליר חיזה פיוטים ליום ב'. והנה גם רבינו תם שנפטר שנת ד"א תתקל"ג וחי לפי חשבון זמן הקליר שיבאר עוד, רק כמאתים שנה אחריו, חשב כבר שהקליר הוא ר"א בר"ש כמו שמביא בעל היוחסין (מ"ח ב') בשם תוס' הרו"ך. והרשב"א כהב בתשובותיו (סימן המ"ט) שהוא ר"א בן ערך. ושתי אלה הדעות נדחו מדברי המגיה שם שראה חתימתו אלעזר בן יעקב, וכן חתום לרוב בגמטראות עיין לקמן (הערה 12). ולכן יש משמעות בסה"ד שהוא ר"א בן יעקב התנא, שכן בהביאו אלל ר"א בר"ש דברי היוחסין לענין הקליר, ירשום עיין ר"א בן יעקב, אע"פ שלא נמלא שם מזה מאומה. אכן גם דעה זו נדחת מכח מה שהבאנו שחבר פיוטים גם לכל יו"ט של גלויות, ועוד מראיות אחרות שנכתוב לקמן. ולמי שיחפלא שאם כדברינו שחי הקליר רק כמאתים שנה לפני ר"ת איך לא ידע עוד זה האחרון מוזמן ומקום הראשון? (יעוין כעין קושיא זו בהקדמת האלון ר' זלמן מרגליות ז"ל למחזור קרבן אהרן הנדפס בסלאוויטא שנת תקפ"ג). נשיב שזה היה בעבור שמקום הקליר היה בקלה איטליא הדרומית כמו שיתברר לקמן, רק פיוטיו נתפשטו במרחקי ארץ כי יחידים היו עוד בימים ההם, וכמעט היו הקהלות לריכות להם להאריך זמן התפלה בבתי כנסיות בר"ה ויו"כ וגם בימים טובים שיהיה חלים לה', לזאת נעלם באשכנז ולרפת עד מהרה זמן מהברס מארץ אחרת רחוקה, שלא היה לו שום תלמיד או יולא מחלצו אשר יודיע אח"כ לבניו ותלמידיו אחריו מי מתי ואיפוא היה זה הפייטן. ובעל הערוך שהיה חי ברומי ידע בלי טפק זמן הקליר, אך עכ"פ בטעם קריאת שמו היה נבדך, ומביא על זה ספור פלאי מאנשי ארנו אשר לא שמעו משם עיר קליר הבלתי קרובה להם ואיננה בארצם רק באי הים עיין לקמן (הערה 16). ויש קלת ראיה שהמפרש רש"י ז"ל ידע עוד

זמנו הנאמר, שכן יקראו בפירושו ליחזקאל (מ"ח ח') רבינו אלעזר, ואין דרך לקרות
כן להנא.

(2) הגאון ר' זלמן מרגליות בהקדמתו למחזור קרבן אהרן הנדפס בסלאוויטא
תקפ"ג.

(3) הרב ר' וואלף היידענהיים במבוא לפירוש מחזור כתב וז"ל. „ואת זה חזיתי
עדות כתוב להחכם ר' משה בוגריל בפירושו לס' יצירה פ"א סוף משנה א' שאמר בזה
הלשון: והרב ר' אלעזר הקליר באר בספרו הנקרא כבודה וכו' כשצא הבורא העולם צראו
בג' ספרים וכו' כאשר פירש רבינו האי גאון ז"ל ואב"ג מתחלק בא"ת ב"ש וכו' עכ"ל
ר"א הקליר ז"ל ועכ"ל רמ"ב. הרי לך שהקליר היה אחר רב האי גאון ז"ל, ועתה לא
וחשוב ותמלא שהתשע מאות שנה ועוד שהקליר הזכיר בקרובות לתשעה באב הם מכוונים
ומלומלים, שהרי בית תפארתנו תוב"ב נחשב בשנת ג"א תתכ"ב או תתכ"ח, ורב האי
נשם לגאון שנת ד"א תשל"ז או תשנ"ו וכו', והיינו בקירוב תשע מאות שנה אחר החרבן,
הוסיף עליהם עוד שנים אחדות או עשור ויעלו בידך תשע מאות שנה שהזכיר הקליר
בקרובות הכ"ל, והוא סמוך אחר רב האי גאון ז"ל עכ"ל לשון הרב רי"ה. ובמעט עיון
ימלא הקורא כי גם בהנחת רי"ה חשבונו בלתי לודק, שאף אם נחשוב סמיכות רב האי
בשנת תשל"ז יהיה משנת החרבן עד סמיכות תתקי"ז או תתק"ח שנים. אולם אם נסמך
תשנ"ז יעלה מספר השנים תתקל"ז או תתקכ"ח, ואיך יקרא מספר כזה כפי רי"ה תשע
מאות שנה בקירוב, אם הוא נוסף עליו הרבה? ואם עוד תוסף שנים אחדות או עשור
כדלון רי"ה יגדל עוד מספר השנים יותר הרבה על תת"ק ולמספר גדול כזה לא יקרא
הקליר תשע מאות שנה ועוד. אכן יותר יפלא בעינינו חשבון זה אם נדע שרבינו האי
נולד בשנת ד"א תשנ"ט ונבחר לגאון בשנת תשנ"ט ונפטר בשנת תשל"ח, כאשר בררנו
בקונטרס המיוחד על הולדות רב האי, א"כ אם נחשוב יותר על תת"ק רק מספר מעט
משנים כמו שנראה ממשמעות מלת ועוד, חבר הקליר פיוטיו בשנת ד"א תשנ"ה או
תשל"א, והוא ארבע שנים לפני או שתי שנים אחר הולדות רב האי, וכערך ל"ד או כ"ח
שנים לפני סמיכותו לגאון, ואיך יביא א"כ הקליר את דברי רבינו האי? ומלאתי שכבר
העיר על קלת מזה הגאון ר' מרגליות בהקדמתו למחזור קרבן אהרן. אולם אשר יפלא
עוד יותר הוא שיביא הקליר את רבינו האי בהוספת מלת ז"ל, א"כ מי הקליר אחר שנת
ד"א תשל"ח והוא מוזמן החרבן קרוב מאד לאלף שנה, ואיך יקרא מספר כזה תשע מאות
שנה ועוד? ויש עוד ראיה גדולה שהוספת השנים הנכללת במלת ועוד, לא הרבה
הנה, ממה שמלינו לו מספר תת"ק בלי מלת ועוד, והוא ג"כ בקינות לת"ב אחר ש"ע,
ובאחת מהן המתחלת לך ה' ה' הדקה מסיים בסופה לך ה' ה' הדקה בתשע מאות
שנה שהיתה שנה כבושה מלהשמע, וכלאו המפרשים למלא ענין המספר הזה, וגדחקו
שמוסב על הזמן מימית מלרים עד חרבן בית ראשון שעולה לתת"ל. ואין פירוש זה
נכון כלל כפי סדר הזמנים הנחשב בקינה ההיא שמחיל מעת היה ישראל לגוי,
והולך וחושב כל מעשי ה' עמנו ומעשינו נגדו, עד שמגיע לחרבן שני הבתים. יעוין
בחרוז הקודם לך ה' ה' הדקה בשני חרובות שחרבו כו', ואיך ידלג לאחור בסופו ויחזור
לזמן מלך מלך בישראל עד גלותם? אלא ודאי שאין ספק בו אללי שהכונה לזמן הגלות
אחר חרבן בית שני, ועולה לפי זה הסדר הנכון שחושב והולך עד זמנו, ור"ל
שהדקה עם ה' במה שהיתה השנה כבושה תת"ק שנה אחר החרבן מלהיות שומע
לזעקת ישראל, ולראיה שקינה זו היא ג"כ מקליר ככל שאר הקינות הסמוכות לה יעוין
לקמן (הערה 12 והערה 27), גם לא היה פייגן זולתו בזמן קודם כ"כ, ר"ל תת"ק
שנים אחר החרבן. ומעתה אם היה מי ר"א הקליר אחרי מלכות רבינו האי והוא כתב

תתק"פ שנים או יותר עוד אחר החרבן, ורצה לאחוז בלשונו מספר מכוון במאות ולעזוב העשירות ויחידות, הלא היה נכון לו יותר להליג מספר אלף שנה שחסר ממנו רק מעט מזער, מלהליג מספר חשע מאות אשר נוספו עליו עשירות כהנה וכהנה? היו"ל מכ"ז הוא שאחר משני אלו נדחה מפני חזרו, ר"ל או ששני פיוטים הנזכרים אינם מקליר, או שהמאמר המובא ממנו בפירוש רמ"ב מיוחס לו בשקר. ואחרי כי באחד מאלו הפיוטים היינו בקרובות לת"ב, חתום הקליר בשמו ובכינויו, וכן על פיוט השני הייט הקינה לך ה' ה' הדקה יש ראיות שהיא ממנו, בהכרח שרמ"ב הנחשד תמיד על כזה הטעם אותנו גם כאן להביא דברים שאינם. ועוד שאם היה הקליר מי אחר מות רבינו הא"י והוא בימי רבינו גרשום מאור הגולה, איך יכתוב רבינו גרשום עליו שהיה מחכמים הראשונים? עיין לקמן (הערה 19). עוד שם ברמ"ב בשם הקליר והרב אדומ"ו ז"ל באר ספר סופר ובפור וכו', והרב זקני ז"ל באר ספר סופר ספור, שכל, משכיל, ומושכל, עכ"ל. מי יאמין לזה שזקנו של ר"א הקליר שהיה עוד קודם רב סעדיה ידע וכתב כבר מן שכל משכיל ומושכל אשר נתחדש ענינם רק ע"י פס"ח מספר המורה ת"א? עוד מביא פירוש הקליר לס' יצירה (פ"א מי"א) ושם יביא הקליר ג"כ את פרושי אביו ז"ל. ועוד מפרשו לס' יצירה (דף כ' ע"ב דפוס הוראדנא), ושם כתב כי איב לא יקרא אלא מלך מאמר המלטרק ע"כ: ושם זה ר"ל מאמר המלטרק נתחדש מהמעתיק ר"ש אבן תבון יעוין הקדמתו לפירוש מלות זרות בסוף ס' המורה, ואין רמז בפיוטי הקליר מאיזו חיבה פלסופית אע"פ שהשתמש בהרבה מלות זרות מאד. ומאחזם בהקדמת הגאון רז"מ למחזור קרבן אהרן שכתב ג"כ שאין להביא ראיה ממה שהביא ברמ"ב בשם הקליר דלאו שמי' דקליר חתום עליה. מעתה נשאר לנו לתשבון זמן פייטן זה רק מספר השנים שרשם הוא בעלמו ב' פעמים, והם כנ"ל תתק"ק או יותר מעט אחר החורבן מסכים לשנת ד"א תשכ"ח או תש"ל, והוא זמן שנתמנה רב שרירא לגאון.

4) עיין הערה שלפני זו. ומה שרצה הגאון בעל ל"ח על דרכות לומר שהמאמר חשע מאות ועוד, בקרובות לת"ב נוסף מואיזה חכם מאוחר, מלבד שנשארים דברי הפייטן שם כחסרים בלי מאמר זה, הנה גם המאמר השני שהבאנו בהערה הסמוכה והוא בקינה המתחלת לך ה' ה' הדקה יורה בבאור ג"כ מספר תת"ק מזמן החורבן. ובמאמר זה השני ירבה עוד יותר הדוחק לומר שנוסף הוא, שאם נשמעו יהיו הדברים חסרים ובלתי מובנים כלל יעו"ש. והגאון רז"מ ז"ל בהקדמת מחזור קרבן אהרן כתב שבפירוש הראב"ן על מחזור כ"י שנמלא אללו, כתוב אלף ועוד במקום חשע מאות ועוד, והעיר בשם הראב"ן במקום אחר שהוסיף מספר כזה מדיליה באמרו שבזמן הפייטן היה כך ועכשיו שיש יותר מאלף ראוי לומר אלף ועוד ע"כ. הנה יודה הראב"ן עכ"פ שלפניו היה כתוב ט' מאות? ואין לדחוק ולומר שהיה כתוב עוד מספר יותר קדום, ואיזה סופר אחריה עד ט' מאות, שלא נמלא זכר להחפשות פיוטי הקליר בזמן קדום כ"כ עד שכבר יבצטום הסופרים מעלמם, ולפי דבריו ל"ל עוד ששצטו בשני המקומות, וזה דחוק מאד. ועוד יבואר לקמן (הערה 7) מראיה אחרת שלא היה מי הקליר לפני רב שרירא גאון, ואם כן שני המספרים של חשע מאות בלי ספק מידו נכתבו ולא מסופרים מאוחרים.

5) בבר ראיו (הערה 1) שהקליר חזר פיוטים לכל יו"ט ב' של גלויות א"כ לא היה מי בא"י. ושם עיר קרית ספר יבואר לקמן (הערה 17). אולם יותר נראה זה מהרבה מאמרו נגד עמים אחרים, שאלו היה מקומו בא"י הכבושה בימיו כבר יתחת יד ישמעאל, לא היה מעלים שם אומה זו בדברו מלוחי ישראל, והאמת לא מלאנו

אלו שם ישמעאלים או ערביים בשום מקום רק פעם אחת דרך רמז ובספק, וכמו שיבואר עוד. וכנגד זה נמצא אלו בהרבה מקומות מאד שם אדום שהוא כתיב אלל הקדמונים לכל עובדי כוכבים בימים ההם. יעוין סוף פיוטיו למוסף יום א' של ר"ה פג' והסעיר, ממלכת שעיר כו' פתחי העיר, (בלי ספק כונתו לרומי) תשקיע ותבעיר כו', רביעית החיות (היא מלכות רומי המזכרת בדניאל) ליקוד להיות וכו', תישר מהרמוץ, לרועע אדמון (ר"ל לעולץ אדום וכו'). ובקדושות לת"צ בזכרת רופא חולים חרונים בגלות אדום, ובזכרת בונה ירושלים חית יער שכלתנו וכו' אכלתנו רופסת ביער גדלה. ונודע מי נקרא במדרשים חית יער. ובקדושות לפרשת זכור על עמלק שנחשב לו מורע אדום, זכור לקעקע בילתו משורש, מלעוזב לו עקף וגם שורש, נענש קיסי כי השאיר לו שורש וכו'. וכאלה רבות מאד בכל פיוטיו, וביותר באור בזכרת סלח לנו לת"צ אומרה לגליון, אויל כליון, ולפי דברינו עד כה הכונה נודעה למוצין אע"פ שלא ידעוה המפרשים, יעוין ערוך סוף ערך גליון וערך און בדפוס וויניצ'א, והחרוז שנמצא לדעתנו ברמז על הערביים שכבשו ירושלים, הוא באות טי"ת למלכות יום א' של ר"ה, טורח מלכיות, עובדי משכיות, טמאו חמד שכיות, בגאווה למלך. יעוין המפרשים שנדחקו מאד במלת טורח מלכיות, וגם האחרון הגדול שבהם הרב ר"ה נלחץ בזה בתרגומו. ולכן יתכן אללו שהכונה לישמעאלים הנקראים בפי קלית קדמונים התור"ך הגדול, יעוין מהעות ר"צ (ד' זלקוויא ט"ז ז'), וקלית מהם נקראים ג"כ טירקיש בטי"ת (יעו"ש ט' ז'), וכבר ערבו סופרים הקדמונים את הערביים והטירקטן והחליפום בשמותם. יעוין (דער מאהאמעדיניזום פון ווייס סימן נ"ב). והנה הערביים כבשו ירושלים בשנת 637 למספרם והטירקטן כבשוה מידם, ונודע שבו במקום כותל בית מקדשנו תוב"צ, את המסגד שלהם. גם מפורסמים הישמעאלים למשהחיים לאבן השעורה בעיר מיכ"ה יעוין לקמן (הערה 38) בשם פסיקתא דר' טוביה. ובשכיות ר"ל משכיות אבן, והקליר קלר בלשוננו ונקט רק מלה אחת מלשון המקרא כדרכו. ותהיה כונתו טורח מלכיות (ר"ל מלכות הטירקטן) עובדי משכיות (האבן בעיר מיכה) טמאו חמד שכיות (הוא כותל בהמ"ק שלנו) כדי למלוך בגאווה. ואולי בכונה כהב כל חרוז זה דרך רמז מיוחדת מפני הערביים השוכנים קרוב לו במקום אביו באי סרדיניא. יותר ממאמר זה מלינו עוד בפיוטיו על הישמעאלים מאומה, וגם כאן מזכירים רק בעבור העיר ירושלים הכבושה תחת ידם בימיו. אכן רוב פיוטיו מדברים רק מאדום כנ"ל. ובעבור כי באספמיה אין זכר לפיוטיו ולא קבלום כלל, וגם דרכו רחוקה מדרך פיוטיהם, אף כבר נכבשה בימיו רוב אספמיה תחת יד הישמעאלים, לא נשאר לנו למצוא ארצות של יהודים תחת יד אדום, ה"א אשכנז הכוללת גם כן לרפת, או איטליא. ובהערות שתבאנה נראה כי הרבה מדרכי פיוטיו נאותים לשתי אלה הארצות, אך ראיות אחרות עוד יכריעו על היות איטליא ארץ מולדתו.

6) בפיוט אומץ אדירי כל חפץ להוסף יום א' של ר"ה חושב כל הלדיקים שנכשלו בהצא ונעשו, ולוקח מוסר לבני דורו שהרעו עוד מאבזהם איך יעמדו בדן, ע"ש אחר אברהם אבינו, עובדים בעמק הבכא להבדק, אם כפעלם בריב ידקדק, לפני שופט: מי ילמדק. וכן אחר שאר האבות עד שמגיע לי"ג שבטים ואומר: "רעים שנים עשר כהדיק, בריב אותם לא הלדיק, על מחרס בבקף לדיק, ומה המוסר לבני דורו. בני בלי שם במחרם עסוסים, בוננה וביין ובשוד חססים, איך בדין יהיו נעטסים" עכ"ל. ויתכן אללי מאד שכונן להמסתר בנפש אדם שטבחו צו או ישראל, וביחוד נפרץ מסחר זה באיטליא ואיטליא ונעלפעל. יעוין קורות היהודים מחכם עמנו יאסע (כרך ט' נד ע"ו ע"ט), וזה ע"י ששבו הגאטען נפשות הרבה בעת המריבס עיר רומי. ויש

פקודה ואזהרה נגד מסחר זה של ישראל מן הפפא גרעגאריזם לביסוף של עיר קאגלוארה (יעו"ש יאסן לז פ'), והיא קליר מקום אבי הפייטן או מקומו בעלמו, וגם בעבדים עבדים סחרו (שם לז ע"ט), ואח"ז נאסר עליהם המסחר בגפשות עכו"ם ע"י פקודת המושלים שהזכירם בעונש מות בלי ימלא בידם שום עבד עכו"ם, (שם ספר ט"ז פ"ה ופ"ח עד סופו), ואז בלי ספק סחרו בעבדים יהודים לבדם, וע"ז מתלונן הפייטן וקורא להסוחרים בני בלי שם בזכרם עמוסים (בני ישראל העמוסים מני בטן) בזונה ובין וכו'. ובמחזורי איטליא ראיתי הנוכחא בזונה ובין ובשוד חומסים, והיא נאומה יותר לענין, שנודעים רוב הסוחרים בגפש אדם עוד היום, הם חומסים הגפשות בעלמם וימכרום אח"כ למדינות רחוקות, ועכ"פ יורה גם מאמר זה על זמן חבור הפיוט, שהמסחר בגפש אדם נתפשט בישראל מעת התחלת מאה החמישית לנוצרים, ונאסר להם במסחר בגפשות עכו"ם בקלה מאה השביעית יעו"ש (סוף פ"ח), ומאז והלאה סחרו יותר בגפשות ישראל כפי הגרסה עד זמן הקליר.

(7) בקינה המתחלת איכה יסבה חבללת השרון שהיא מונט עיין לקמן (הערה 27), נמלא החרוז: כפשונו בלחם ופת, כלכדה יורפת. והנה כבישת עיר ששמה יורפת לא נמלא בשום גמרא ומדרש, רק בזיוסיפון העברי יעו"ש (פס"ט עד סוף פס"א) שהוא יוסיפון היה שר לבא של מבצר עיר זאת והרומיים כבשוה מידו. אולם ע"י סבה בלתי נודעת נפל שבוש גדול וגשנה הרבה בכל הפרקים הנזכרים, שבכלם נאמר פעמים רבות יורפת בריש, וז"ל בכל המקומות יורפת בדלי"ת שכן נקראת במשנה (ערכין ל"ב ב') ונחשבת שם למוקפת חומה מימות יהושע בן נון, ובזיוסיפון לרומיים (מלחמות ס"ז פ"ו) בענין זה ממש של כבושתה כמה פעמים יאזאפאט והוא יורפת של המשנה שכן נמלא ר' מנחם יוחפא (ירושלמי פ"ד דסוכה ה"ו), ונקרא בדבלי (זבחים ק' ב'). מעילה י"ג ב' ר' מנחם יורפאה, א"כ הוא הוא, והקליר שלא ראה בלי ספק יוסיפון היוני רק המועתק בעברית העתיק גם הטעות הנמללה שם יורפת ברי"ש. ואף אם נאמר מה שהוא רחוק שבמקרה נפלא נפל גם בדברי הקליר השבוש ההוא בעלמו שגפל בזיוסיפון העברי, והוא כתב באמת יורפת בדלי"ת, עכ"פ רחוק רחוק עוד יותר לומר שראה הפייטן את יוסיפון היוני וכמעט אין ספק שמיוסיפון העברי לקח דבריו, וקרוב לודאי שגם השבוש קבל ממנו. והנה אחר העתקת היוסיפון לעברית בסוף ימי הגאונים כבר נחברר מכמה חכמים, אך לא העירו שעכ"פ היה המעתיק אחרי ימי או בימי ר' מנחם בן שרוק המדקדק, שכן מציאו בטעות לסופר בשערי ירושלים (פס"א) במקום מני בן אלעזר הנמלא על פקודה זו בזיוסיפון לרומיים (שם ספר ה'), וזה דבר נפלא באמת. ובעבור כי ר' מנחם בן שרוק היה ח' אחר ר' סעדיה גאון כפי סדר הדורות בריש ספר מאזנים לראש"ע, יגיעו ימי המעתיק של היוסיפון לתחלת ימי רב שרירא גאון, והקליר שהשתמש בו היה חי באמצע שנות רב שרירא, והוא מסכים מאוד לתשבוננו (הערה 8). וזה נגד דברי חכם עמנו לינו במחברת עתית על היהודים (כרך א' חוברת ב' לז ש') שכתב לפי חומו כדבר נודע וברור שרבינו סעדיה מציא כבר את יוסיפון העברי ולא ידעתי איך בא לטעות כזו? שבאמת לא נמלא ממנו דבר בכל ספרי רב סעדיה, והגנון בדבריו.

(8) נודע החלוק בין האשכנזים לספרדים בדרך דקדוק הלשון, שהאשכנזים יגבילו לכל שורש ג' אותיות ולא כן הראשונים שאללם גם אות אחד די להיות שורש וממנה ישתעפו באותיות נוספות כל הוראות שונות של שורש זה, ובפרט בנמים כמו נח פ"ח, פ"ה, ע"ז, ל"ה גם בחסרון נו"ן, שאלל הספרדים יפול האות הנח או הנו"ן רק בזמנים ובדרכים ידועים ולרוב רק בעתיד כמו מן ראה יאמר תרא בעתיד, אך לא בעבר.

רא. וכן מן הלך הלך אלך, ולא בעבר לך לך לחי, וגם מן נשק יאמר אשק תשק ולא שקהי שקה ותתה לי עורף שהוא עבר מן נתן הוא על דרך זר באמת יעוין ראב"ע (שמות ה' ט'). ולא כן האשכמים שהם ישגיתו רק על האותיות הנשארות בתיבה תמיד ר"ל בכל הזמנים עבר ועתיד, אכן האות החסר לפעמים, ובאזיה זמן, לא ימנו עוד לשורש. עיין רש"י (בראשית י"ז א'): ונמלתם כמו ומלתם והגו"ן זו יתירה ליסוד הנופל בו לפרקים כגון נו"ן של נושך ונו"ן של נושא עכ"ל. הנה השוא שורש מול שהוא מונחי ע"ו לשרשי נשך ונשא שהם מחסרי פ"א נו"ן, ורק מפני שבכל אלה הג' שרשים יפול הגו"ן לפעמים. וכבר עמד ע"ז הרב ר"ז היידענהיים בהבנת המקרא שלו וז"ל (שם ג' ט"ו): לדעת המדקדקים הספרדים ישופך ותשופני מצעלי עלומי עי"ן, ונשף בהם שרש נשף. ושיפיון מגזרת שפף, ואעפ"כ הרב (רש"י) ז"ל חזרם כי לדעתו שהיא עקריה יסוד כלם שף, ב' אותיות נראות דאחת נעלמות או נחסרות לפעמים עכ"ל. והספרדים ששקדו הרבה על ספרי חכמי ערב הלכו גם בדרך הדקדוק בעקבותיהם, שהעבריים עשו להם בלשונם ג"כ המיד פעל משלש אותיות. ולא זה המקום לחקור ולהכריע בדבר, כי שני הדדדים הפריזו על המדה יותר מדאי, ואם ילדקו האשכמים בעיקר הענין, אעפ"כ היה להם להשגיח במהלך לה"ק, שלפעמים נראה החלוק מבואר בין עלומי עי"ן לחסרי נו"ן וכדומה אע"פ שיתר שתי האותיות שוות, וכן בין עלומי יו"ד לנחי ל"ה כמו הקבדל בין ירא לראה. ובחיזוד בזמן העבר כנ"ל. אך לעניננו נאמר שדרך הדקדוק של קליר שוה מנוש לדרך הדקדוק של רש"י. ונודעים הפעלים הרבים שנמלאו בפיוטיו בחסרון אותיות הנחים כמו אַתָּה, בָּטָה, גָּשָׁה, הָגָה, הָיוּ, קָעוּ, קָצָה, ובזכרת מִגֵּן אֲבִירָה לפרשת שקלים יג"ב, חסר ה"א ההפעיל מן הגזר בזמן העבר אשר לא יתכן רק בעתיד. וגם שנה הבנין ועשה עי"ן מן הפעיל פועל, וכן בזכרת מחיה מתים שם אֲצִיף במקום אֲצִיף חסר יו"ד השרשית וכדומה הרבה מאד. ולזה כוון הראב"ע שהוא הגדול במדקדקי ספרד במה שאמר בפירושו לקהלת (ה' א') שהיתה לה"ק ביד ר"א הקליר עיר פרוזה אין חומה, ר"ל שהפיל אותיות מהשורש כחפזו מבלי שום עין לדרך מניחי הלשון. ויותר נראה זה במלת אנסיכה שלעק עליו שם הראב"ע חמם, וזה בא לקליר מפני שהיה זמן העבר והעתיד שוה אללו דין אותיות הנופלות ובלתי עקרויות, וחשדם לבחירה ביד הכותב אם להיגין או להשמיטן באזיה זמן ובאזיה בנין שיהיה. ולכן אחרי שמלא בעבר ואני נסכתי מלכי בנו"ן נוספת לדעתו שהעיקר הוא כך כמו שהבאנו בשם רש"י בנו"ן של נמלתם ונשך, דמה שנוכל להוסיף ג"כ בעתיד הגו"ן והיו"ד, ולומר אנסיכה מלכי כמו שנוכל לגרוע ה"ו הגו"ן והיו"ד גם בעבר גם בעתיד ולומר אסיד, סכתי, לפי דרכו. ושוה אללו גם כן סכתי להסכתי כמו גדתי והגדתי. וזו היא האמת בכוונת הפייטן ודרכו, לא כמו שר"ה הרב רז"ה בפירושו למחזור להלילו בהלל ריק ואפס יעו"ש ולקמן (הערה 22). אולם רוח שפה עבריה ימאן בזה, כי רק בעבר יתכן לאמור נחתי, אך מי שיאמר בעתיד אנת או את בלי נו"ן בסופו, או להפך בהוספת יו"ד ונו"ן ובלשון הפעיל אנתינה במקום אתן יהיה פורץ גדר הלשון מאד. ומעתה יהיה כ"ז לראיה קלת שהיה ר"א הקליר אשכנזי. אולם אחרי עיון מעט נראה שקבלו האשכמים גם דרך הדקדוק מאיטליא כמו שקבלו למוד ההלמוד וידיעת הסודות משה, שהרי רבינו נתן צעל הערוך ח"ש רומי וקדמון במעט זמן מרש"י, הראה לנו כבר דרך דקדוקו שוה ממש לזה של רש"י יעוין ערך נשק שכתב שק העיקר ושם הפירוש. עכ"ל. והוא ממש דברי רש"י שהבאנו למעלה, וכ"כ עוד בערך נשך ונשך, והוא משתמש גם כן בלשון נש"י לקרוא האות הנשאר בתיבה בכל הזמנים והבנינים יסוד או עיקר שבערך רת כהב מוסתפקא לן אם ה' של הרת יסוד בתיבה או לא עכ"ל. ובערך חזר ה' כתב מלשון חזרבותיו כגון יחת מחמתם יגל

מגלגל ומכלת מכלכל. ובערך נגה והעיקר גה ולא יגה שביב אשו עכ"ל. והנה לספרדים אף ראה כלל מעמיד על עבר כמ"ס, ובערך נטף מסתברא נטל, נטע, נטף, אין הנו"ן עיקר עכ"ל. וכן ינשה בסדר ח"ב שלטו, יחסר תמיד האות הנטל ויסדר המלות בין המלות אשר תחלתן באות עיקרית של מלת זו כמו ערך בט על שורש נבט, וגם על שרשי נבט וגבה וגבב וגבאי, לד על ילד, לו על לוח ולווה ולווי, לק על לקה, פך על הפך, ודומיהם הרבה. וע' עוד יותר מזה (תולדות רבינו נתן הערה 56). ולפ"ז נקל להוסיף הקליר לאטליא ארץ מולדת דקדוק זה.

(9) לקמן (הערה 14) תראה שחתימת הקליר היא תמיד ביו"ד אחר הבי"ת במלת בירבי, ושם תראה סתירת פירושים אחרים במלה זו, והעיקר שהוא קלור מן בן רבי. והיו"ד אחר הבי"ת היא לאות על הסגול שז"ל תחתי'. וכן התמו קדמוני הפיטנים באשכנזים מסלם בירבי קלוימוס אלי' בירבי מרדכי ודומיהם, יעוין הקדמת החכם רז"ה בפרשו למחזור, וכוונת ג"כ ביו"ד אחר הבי"ת לדעת שהצרתה בסגול. וזה הוא באמת מדרך האשכנזים ר"ל לכתוב יו"ד יתרה במקום נקדת סגול או חיר"ק או וא"ו יתרה במקום חול"ם או קמ"ץ. יעוין בספר חסידים שמחברו היה אשכנזי (סי' תהפ"ב) וז"ל. סכות סדור תפלות יכתוב אותיות מלאים כי כותבים מלאים למי שאינו בקי כגון כשרולה לכתוב וטהר לבנו לעבדך באמת, יכתוב וטהר ליבנו לעבדך באמת ליבנו מלא לעבדך מלא, ושבת קודשך אהבי שמוך וכיוצא בו, עכ"ל. ולא יפלא זה בעיני הקורא, שכבר נהגו כן הסופרים בימים הקדמונים בעוד היתה שפה עברית חיה על אדמתה כמו הו"ש"נו (מ"ב ב' כ"ד) שהיו"ד השניה מורה על נקדת הגר"י וקריאתה, וכן שלשפיה (יחזקאל ה' י"א) שו"נו (תהלים פ"ה ה') ביע (איו"ב ו' כ"ז) להפרידו מן בע, תיעשה (שמות כ"ה ל"א) יעוין רש"י וראב"ע שם. ועל נקדת סגול במלת אהל"ד (איו"ב כ"ב כ"ג) וגם וא"ו על נקדת הקמן במלת דובנים (יחזקאל כ"ז ט"ו בכתוב) וכן איו"ב (מ"ב ח' י"ח בכתוב) יעוין געזענים (קויות לשון עברית פכ"ז), ובמקום אחר באותיות מלאות כאלה המורות רק על הנקדה וקריאתה היו נקראות דרז"ל אם למקרא (לעזע מיטטער). ולפ"ז חדשו האשכנזים האחרונים רק אשר נשכח מראשונים על ידי הרגל הקריאה והכתיבה גם בלי אותיות הנולאות. וגמלא ג"כ בתשובות קדמוני אשכנזים הרבה מלאים כאלה. יעוין לדוגמא בראב"ן (ט"ו ב') איש כליב"י, ושם בתשובת ר"ת לראב"ן (קמ"ח א') תש כתי ואור פני אל הלקח אחי שנתבקש לישיבה של מעלה עכ"ל. והייתי רגיל למחוק מלאים כאלה בספרי הקדמונים ומשבתים להוספת המדפיסים. אך מדברי ס' חסידים נחברר לי שבוונה כתבו כן המחברים. ואדרבא נ"ל שהמדפיסים חדשו לעצמם להשמיט מלאים הרבה שהיו נמלאים בכ"י, מפני שהיו מספיקים להם הנקודות שהעמידו אשר נחסרו במחזורי וסדורי כ"י. וככה עשו ג"כ כפי הנראה בפיוטי הקליר, שכן בפיוט אנכיכה נמלא במחזורי אמסטערדאם שנת תל פיות י"ד בהשליכו, וכן במחזורי איטליא עוד דפוסים חדשים, ולא כן במחזורים חדשים שלנו שכל הדפוסים השמיטו שני היודי"ן והעמידו י"ד י"ד. ונראה שקלת קדמונים העמידו אותיות מלאים רק במלות זרות במקום שיש לטעות כמו אלל י"ד שלא נחשוב י"ד, וגם י"ד לדעת שהוא שם הסאר ולא פעל עבר י"ד המורגל בפיוטי הקליר, והנפלא שמוס על מלת י"ד זהב צפ' תרומה עמדו כבר רז"ל במדרש ואמרו למה נכתב זר ונקרא זר, לומר זכה אדם נעשים לו י"ד לא זכה נעשה י"ד מהם עכ"ל. ור"ל שנכתב י"ד בלא יו"ד והיה ראוי לקרות י"ד ואעפ"כ קריקן י"ד כאלו היה נכתב ביו"ד. והיא ע"ד אומרים ז"ל בסנהדרין (י"ד א') אלל בסכת בסכות דקריקן בסכת בחולס כאלו היה נכתב וא"ו יעו"ש, והמ"כ עם הו"מ יגעו שם בחגם לפרש המדרש. ומענה תבין לפתור שפך של הראב"ע בבאורו לקהלת (ה' א')

בפירוש מלת ליראי יקפיל, ע"ש שכתב יש מפרשים כי ליראי היא ביו"ד וענינו הוא המשיח וכו', וי"א כי הוא בלא יו"ד וענינו יעביר כמלת ראי דרך בגוף. וחכמי הדור יפרשו ליראי יקפיל שיעביר אלה השמים הגמשלים לראי מולק עכ"ל. והמבין יראה שמ"ש וחכמי הדור יפרשו ליראי כו' היו"ד המלאה היא ט"ס כאן שכבר כתב שאם הוא מלא יו"ד צריך לפרשו על משיח והיה היו"ד שרשית מן ירא, רק אם נגרום בלא יו"ד נוכל לפרש כשני פרושים האחרונים. אמנם לפי מה שהראינו אפילו שהיה כתוב ביו"ד אעפ"כ יתכן הפירוש האחרון האמתי שקורא כן לשמים ע"ד ראי מולק, והיו"ד המלאה היא רק להורות על נקדת החיר"ק תחת הלמ"ד וקריאתה. והוסיף הפייטן היו"ד בכונה בעבור שהיא מלה זרה ולא נדע לפרשה אם לא יבררה בסימנים. ולקמן (הערה 12) תראה עוד דרכו להוסיף וא"ו בנקודת הקמ"ץ בתיבת אַסְצו בהמליכי שהיה כתוב במחזור כ"י אומצו רק המדפיסים תקנו והוא ממש ע"ד בעל ספר החסידים בתיבות לעובדך וקודשך. וכן תראה לקמן (שם) הוספת יו"ד במלת אַיִשָּׁה והיא ע"ד ליבנו צם' חסידים שם. והיה נראה מכ"ו שהקליר היה אשכנזי שהרי רק ביניהם נמלא דרך הזה עד הנה לכתוב מלאים. אולם מאמר אחד צם' הערוך יורה שגם דרך זה כמו כל למודיהם לקמו האשכנזים מחכמי איטליא וז"ל (בערך ספר ב'): תנא תוספא ספרא בלירא פירוש מנהג הכותב מקרא לכתוב בחסור כגון משה בלא וא"ו לאמור בלא וא"ו. אבל התנא מנהגו לכתוב בתיבה מלא בלא חסור עכ"ל. נראה שהיה פשוט אללו לכתוב משה במקום משה לאות על החול"ם, וכן דרכו בכל הספר שמרשים שורש כל מלה כראוי בלי אות המלאה, אך בפרשו מביא תמיד מלה זו בעלמה באותיות מלאה כדי לידע קריאתה. יעוין לדוגמא ערך דשן בענין סנחרב הוא דישנא, ורשד, בגמרא דישרא כוסמון. דתאה תרגום דשא דיתאה, שד שידא אשמדין, וכדומה לזה הרבה. א"כ גם בענין זה אין הכרעה לדעת איזו משתי הארצות משכן הקליר איטליא או אשכנזי.

(10) הראב"ע בבאורו לקהלת (ה' א') כתב וז"ל. הנה יש בפיוטיו (של הקליר)

חרוזים ענים וכו' שחבר הר עם נבחר, אם בעבור היות שניהם מאותיות הגרון וכו' שהוא גם מחבר לוי עם נביא (והוא בסיום קרובות לפרשת החודש ע"ש ביד איש נביא משבט לוי), וכן חבר יוס עם פדיון ועליון וגם זה אינו נכון עכ"ל. והנה אע"פ שלא מלאתי לע"ע חרוז הר ונבחר מ"מ אחת הדבר מלד עלמו ר"ל שחשב הקליר אותיות ה' וז' לשווי הברות בחרוז, שכן מלאוהו חורזו (בברכת מחיה מתים למוסף יו"כ): יודעיו חמול וחם, יוקשיו לפוערת הם. ושם (אחר הברכה הג"ל): הזכר ישיבת אהל, הגאבן לשר גחל. ובקינה איכה: את אשר כבר עשוהו וכו' אשר עד לא שחקים נמתחו, בשלי רמו והארץ היתה תהו. אולם באמת חרוזים כאלה ראויים לאשכנזים יהודים שאינם יכולים עוד היום לבטא אות ה"ת והברכה אללס כמו ה"א. וכן חרוז ר' משלם בירבי קלוימוס כפי קלת נוסחאות (בפיוט אמנת עשור לשחרית יו"כ): שמץ זדונם תכבם ותטהר, שיעם קשוב ואל האחר. והרבה מבעלי סליחות האשכנזים חרוזו כן לרוב. יעוין סליחה ליום ד' של עשי"ת המתחלה אליך ה' אקרא, והוא לרבינו גרשום מאור הגולה, ונמלא בה החרוז: החומרים אין לקבל אלוה, השההות לפניו לסלוח, וכדומה הרבה. וגם חרוז לוי עם נביא נראה שהוא כעברת האשכנזים שחלוק זה מודע בינם לבין הספרדים שהראשונים מדבילים בין ביו"ת רפוי' לדגושה וקוראים ביו"ת רפוי' כמו וא"ו, ולא כן הספרדים שמשוים הברת ביו"ת רפוי' לדגושה. ולפי הברת האשכנזים נהרז יפה לוי עם נביא. והיה א"כ קלת ראיה משני אלה ההצרות שהקליר היה אשכנזי. הולס בדבר שווי הה"א לחי"ת הראיתי בספרי ערך מלים ריש אות חי"ת כי ישן נושן הוא. יעוין מ"ע

סמ"ה הרבה ראיות שהמירו רז"ל תמיד בדרשותיהם על המקראות ה"א בחי"ת. וגם בהברה היו שוין אללם מהא דערוכין (ריש פ"ה) שהיה רוצה ר' יוסי בר אבין לרמוז בלשונם על חרדל ואמר חנו לי שור מסכן ופרשו הר' דל כמו חרדל בהברה. ועל הראיות שהביא בעל מ"ע שם מדרשות בדמיון שתי האותיות יש להוסיף מהא דב"ר (פל"א) שעל מקרא ולא נה בהם (יחזקאל ז' י"א) דרשו ב' דרשות על נח הדיק. וכ"ז לפי דעתי מפני שהיו שוים אללם גם בכה"ב, יעוין געזעניוס (קורות לשון עברית פמ"ו הערה 101). ומולאתי ראיה ברורה לדבריו מירושלמי (פ"א דמגילה ה"ט) תורת הראשונים לא היה ה"א שלהם ולא מ"ם שלהם סתום עכ"ל. נראה שבימי בעלי הירושלמי כבר היה הה"א סתום מלמעלה כמו החי"ת. ועפ"ז תבין גם כן דברי ב"ר (פי"א) העוה"ז נברא בה"א מה ה"א סתום מכל לך ופתוח מלמטה. וביפ"ת נדחק שם לחנם שבאמת בימי המדרש המלוקט מירושלמי היה אות ה"א סתומה כמו חי"ת. ושם עוד: והעוקץ שלו מלמעלה וכו', נראה שעיקר ההפרש בין ה"א לחי"ת היה רק בעוקץ שבראש ה"א ויתכן שעוקץ הזה נקרא אללם תגא דה"א (מנחות כ"ט ב') ע"ש ברש"י ותוס' שגוראים כמתעלמים ממדרש זה. והנה הראיתי בספרי שם כמה חלוקים במצטא האותיות בין אנשי צבל לאנשי ח"י. ונראה שגם בהברה זו היו מחולקים, שכפי ההשערה היו אנשי ח"י כלם עלגים קלת בהברת החי"ת הע"פ שליטתו את ר' מייא לעג יוחר, ולעגו ג"כ בעירובין (ריש פ"ה) על האי גלילה שאמר חמר כמו עמר, מ"מ גם ר' יוסי בר אבין משהעי חרדל כמו חרדל כנ"ל. ובשירי השומרונים שהדפוס געזעניוס נמלא לרוב האות המתחיל בחי"ת במקום עי"ן בסדר ח"ב שלהם. גם קראו התרגומים גמורשים מדינת אדיאבענע פעם בשם חדייב ופעם בשם הדייב. יעוין שני הערכים בערוך. ורז חנן בר אמי נקרא בירושלמי (פ"ו דשבת ה"א) ר' חנן בר אמי, ולא כן הבבליים שלעגו על המשה ה"א לחי"ת כמה שראינו בעירובין שם. ונראה שאנשי איטליא אשר היה רוב למודיהם בלשון עבר ובחורה שבע"פ מא"י ולא מצבל כמו שהוכחנו במ"א, קבלו ג"כ הברת החי"ת שזה קלת עם ה"א, וככה תמלא את בעל הערוך איש רומי שהעמיד שני הערכים חדייב והדייב בלי הערה כלל, ובערך מסותא כתב ח' מובלעת כמו משחתא וכן ערך שם שותא חי"ת מובלעת כמו שיחתא, ולפ"ז אין ראיה כלל מהברה זו שהיה הקליר אשכנזי.

נפן להבדל הברת בי"ת רפויה בין הספרדים לאשכנזים, הנה הראיתי בספרי הג"ל ריש אות ב', שגם הוא ישן נושן, וקרוי מאד שאף בו היו מחולקים הירושלמים עם הבבליים, שכן נקרא ארץ צבל בירושלמי (פ"ג דמגילה) גוולנא ע"ש שר' ירמי' איקלע לשם, ור' מנחם בר' יוסי שהיה נקרא ר' וורדימוס עיין סה"ד, נקרא ג"כ בירושלמי (פ"ח דשבוט) ר' אבורדימוס, וארץ יעזר שתרגם ירושלמי מכור נקרא בבביתא דיומא (ל"ט ב') הרי מכבר, והגאון ר"י בערלין הגיה שם ע"פ התרגום של"ל מכור. אולם בערוך ערך מכבר נראה שגרם גם בתרגום מכבר בבב"ת, אכן בערך הר' גרים בעל הערוך בעלמו בתרגום מכור, אין זה רק מפני ששתי הברות שוות אלל קדמוני רז"ל גם אלל בעל הערוך. ונראה שהברות שתי האותיות אלו ר"ל של בי"ת רפויה גם וא"י היו חלושות כ"כ עד שלא היו נכרות אח"כ בלשון, ומודע שבלשון רומי הברת ו היא היום כמו w, שבאמת במכור זה כונו להר שעמד עליו המבצר (מאכערום), יעוין יוסיפון הגדול (נולחמות ס"ו פ"ו) ועוד שם (ס"ג פ"ג), והראה שהוא בקלה פערעא בגבול ערב, ושם ג"כ יעזר כפי ראזעגמיללער בקדמוניות שלו (כרך ב' ח"א לך רע"ב) ושם (ח"ג לך י'), ופלוניוס (ס"ה פט"ז) כתב: מאכערום היתה לפניו קריה שגיה אחר ירושלים, ושם יש לתקן ע"ש שכתב מאכערום לדרוס יד המלח, ונ"ל לנפון ים המלח כמו שהיה

עם קלירתו הכתוב שם וכן נרשמו שניהם במפות קדמוניות. עכ"ל נראה עכ"פ בבאור שווי המבטא של בית רפויה וא"ל. גם תלישות הברתם עד שלא נשמעו אחר כך בלשון אלל הירושלמים (ומהבלעת ב"ה רפויה שלא היתה ניכרת אח"כ בלשון, עיין תולדות רבינו נתן הערה 9 מלת אברגני). אולם לא כן אלל הבבליים, וראה ברורה מגמרא שלנו (ברכות ע"ו ב') חגי רב עובדיה קמי' דרבא (שהיה בבלי) ולמדתם שיהא למודך חס שיתן ריוח בין הדבקים, עני רבא בתרי' כגון על לבבך כו' עשצ בשדך ע"כ, ואם היה הקריאה של ב"ה רפויה כמו וא"ל הלא יהיה הבדל גדול מאד בין ב"ה רפויה של עשצ לב"ה דגושה של בשדך, כמו בין שאר שתי תיבות אשר הברתן בלתי שוות, ולמה הולך רוח ביניהם? בהכרח א"כ שקרא ב"ה רפויה שזה לדגושה כמו הספרדים היום. ויהיה א"כ גם בזה הקליר שזה בהברתו להברת בני א"י, ואנשי איטליא שהיה רוב למודיהם מא"י כנ"ל קראו האותיות בלי ספק כמוהם, ובעל הערוך איש רומי בערכי הר ומכבר לראיה ע"ל. א"כ גם בהברה זו תהיה רק ראה שלא היה הקליר ספרדי אך לא שהיה אשכנזי דוקא, והיה יכול להיות ג"כ איטלקי.

נשוב עוד לדברי ראב"ע בקהלת שם שכתב על הקליר כי חזו יום עם פדיון ועליון. והנה לא נמלא לפנינו בפיוטי הקליר חרוזים כאלה. ואולי הם בפיוטים הגאונים מאחתו, עיין לקמן (הערה 28). ויותר קרוב שתפס הראב"ע במהירות עיון את הפיוט ברוך ה' יום יום הגמלא אלל האשכנזים בומירות של שבת, ושם המה חרוזים ראשונים יום, פדיון, עליון, אביון. ובעבור שהוא כדרך רוב פיוטי האשכנזים באורח פיוטי קליר, חשב שגם זה ממנו. אולם תחת כו בראשי חרוזות שמעון בר ילחק.

(11) לקמן (הערה 20) תראה שהפיוטים הקדמונים שנשארו לנו מהם הרבה פיוטים בתפלה כמו אל ארון וכדומה, לא ידעו כלל מחרוזים שוי הברות, רק בתפלת רבינו סעדיה לבד שנשארה אללנו (יעיין תולדותו בבכורי עתים תקפ"ט הערה 21) נמלא כבר כפי זכרוננו חזו חרוזים, אולם מגורתו היתה בין משוררי הערביים ג"כ וזולתו לא נמלא עוד דרך זה נהוג בין קדמונינו. וזה יהיה לראיה אחת שהקליר היה איטלקי לא אשכנזי, כי רק לקלה איטליא נתקרבנו לבאות הערביים לא לאשכנזי. ולראיה זו נלך עוד מלה ערבית שנמלחה בפיוט הקליר לפורים המתהיל תמימים כירשו ארץ, ע"ש רבן עמס, ור"ל שאל המלך החשיך הפקודה שהפקדה בידו להשמיד עמלק ורבן כמו משכן יעו"ש בפירוש, והנה אע"פ שנמלא בש"ס ההפעיל הרהין מ"מ על משקל זה לא מלאנו שם זה בשום מקום רק הוא כן בלשון ישמעאל וכ"כ בערוך ערך הרהין שבלשון ישמעאל נקרא משכן רבן. ואחרי שנכנסנו לזה נוסיף גם כן פה שאר הראיות המכריעות אותנו להגביל לפייטן זה ארץ איטליא למקום מגורתו אף על פי שבהערות הקודמות נשאר עוד הדבר בספק בין אשכנזי לאיטליא. והנה ראה אחת כבר שמענו. השניה היא משם עיר קליר מקום אביו בלי סרדיניא ויבואר זה לקמן (בהערה 16). ורחוק הוא לומר שצנו הרחיק משכנו עד קלה אשכנזי, ואם נאמר שקרית ספר היא בעלמה עיר קליר ע"ש לקמן, נפלו כל הספקות מעלמן. הראיה השלישית כבר רמזנוה (בסוף הערה 1) שאלו היה אשכנזי לא היה נעלם כ"כ זמן ומקום היותו מהחכמים שחיו רק כמאתים שנה אחריו. אע"פ שיוצאים בבאור מרבו של רבינו גרשום מאור הגולה אשר היה קרוב לזמן הקליר כפי חשבוננו. ורבינו גרשום כתב על הקליר שהוא מחכמים הראשונים (הערה 19) אע"פ שהיה רק כמאה שנים אחריו, אך בעבור שהוא מארץ אחרת וכבר נתקבלו פיוטיו באשכנזי חשב אותו לקדמון יותר. ויותר מזה נאמר באן שלא נמלא שום הכס מלון באשכנזי לפני רבו של רבינו גרשום. יעוין בתשובת רש"ל

סימן כ"ט וציוחסין. והקליר שהיה חכם גדול בתלמוד ומדרשים כפי הנראה מפיוטיו. אלו היה חי בין האשכנזים היה נרשם אללם בלי ספק מי היו רבותיו ומי תלמידיו. אמנם באיטליא כבר היו חכמים הרבה בדורו של קליר וכבר נזכרו חכמי רומי בתשובת רבינו האי יעון תולדתו (הערה 16) וע' עוד לקמן (הערה 17) מקהלות קדמוניות באר"י ואומראנט'ו בקלה איטליא הדרומית שהיו בהם חכמים מפורסמים. הראיה הרביעית, ממה שאומרים האשכנזים ביום א' של שבועות פיוטי ר' שמעון בר יוחנן וביום ב' פיוטי הקליר ולא כן קהלות איטליא שמהפכין הסדר ואומרים ביום א' פיוטי הקליר וביום ב' פיוטי ר' שמעון בר יוחנן. וסבת זה הוא לפי דעתי שר"ס בר"י היה אשכנזי ונודע אללם לחכם גדול ומקובל ובעל משפחה ועין תשובת רש"ל (ס"ס כ"ט). לכן הקדימו פיוטיו על פיוטי חכם אחר ממודינה אחרת אע"פ שזה האחר היה מוקדם לו בזמן, ולא כן האיטלקים שהקדימו פיוטי הקליר חכם ארנס. הראיה החמישית מעיקר התפשטות פיוטי הקליר באיטליא, שהרי פיוטי האשכנזים לא נתקבלו כלל אלל ערים הפנימיות של איטליא ורק באיזה ערים לפניות כמו בוויניציא וטריסט'י יש קהלות שאומרות פיוטי האשכנזים, אולם בכל קהלות הפנימיות אומרות עכ"פ פיוטי הקליר, אין זה רק שנתפשטו ביניהן מימים קדמונים מאז היה חי בארלן. הראיה הששית מנוסח תפלתו הקרוב יותר לנוסח האיטלקים מלנוסח האשכנזים, ע' מזה לקמן (הערה 33).

12) ראה זה דבר נפלא מלאתי שלא עמדו עליו כל מפרשי הפיוטים ואחריהם המגיהים ומדפיסים, שרשמו המיד בראש הפיוט חתימת הקליר בראשי חרוזות, ולא עינו שבדוב המקומות שאינן חתום בראשי חרוזות הוא חתום בגמטריא בראש או בסוף הפיוט. וקרוב מאד שבכ"י שלו היה רשם בליונים כל המלות שכונן בהן למספר שמו, אך המעתיקים והסופרים ואח"כ המדפיסים שלא הבינו כונתו השמיטו הליונים. ולדוגמא הפיוט אנסיכה, שלולא הראב"ע שהעיר בבאורו לקהלת (ה' א') שהוא מקליר, לא ידענו זאת כי איננו חתום שם לפנינו בשום חרוז. אכן תיכף בראשיתו אנסיכה מלכו לפנינו בהתהלכי עולה אלעזר קליר. ועד מהרה תראה שחתום כאן עוד ביתר באור בלרוך כל החרוז של אנסיכה. ובפיוט זכר תחלת כל מעש, אשר בבל שנה נעש עולה אלעזר קליר מקרית ספר, ומספר כזה ממש עולה ג"כ שבת סורו (מני) שבעוני עוברי ודלג מלת מני אולי רשם כן בכ"י שלו. ויותר נראה שנכלל גם הוא בתשבון ור"ל מני אלעזר קליר מקרית ספר, וע"ד שראה המגיה ליוחסין חתימתו אני אלעזר וכו' (הערה 1), ואולי גם שם ראה בטעות ול"ל מני אלעזר וכו'. ובסיום של אנסיכה, ועד מנזאת שמש המה ברה בשמש ירום וימלך, כמספר אלעזר ברבי קליר מקרית ספר. ופה הוא החדש שחתם ברבי בלי יו"ד אחר הבי"ת מה שלא עשה בשום מקום, והוא רק מפני להן שווי המספר, או אולי רשם לו גם היו"ד של ירום בפיוטיו ע"ד שרשמו לפעמים הפיעים חתימתם בראשי החרוזים עם אות אחת מתיבה המאוחרת, ובפרט שנמשכת כאן היו"ד של ירום לאותיות שלפניו בלרוך ובלי דלוג. ובסיום למוסף פרשת החדש הרגנה שפתי בשורי ארבעה חרשים עולה אלעזר ברבי יעקב קליר מקרית ספר. וכבר שמענו (הערה 1) שבקדושות ליום ז' של פסח חתום כן בראשי החרוזים בבאור שמו ושם אביו. ומספר כזה ממש עולה בסיום של הקינה לך ה' הלדקה וכו' שהיא ממנו כמו שהוכחנו (הערה 3) מן המספר תשע מאות שנה, וגם הוא מדרבו ובכ"ז אינו חתום בה בראשי חרוזים רק במספר בכופה כזה, ולנו בוסת הפנים בתבע איש חסודות ושוע המה (אלהי) אונך ושמע עולה כמספר החתימה בסיום מוסף פרשת החדש. אך ראוי להעיר שמ"ס במחזורים בתבע איש חסודות בכ"ף הוא ט"ס פשוט, שכן לפני כל

אלו מלחמות א"כ של קינה זו חבא בי"ה השמושית, יעו"ש לך ה' הדקה באותה וס'
 ולנו בוסת הפנים בבחינה וכו' עד שנדחק בלות וא"ו לדרך זרות לומר ולנו בוסת
 הפנים בזימרו על יס וכו', וכן כל הקינה עד סופה בלות תי"ו הכפולה לך ה' הדקה
 בתש"ע מאות שנה וכו', ולנו בוסת הפנים בתצב איש חמודות ר"ל בזמן ובמאמר שתבע,
 וגם הגמטריא לראיה של"ל בבי"ת. ועוד בהשכל עשה שלא כלל במספר חתימתו מלת
 אלהי, שלא יתכן לכלול מספר שם אדם בשם יתברך ויתעלה. וגם כאן יתכן שרשם
 כל המלות הנחשבות למספר ועל מלת אלהי לא רשם כלל למען דעת שלא נכללה
 בתשבון. ואחרי ידענו דרכו זה נשובה לראש פיוט אנסיבה שכבר מלאנו בו שתי מלות
 לפניו בהתהלכי עולה אלעזר קליר עתה נחזה יותר שכל החרוזים שם בתחלה כזה
 אנסיבה (מלכי) לפניו בהתהלכי אומצו בהטליכי עולים אלעזר בירבי יעקב קליר.
 והשמיט מלת מלכי מן המספר מטעם הנזכר אלל מלת אלהי בסיום הקינה. או שאחז
 דרכו בראש קינת שבת, כי מלכי במספר מני ור"ל מני אלעזר בירבי יעקב קליר.
 ואומצו מלא וא"ו היא ג"כ מדרכו יעוין לעיל (הערה 9), וכן נמצא לו אומצ' אדורי כל
 חפץ, אומצ' גבורתיך הפלאת בפסח. ומומס מספר כזה ר"ל בלי מלת מני רק אלעזר
 בירבי יעקב קליר, עולה ראש הפיוט במוסף של גשם אפיק מען מעומר, ביום
 המעומר, ושם בתחלת זרכת מן חברה, אף ברי אחת (שם) שר מטר, להעביב
 להענין להריק להמטר, במספר מני אלעזר בירבי קליר מקרית ספר חזק ודלג מלת (שם)
 וכמדומה שראיתי איזו נוסחא בלי מלת שם. ובתחלת מוסף לפרשת החודש, ראשון
 אימצת לפרח שושנים, אומצ' לעורר מדרס ישנים, עולה אלעזר בירבי יעקב קליר מקרית
 ספר חזק. והנה אין חדוש אללו לחפז חזק כפיטנים אשכנזים שכן נמצא חפז בסוף
 פיוט תחנונו לשם ולתהלה להו"ר בראשי חרוזות יעו"ש. וגם אימצת מלא יו"ד הוא
 מדרכו עיין לעיל (הערה 9), וממס מספר כזה עולה הסיום של פיוט שושן עמק חיומה
 למוסף יו"כ, שפתינו מדובבות ישנים, יללחוך כעל שושנים, חדשים וגם ישנים. בסנינת
 אב נשענים, ובלי ספק לא רשם בכ"י שלו על חרוז של יללחוך, למען דעת שלא מן
 המנין הוא. ובמוסף של טל בסוף פיוט חאגרה בני איש וכו', הקופת צר ואור בשלם
 בטל עולה אלעזר קליר מקרית ספר חזק. ומה שלא נחשבה תיבת טל לפי שהיא מלה
 חרוזית הנשנה בכל הפיוט שם, ולכן חשב רק הבי"ת של מלת בטל. ומספר כזה ממס
 עולה ראש הפיוט לקרובות יוס ב' של פסח אומצ' גבורתיך הפלאת בפסח בראש כל
 מועדות נשאת פסח, רק שנחשב כאן קליר במקום קליר שבאמת ביו"ד אחר הקו"ף
 נהג בחפזו גם בחתימת ראשי חרוזות עיין לקמן (הערה 18). ואחשוב שלא יעלה על
 דעת שום מעיין לומר שצמקרה ולא בזנות המחבר באו כל הגמטריאות האלה, ובפרט
 שנמצאים תמיד במקום שלא נמצא חתימתו בראשי חרוזות. ורק עי"ז לא יפלא בעינינו
 מה שנמצא תמיד בראש או בסוף פיוטיו מלות העולות למספר גדול כמו ראשון אימצת,
 חרנגה שפתי בשורי, שבת סורו וכדומה מפני ששמו ושם עירו כוללים מלות בעלות
 מספר רב. וגם עי"ז נלחך לזרות הרבה בלשון. ותמיהה הראב"ע על מלת אנסיבה
 תפול אחרי נדע כי הוכרח לכתוב כן כדי להשלים המספר, ולולא שלמחהו המספר בלי
 ספק לא היה כזהב הקופת לר ואור בשלם ועכ"פ היה מליב בשלם במקום בשלם רק
 הגמטריא לא היתה עולה יפה. וכן הדוהק של חבור שבת סורו מני וכו'. ואין ספק אללי
 שכל מעיין ימצא עוד מספרים הרבה העולים כשמו יותר מאשר הראינו.
 (13) שם אלעזר נמצא בחתימתו בלי יו"ד אחר הלמ"ד. וזה לבד ידמה דעת
 הסוברים שהוא ר' אליעזר בן יעקב ההגא (מון מהראיות שהבאנו כבר מהבדל הזמן)
 שנכתב תמיד במשנה ביו"ד אחר הלמ"ד. ועודע ההפרש בין ר' אליעזר ביו"ד ובין ר'

אלעזר בלא יו"ד, סתם רבי אליעזר הוא רבי אליעזר הגדול בן הורקנוס. סתם רבי אליעזר הוא רבי אליעזר בן שמוע. ולא החליפו מעולם רבי אליעזר בן ר' אליעזר. (14) כבדו אמרנו שחוסם במלת בירבי תמיד ביו"ד אחר הבי"ת הראשונה רק פעם אחת בלי יו"ד מפני לחץ שווי המספר וגם הוא בספק, יעוין לעיל (הערה 12), לא כמו שטעה בעל התשבי (במלת רבי) ואחריו החכם בעל מערכי לשון (בערך רב) להשוב שהיה חתום ביו"ד אחר הרי"ש וזה לא נמלא אצלו כלל. וכן חתומים פיטנים אשכנזים ההולכים בדרכיו. משלם בירבי קלוגימוס, אלי' בירבי מרדכי ודומיהם. ולא אחד מהם חתום ביו"ד אחר הרי"ש. ודבר זה לבד יספיק ג"כ לסתור השערת הגאון בעל מודע ביהודה (מהדורא תנינא או"ח סי' קי"ג) אשר מלא אחריו בעל מערכי לשון (שם) שמלת בירבי בחתימת קליר, פירושה כפרש"י בגמרא על מלה זו ר"ל חכם וגדול, שבאמת בכל המקומות בש"ס לא נמלא יו"ד אחר בי"ת ראשונה, רק אחר הרי"ש, משא"כ כאן שנראה בעליל כי היו"ד בא להורות על נקדת הסגול של"ל תחת הבי"ת שנתקלה מן מלת ב"ן רב"י (יעוין הערה 9), מלבד ההרחקה הגדולה שיכתוב איש על עצמו בחתימתו תאר גדול הדור כפי לשון רש"י בפרשו לגמרא, אשר כבר העיר על זה במעדני מלך (סוף פ"ה דברכות), לא כמו שהכניס רמ"ל תיבת חכם בפירוש מלה זו. אמנם אשר יסתיר השערת הגאון בעל נו"ב בברור גמור, הוא מה שהבטיח המגיה ליוחסין שתי פעמים שראה חתימת פייטן זה בקרובות ליום ז' של פסח, כזו, אחי אליעזר בירבי יעקב קליר מקרית ספר ע"כ (יעוין הערה 1). וכבר הראינו (הערה 12) שחתום ג"כ איזה פעמים עד"ז בגמטריא, א"כ אין להסתפק עוד בפירוש בירבי יעקב שהוא רק בן ר' יעקב, ולא נוכל לפרשו בדרך אחר אפילו בדוחק, וכל הדוחקים שהרבו עד"ז במעדני מלך שם ובנו"ב שם ובתשובה מאהבה (סי' א') אך לומר הוא להשיב עליהם. ולקמן (הערה 16) תראה שגם בלי מלת יעקב יתכן מאד הפירוש בירבי קליר כמו בן רבי קליר. ולענין הוראת היו"ד שאחר הבי"ת על נקדת סגול"ל שתחתיה יעוין לעיל (הערה 9).

(15) בן ראה המגיה ליוחסין חתימתו ליום זה של פסח, וכן מלאתי הרבה פעמים חתום בשם אביו בגמטריא ע' לעיל (הערה 12).

(16) אחרי שבררנו (הערה 14) שמלת בירבי פירושה בן רבי, ע"כ שתאר קליר מוסב על אביו ולא על עצמו, ואע"פ שלא נמלא ברוב חתימות שלו שם אביו בבאור, ואדרבא חתימת שם אביו היא לראיה עד"ז שלא יתכן שיחתום בן רבי ולא יפרש בן מר הוא, ובהכרח א"כ שהיה כנוי זה לאביו ע"ש איזו עיר אשר על ידה היה מודע בשם זה. וכמו שהיו קורין לרי"ף האלפסי בסתם על שם עיר מולדתו פי"ס, וכן בעל התשבי"ן נקרא בתשובת הריב"ש לרוב בכתב דוראן ע"ש עיר שנקראה כך. ועכ"פ טעם בעל הערוך ערך קליר, שאכל הפייטן איזו עוגה ונתפחה, יפול מעצמו אחרי נדע כי תאר הזה איזו מוסב על עצמו רק על אביו. ובאמת חפשתי עיר כזו בכל ארץ איטליא ולא מלאתי רק ראה זה מלאתי בתשובת הרשב"ש סי' ל"א אל מגדל קאליר, והרשב"ש היה דר באלגוויאר ע"ש סימן קע"ג. ותשכתי לקרוב שגשאל הרשב"ש מאיזו עיר באיטליא הדרומית הסמוכה לאפריקא ורק ים האמלעי מפסיק ביניהם. אולם השבת הראוי יאות בזה להחכם רמ"ל (ערך קרב) שהוא היה הראשון שמלא עיר קליר באי סארדיניא. ונקראת בלשון רומי caller או callir ובלשון איטליא cagliari, והיא עיר מבצר על חוף הים, ושם היה דר אבי הפייטן בלי ספק, ולפרסום שמו היה נקרא כך בסתם ע"ש עירו, ועליו ג"כ נתכון בודאי בתשובת הרשב"ש שהבאנו. ולכן יקראנה מגדל קאליר, שמחולקת העיר הזאת עוד היום לחלקים, היינו העיר, החוף, והמגדל.

בפ"ע (ניטאדעללע). אח"ז מלחתי עוד בתשובה הריב"ש (סי' קע"א): קאליר לחכם מאישרי כו' וזה תורף השאלה כאשר עבר מלך סיליליאה שם קאליר כו' ויהי בנסוע המלך מקאליר ירד לישן בעיר הלאפולה אשר היא תחת המגדל מחוצרת עמו אשר על שפת הים וכו' יעו"ש. ונראה שמלך זה הוא השליט אשר הועמד עוד בימים ההם ממלך אספמיא על סארדיניא וסיליליאה ונקרא משנה למלך (פילע קעניג) או גם מלך.

(17) מעורדי שערתי שלא כוון הפייטן לקרית ספר שבא"י מהראיות שנתבארו כבר (הערה 1 והערה 4) וילורף להן עוד שלא נשאר זכר מהעיר ההיא כלל עוד בימי איזעבזוס והיראנימוס, שלא ידעו כבר לסמן מקום מלכה מלפנים. יעוין ראזענמיללער (קדמוניות כרך ב' ח"ב לד ע"ו וש"ז). ובין ערים הרבה שנמלאו וזכרונם בתלמודים ומדרשים לא נמלא עוד העיר הזאת למושב חיזה תנא חו קהלה מישראל, בהכרח ח"כ שכוון לעיר אחרת שקראה כן רק דרך העתקה ומליה. וכבר עשו הקדמונים כעין זה לערים אחרות שכן קראו לעיר לונע"ל מגדל ירחי והוא העתקה ממלת לונע"ל בלשון גרפת. יעוין בסוף שיר עזרי להקדמת בעל המאור. במגדל ירחו חבדו, ולזאת מאור שמו, בעבור הזכיר שמו ושם עירו. וכן קראה ר"ש אבן תבון בהקדמתו להעתקת המורה, בקעת ירחי. וברטאלוק"ו באולר הספרים שלו טעה בזה שחשב שנמלא בעיר ליידען כ"י העתקה מהספר המורה שנכתבה בבקעת ירחו שבא"י מהמעתיק ר"ש אבן תבון בעלמו. ובאמת כ"ז הוא מדברי המעתיק בהקדמה (ויריחו ר"ל לונע"ל, ששם היה דר ר"ש אבן תבון, ולא הלך מעולם לא"י) ולא דברי הסופר הכותב, ומי יודע כמה מאות שנים אח"ז היה זמן הכתיבה. וכן קראו לעיר מאנטפעליר ההר והוא ג"כ העתקה ממלת מאנט בלשון גרפת וזמן שהראתי במ"א. וע"פ דוגמאות האלה חשבתי שקרית ספר היא ג"כ רק העתקה, ובעבור שנודעות שתי ערים בא"רי ואוטרנט"ו בגבול געאפעל שהיו שמה קהלות יהודים קדמוניות ובהם חכמים הרבה יעוין סי' הישר (דף ע"ד ד'): בני באר"י שהיו קדין עליהן (מכבר) כי מבאר"י תלא תורה ודבר ה' מאוטרנט"ו, ובארב"ן סי' ל"ח תשובה קדמונית בפ"ע מחכמי באר"י וסיוס התשובה שם: מה שהורגו מן השמים כתבנו וחתמנו, ובארב"ן מביאה שם רק מפני יקרתה, ובצעה"ע אות שובר. והיום ראיתי תשובה אחת מר' שמואל מאוטרנט"ו ע"י מעשה שהשיב לר' שלמה בנו של ר' יצחק מסופוט"ט זל"ל עכ"ל. ובערוך מובא ר' משה כלפ"ו מבאר"י. ע' תולדות רבינו נתן (הערה 18). ובס' הקבלה לראב"ד (ד"א דף מ"ב ב') בספור הרבעה החכמים שנשבו באניה ונמכרו לספרד, כתב שהיו הולכים ממדינת באר"י למדינת סכסתא"ן. ואף על פי שאחשוב קרוב לודאי שהחכמים לא הייתה נוגדתם בעיר באר"י כ"א בארץ סכסתא"ן, והיו הולכים אז בחזרתם מבאר"י, עכ"פ יש לראות כי נחשבת העיר הזאת כבר בימים ההם בעיני החכמים, שהלכו אליה להכנסת כלה. ולכן שערתי שלאחת משתי הערים כוון הקליר כי ממש היה וקראה קרית ספר ע"ש חכמיה הרבים או לטעם מסתבר יותר שהוא ע"ד מליה קרית ספר ר"ל (קיסטען שטאדט) בעבור ששתי הערים הן על שפת ים אמלעי. ובספר בלשון ארמי וסורי עיקר הוראתו (מעט קיסטע) ישוין מתורגמן ומדרש מלות סוריות, אע"פ שבש"ס הרחיבו הוראתו גם על גבולי הנדיות. וגם אחרי נודע לי הוראת שם קליר שהוא העיר ששמה כך בסארדיניא, נשארתי עדיין בסברתי שבתואר קרית ספר לא יכוון לעיר זאת רק לאחת מערים הנזכרות, שאם אל עיר קליר יכוון יהיה כפול מלה אחת וקוראה בשני שמות. ולמה זה יקרא לאביו בשם קליר, להוסיף אח"כ מקרית ספר שהוא הוא? הלא יתכן יותר לומר שאביו היה מפורסם ע"ש עיר קליר בסארדיניא, ובנו ר' אלעזר הפייטן היה מקרית ספר שבגבול איטליא הסמוך לסארדיניא, ובימיו היה נודע לכל קורא שם קרית ספר לחזו עיר יטון המהבר, כמו

שטודע שס ירחו על לונע"ל. והנה שתי הערים באר"י ואוטרנט"ו נלקחו ע"י קאליק ערבי באמצע מאה התשיעית למספרם ועד מהרה השיבון הגולרים, ולכן נקל היה שם להחפזם דרך שירי ערביים גם קלת מלות מלשונם (יעוין הערה 11). ואח"ז נתישבתי בדבר שאפשר בכ"ז שקרית ספר היא בעלמה עיר קליר, וקרא לאביו בשמו המפורסם ע"ש העיר כלה, והוא בעלמו גר שם ג"כ רק בחלק עיר הלכילה, והחלק ההוא ביחוד קרא דרך מלינה קרית ספר בעבור שהוא על שפת הים כמו שאנו רואים היום מחלוקת העיר, והחוף נקרא לחלק בפ"ע ע' הערה הקודמת, וכמו שהבאנו שם ג"כ מתשובת הריב"ש. ואשר יטה את לבי לסברא זו הוא מפני שחשבון תיבת ספר עולה כחשבון תיבת קליר, ולכן הוטב בעיניו לקרוא כן חלק מהעיר ההיא לטעם נגלה פשוט, וגם נסתר בגמטריא. וכבר ראינו (הערה 12) דרך הפייטן לרדוף גמטריאות כאלה. אולם נגד זה יעמוד שאם היה מקום מגורו בסרדיניא אשר היתה אז תחת יד הערביים ונשארה בידם זמן רב אח"כ, לא היה מדבר כ"כ הרבה מאדום וגולרים ומחרים מערביים, יעוין לעיל (הערה 5), ולכן יש להכריע כי גם הוא בעלמו היה דר בעיר קליר בימי נעוריו ואח"ז היה דר בקלה איטליא תחת ממלכת הגולרים. וקלת ראיה ע"ז שבגמטריאות נמצא חתום שמו אלעזר קליר (הערה 12), א"כ היה נקרא בעלמו כמו אביו בשם זה. ומקרית ספר ר"ל מחלק של העיר כנ"ל, ששם נולד אלל אביו, ואח"ז הלך משם. או ש"ל שאע"פ שהפייטן בעלמו היה שוכן תחת ממלכת הערביים, אך בעבור רוב ישראל שבאייראפא וביחוד באיטליא הסמוכה, וכן סארדיניא בעלמה בזמן קדום מעט, היו תחת ממלכת הגולרים, לכן דבר רק מהרגיל ומלוי מקדם וגם בימיו קרוב אליו.

(18) אין ספק שעוד בימי הפייטן היו קורין עיר קליר על המעט בשם Killir או Keller והרבה חלופים בהיבנות איטלקיות בין פת"ח לסג"ל, כמו cameleonte, camaleonta, collezione, colazione, ודומיהם. והלרפתים והאנגלים יחליפו תמיד קריאת a בקריאת e, ולכן הרשה הפייטן לעלמו לחתום לפעמים בשם קליר ביו"ד אחר הקו"ף. אך לא בשם קליר כאשר טעה הרב רו"ה בהקדמתו לחזור. והוא חושב שחתום כן בפיוט ליוצר פ' פרה המתחיל אלילי עם ונדפס רק בקלת מחזורים השבועיים. אמנם עינתי שם וראיתי שלא נחת רו"ה החרוזים כדלוי שכל חרוז יוכל שם תשע פעמים בהברות שוות, ובראש כל שלש מהם נמצא אות אחד משם הפייטן. ועד"ז תושלם ההתימה אלעזר בירבי קליר, לא כמו שלקח רו"ה אות למ"ד מאיזה חרוז בלתי עיקרי ושלא מן המנין. ומה תראה גם כן שאף בחתימת קליר לא השתמש רק במקום שהיה לו הדרך כמו בפיוט זה, שהחלוקה לשלש חלקים הכריחהו להוסיף אות אחת בחתימתו כדי שיעלה מספר כל האותיות ט"ו ויקבל חלוקת ג' ג', ומספר י"ד לא היה מקבל חלוקה זו. ועד"ז היא ממש חלוקת החרוזים בפיוט אדרת ממלכה לשחרית יום א' של ר"ה, ולכן חתם גם שם קליר. וכעין זה הוא בודאי פיוטו לקדושת שמיני עצרת שאומרים בוירמישא אע"פ שלא ראיתיו, רק כפי דברי רו"ה חתום ג"כ שם קיליר ובלי ספק מטעם הנ"ל. והנה לא היה לו להוסיף בשום מקום היו"ד רק במלת קליר, שבמלת אלעזר לא היה רוצה שיקרא אלעזר, מפני הבדל גדול שיש ביניהם, (הערה 13). ולעשות יו"ד אחר הרי"ש של בירבי לא רצה כדי שלא יהיה נראה כגדול בעיניו שכן פירוש מלת בירבי בש"ס (הערה 14), ולכן הוכרח להוסיף היו"ד רק במלת קליר. וכבר ראינו לעיל (הערה 12) שגם בחתימת גמטריא הרשה לו לחתום קיליר מפני להן שווי המספר.

(19) ו"ל שכלי הלקט סי' י"א: ורבינו גרשם השיב בשם רב גטרונאי גאון ז"ל

סאומר פיוטים באבות ובגבורות וכו', וגם יש לנו ללמוד מן הפיוטים הראשונים שהיו חכמים גדולים הרי ר' ינאי שהיה מן החכמים הראשונים ופייט קרוב"ץ לכל סדר וסדר של כל השנה, וגם ר' אלעזר ב"ר קליר היה מן החכמים הראשונים ופייט קרובות לכל הרגלים והזכיר באבות ובגבורות דברי אגדה וענינים הרבה עכ"ל. מלשנו נראה ברור שר' ינאי פייטן היה קודם ר"א קליר. אך מי הוא ר' ינאי זה? ואנה נזכר עוד? וכבר כתבתי (הערה 11) טעם נכון על מ"ש רבינו גרשם על הקליר שהיה מחכמים הראשונים אע"פ שלא היה רק במאה שנים אחריו, משא"כ על ר' משלם ב"ר קלונימוס אע"פ שהיה רק מעט זמן אחרי הקליר מ"מ לא יקראו עוד ר"ג מהחכמים הראשונים, מפני שהיה נודע זמנו כבר באשכנז, ע' תולדות רבינו נתן (הערה 36).

ופה המקום לברר עוד דבר אחד, והוא שכפי ההשגות בתשובת רש"ל (ס"ח כ"ט) ובמלך להכמה (דף י"ד ב') על זמן ר' משה הזקן ב"ר קלונימוס, מחבר הפיוט אימת נוראותיך ליום אחרון של פסח, יהיה ר' משה זה מוקדם לפני זמן חסדוננו, שהם ירשימו זמנו של ר' משה בשנת תתמ"ט לחרבן הבית והוא שנת תרע"ז ליצירה (וטעם הרב רי"ה בהקדמתו למחזור שמרשים בשם תשובת רש"ל הנ"ל את ר' משה הזקן בסוף המאה השמינית ול"ל בסוף המאה השביעית) וזמן הקליר כבר הראינו שהוא בערך תש"ל ליצירה. אולם כל מבין בדרכי הלשון יראה שר' משה זה הוא רק הולך בעקבות הקליר, וכבר נודע הקליר לקדמון בפיטנים וכמו שנראה גם כן מלשון רבינו גרשם שהבאנו למעלה שאינו חושב שום פייטן לפניו רק ר' ינאי. ולזאת הוכחתו לברר שלא חבר ר' משה זה הזקן הפיוט אימת נוראותיך. ובתחלה נתקן שבשם גדול בתשובת תשובת רש"ל שם, אשר ע"י התקן הזה יוקדם עוד יותר זמנו של ר' משה, שכתב שם וז"ל. וכל החסידים הקדושים הללו (של משפחות ר' שמעון בר יצחק) ילאו מזרעו של ר' משלם הגדול בן רבינו קלונימוס בן ר' משה הזקן והוא אשר יסד אימת נוראותיך וכו', ואזכיר הביאנו המלך קר"לו עמו ממדינת לוק"א בשנת תתמ"ט לחרבן הבית שיבנה בב"א סלס עכ"ל. וכפי הנראה הכונה לקארל הקיסר השני המכונה קרח והוא הלך לאיטליא ששם מדינת לוקא נכחד גם שם. אולם זה היה 876 למספרם שהוא תרל"ו או תרל"ז ליצירה. וגם אם נאמר שהוא קארל השלישי שלא הלך לאיטליא בכ"ז לא יסכימו השנים, ואח"כ לא היה עוד קיסר ששמו קארל עד שנת 1316 למספרם. ולכן קרוב מאד שר"ל בהש"י רש"ל שנת תת"ט לחרבן. ואם חסיר מזה קע"ב שכפי הנודע נשלמו אז ד' אלפים וישאר על אלק החמישי תרל"ז מסכים ממס לזמן קארל קרח שהלך לאיטליא. ולכ"ז יקדם ר' משה בזמן כמאה שנים. אמנם במשפחת ר' משה הזקן יש שנויים רבים בין בעל הרוקח בפירוש התפלה שלו המוצא במלך להכמה שם ובין תשובת רש"ל שם. ואולי הגה משפחתו לפי דעת כל אחד מאלה השנים.

תשובת רש"ל

רובח

ר' משלם הוליד	—
ר' איטליא	—
ר' משלם	—
ר' משה	—
ר' יקותיאל	—
ר' קלונימוס	—
ר' משה הזקן מחבר אימת נוראותיך.	—
ר' יהודה הוליד	—
ר' קלונימוס	—
ר' משלם	—
ר' קלונימוס	—

ר' קלונימוס ור' יקותיאל. ר' חננאל ור' קלונימוס ור' איתאל ור' יקותיאל משפירא. ר' משלס הגדול.

ולשון הרוקח היא: וקבלו החסידים הנזכרים שם מקודם סוד תקון התפלות ושאר סודות רב מרב עד אביו אהרן בנו של ר' שמואל הנשיא אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה, והולך לילך נע ונד בארץ, ובא בארץ לאמבארדיאה בעיר אחת ששמה לוקא ושם מלא רבינו משה שפייט אימת נוראותיו, ומסר כל סודותיו לו, הוא רבינו משה כו' הוא היה הראשון שילא מלאמבארדיאה הוא ובניו ר' קלונימוס ור' יקותיאל וקרובו רבינו איתאל ושאר אנשים חשובים הביאים המלך קארלע עמו מארץ לאמבארדיאה והוסיבם במגנל"א ושם פרו וישרלו וירבו במאד מאד, עד אשר פקד ה' שם חרון אפו על קהלת הקדש בשנת תתנ"ו ושם גוענו אבדנו כלנו אבדנו זולת מתי מספר וכו' עכ"ל. ועוד שם במלך לחכמה בשם קונטרס ישן של הרוקח: והם קבלו רב מרב גאון מגאון עד רבינו משה בן רבינו קלונימוס שהביאו המלך קארלע עמו ממדינת לוקא ורבינו משה קבל מאביו אהרן כו' עכ"ל. ודע שמדינת לוקא באיטליא נלקחה על ידי קארל הגדול אשר כבש כל ארץ לאמבארדיאה ובתוכה גם ארץ לוקא, ומאז והלאה היתה נחשבת לחלק מארצות הקיסר של אשכנז. וכל חלק העליון של איטליא נקרא אז לאמבארדיאה בעבור הלאנגברדען שכבשוה מתחלה מיד הרומיים. וזוה תדע לפרש דברי הרוקח.

אכן בדבר פיוט אימת נוראותיו, בע"כ שערבובי דברים יש כאן. שהרי בסוף המאמר שאחר ברכת מחיה מתים שם רשום במחזורים חננ"א קלונימוס"ם, שכן עולים באמת ראשי המרוזים מן חרשו יושבי חרושת עד ימלך ה' לעולם, ורק במאמר מה מועיל רשע את בעליו חתום משה ברבי קלונימוס. ומי זה איפא חננ"א שלא נמלא שמו בכל משפחת ר' משה הזקן גם לא בשום מקום, וביחוד הדרוך חננ"א קלונימוס? אמנם באמת טעות הרושמים נראה לעין שלא חשבו את הלמ"ד בחרוז "או לבשה ורשמו רק האל"ף לבד. ונדע דרך הפיטנים לרשום שם פעם-בראשי המרוזים ופעם בראשי תיבות הסמוכות זה לזה. ומעתה תהיה החתימה שם על דרך זה: חרשו, נתוש, נחל, או לבשה . . . דבורה, קם לחמת, והבנעת, מבלל, ויעור, שיאו, חננ"א ל"ב"ר קלונימוס"ם. וראינו בסדר המשפחה של רש"ל נמלא שם ר' חננאל לבסוף אך הוא בן ר' משה לא בר קלונימוס, בהכרח א"כ שר' חננאל זה הוא אחר מאוחר במשפחה זו. ועד מהרה נדע מי הוא. והנה נמלא בספור של חבור ונחנה תוקף, שר' חמנון למד פיוט זה בחלום לר' קלונימוס ב"ר משלס ב"ר קלונימוס, והוא ר' קלונימוס האחרון הודיעהו ברבים, אם כן נמלא בן לר' משלס (נכד ר' משה הזקן), ששמו ר' קלונימוס. משתה קרוב אללנו לומר שר' קלונימוס זה האחרון דור רביעי של ר' משה, הוליד שני בנים, שם האחד חננאל כשם דודו הזקן של אביו היינו אחי אביו אביו, ושם השני ר' משה כשם אביו אביו של ר' קלונימוס האחרון שהיה נקרא ר' משה הזקן. שני האחים האלה חזרו הפיוטים ליום אחרון של פסח, והתומים שניהם בראשי המרוזים. ואל יפלא זה בעיני הקורא שכן חזרו יחד ר' מרדכי ור' שלמה הבבלי פיוטיהם ליוזר יום א' של פסח והתומים ג"כ שניהם בראשי המרוזים. יעו"ש ביוזר ר' שלמה בתחלה וסוף ר' מרדכי באמצע ובזולת ר' מרדכי בתחלה ור' שלמה בסוף. ויותר מזה שגמלא כעין זה שלפנינו בחתימת ר' חננאל אחי ר' משה, ממש בפיוטי הקליר היינו

במקום הפיוט ובקדושת הפיטנים שבמאמר שאחר ברכת מחיה מתים מחוס גם כן אחי
 יהודה בפרשת וזר כפי עדות הראב"ן, וכן בפ' החודש כפי שמלאתי גם אני, יעון
 לקמן (הערה 34), נראה שהיה כן מדרך הפיטנים שחתמו גם אחיהם אחר ברכת מחיה
 מתים והוסיפו חרוזים. ואולי גם כאן בפיוט אימת נוראותיך, לא חבר ר' חננאל אחי
 ר' משה רק חרוזים אלו שהוסיף פה. והיולא מכל זה שהסופר המוצא בתשו' רש"ל
 גם בעל הרוקח לקחו טעותם ממקור אחד אכזב, לחשוב ר' משה הזקן שהביאו המלך
 קרל"ו ממדינת לוקא, ור' משה שחבר אימת נוראותיך לאיש אחד, והם שנים באמת,
 ור' משה האחרון היה מי כארבעה דורות אחרי הראשון, העולה לערך ק"ל או ק"ן
 שנים בחשבון מות בן אחר אביו כשלשים או ארבעים שנים והוא באמלע ימי רב האי
 גאון. והטעות באה להם ע"י שווי השמות של המחבר ואביו עם ר' משה הזקן ואביו,
 ששם שניהם ר' משה בר קלונימוס. אולם הרבה שמות שוים במשפחה זו. כמה ר'
 משלם וכמה ר' קלונימוס. ומה שיסייע מאד השערתינו הוא כי רק על ידה נוכל לישב
 ההבדל בין סדר המשפחה אלל הרוקח ואלל הרש"ל שהקורא יראה תיכף אלל אבי אביו
 של ר' משה הזקן יבא השני, שאלל הרוקח יקרא ר' משלם ואלל הרש"ל ר' יקותיאל,
 וכן עד למעלה ראש מאב לאב כלם שונים בשמותם, ומאין בא הבדל גדול כזה? אין
 זאת כ"א שני חשבונות יש כאן בסדרי הדורות. חשבון הסופר של רש"ל מתחיל ששה
 דורות למעלה מאבות של ר' משה הזקן שהביאו המלך קרל"ל, והוא השני בשם זה
 במשפחה. ומ"ש הרש"ל שהוא חבר אימת נוראותיך בטעות הוא. וחשבון שמלא הרוקח
 מתחיל כארבעה וחמשה דורות למעלה מאבות של ר' משה השלישי בשם זה במשפחה
 והוא שיבד באמת אימת נוראותיך. ומה שכתב בעל הרוקח שאותו הביאו המלך קרל"ו,
 בטעות הוא. וכל זה יסכים ממש עם השערתינו, רק שם ר' יהודה לצד נכנס כאן שלא
 במקומו ע"י איזה שבט בלתי נודעה מבתו. ואולי נתערבב במשפחת אבות הרוקח בעלמו
 שנמלא בה ג"כ ר' קלונימוס ב"ר יהודה ולכן נתן גם כאן לר' קלונימוס אב ששמו ר'
 יהודה, והם ר' יהודה גם ר' קלונימוס נמלאו ג' פעמים במשפחת רוקח, גם שם ר'
 משה ב' פעמים, יעו"ש במרחק להכמה, ובעבור שגם כאן במשפחת ר' שמעון בר ילחק
 נמלאו כמה פעמים ר' קלונימוס ור' משה נכנס גם ר' יהודה בטעות. ועוד ראיות
 מוכיחות להשערה זו, כי בלעדה לא יתישבו דברי הסופר של רש"ל בסוף המשפחה היינו
 שחושב בני ר' משה הזקן ר' חננאל ור' קלונימוס ור' איתאל ור' יקותיאל משפיר"א,
 והנה הסופר של רוקח כתב שר' משה הובא עם בניו מלוקא למגל"א ע"ש אף על פי
 שאינו חושב רק שני בניו והרש"ל ארבעה, עכ"פ יקשה מה לעיר שפיר"א פה? והלא
 ר' קלונימוס אבי ר' משלם נקרא עוד ר' קלונימוס מלוק"א בעבור שמוס הובא עם
 אביו, וע' תולדות רבינו נתן (הערה 36), ואם גם אפשר יקראו שאר הבנים ע"ש
 העיר שהובאו אליה הלא היא היתה מגל"א לא שפיר"א, ואיך נתן להם עד מהרה
 הכינוי משפיר"א, והם לא היו שם לא בימי נעורם ולא בימי זקנתם? יתר ע"ז, יעוין
 עוד סה"ד ח"א שנת ד"א תתק"ל שרשם ר' יקותיאל ב"ר משה עשה פיוט לאשכנזים יום
 א' דר"ה וקלור עמוד גולה ע"כ, וע"ז כתב הרב רו"ה בהקדמת המחזור וז"ל. ולא
 ידעתי מל"ל הא, וגם שמו לא נזכר באחד הפיוטים אשר ראיתי עכ"ל רו"ה. ובאמת
 נמלא לפנינו במחזור מנהג פולין בהחלת פיוטי ש"ע ליום א' דר"ה רשות לש"ל המתחיל
 יראתי בפלותי שית להשחיל, ושם מתוס בראשי חרוזות יקותיאל ב"ר משה חזק וכו'.
 אולם מ"ש בשה"ד שהוא חבר גם קלור עמודי הגולה ודאי שטעה ע"פ ספר שפתי ישנים
 אשר משם היו נובעות לו הרבה טעויות עוד, שכלי ספק ר' יקותיאל ב"ר משה הפיוטן
 איננו המקלר ספר עמודי הגולה שמתבדו ר' ילחק מקורבי"ל היה מי בימי מהר"ם.

מרוטנבורג. ובסדר הגט שלו מרשים זמן ה"א מ"ה בעיר פרי"ש יעו"ש, וצימי המקלר ספר זה שהיה חי עכ"פ חיזה זמן אח"כ ספו תמו כל הפיטנים, ואין לנו שום פיוט מזמן מאוחר כזה אשר במחזורים. וגם לשונו וחרוזיו מעין דרך פיוטים ישנים. אכן גם זה לא יתכן להקדים זמנו של ר' יקותיאל עד שנת תרל"ז ולאמר שהוא ר' יקותיאל ב"ר משה הזקן הנרשם בתשו' רש"ל שהובא עם אביו מלוק"א, שלפ"ז יהיה גם הוא מוקדם זמן רב לקליר, וכבר הרחקנו זה וחשבנו את הקליר לפיטן שפיוטיו נשארים אצלנו בפרושים, וביחוד ר' יקותיאל זה הפייטן ע"כ שמאוחר הוא לקליר שהוא עשה רשות לפיוטי הקליר ומביים דרך מליצה במלה אחת המתחלקת אחר כך לשתי מלות בהתחלת פיוטי הקליר ע"ש הסיוס של ר' יקותיאל: יסהער קרבי בעת ארחיל, והסתחלה אחר כך מן הקליר: את חיל יוס פקודה, א"כ בלי ספק אין זה ר' יקותיאל שהובא מלוק"א בשנת תרל"ז. ומצינו עוד בלקוטי פרדס מרש"י (ענין ת"צ): ושאלתי מר' משה בר יקותיאל וכו' אבל הר' משה ב"ר יקותיאל נוהג באשפיר"א ומקובל מאביו כי בסעודה המפסקת אין מברך על שתי ככרות עכ"ל. וכפי הנראה הוא דברי רש"י בעלמו שס' שכ"כ בסמוך רבי הגדול ר' יצחק ב"ר יהודה ז"ל, או שהוא ר' יקר בן דורו של רש"י ע"ש בסמוך: אני יקר שאלתי מרבינו קלוגימוס מרומי וכו'. ואם כן ראוי לחשוב זמנו של ר' משה ב"ר יקותיאל בתחלת מאה התשיעית, שרש"י השואל ממנו היה חי באמצע מאה התשיעית כנודע, ואביו ר' יקותיאל שהיה ג"כ מאשפיר"א (כמו ר' יקותיאל בתשובת רש"ל) בסוף המאה השמינית, ואעפ"כ ר' יקותיאל של רש"ל היה חי ע"כ בזמן לא מאוחר עכ"פ מכוף מאה התשיעית, ואיך נלא מכל חלה המבוכות, שנמלאו שני יוסף בן שמעון ואח"ז שני שמעון בן יוסף שוים גם בעיר מגורתם, ואף עפ"כ רחוקים הרבה בזמן היותם? אמנם כפי השערה שכתבנו וכפי סדר המשפחה שנרשום כאן יבא הכל על נכון, אין קושיא ואין ספק עוד. שהנה לר' משה הזקן שהובא מלוק"א לא היו לו רק שני בנים ר' קלוגימוס ור' יקותיאל שהובאו עמו, ולא נקראו בשם הכנוי משפיר"א, וזה ממש כדברי הרוקח. רק הארבעה בנים ר' חננאל ור' קלוגימוס ור' איתאל ור' יקותיאל שנרשמו בתשובת רש"ל עם הכנוי משפיר"א המה בני ר' משה המאוחר השלישי שהזכר הפיוט אימת נוראותיך, ובעבור ששני אחים בהם שוים בשמותם לבני ר' משה המוקדם שהובאו מאיטליא, לכן הוחלפו אלו באלו והועמדו אצל רש"ל כל ארבעה האחים עם הכנוי משפיר"א לבני ר' משה השני שהובא מאיטליא, ובאמת רק שנים מאלה הארבעה בשמות כאלו, היו בני ר' משה השני, ולא יקראו כלל משפיר"א. ור' יקותיאל האחרון משפיר"א שהוא בן ר' משה השלישי, הוא חבר הפיוט ליוס א' דר"ה, ובנו ר' משה שזמנו מסכים ממש לפי חשבון זה לתחלת מאה התשיעית הוא הנשאל מרש"י או מבן דורו, ולמען הבין גם כל גודי משפחה זו עי' עוד תולדות רבינו נתן (הערה 37).

ועתה קורא משביל בחון ודאה סדר הדורות אשר נליג לפניך כעת, והוא של רש"ל ושל רוקח ביחד כזה:

התחלת החשבון לפי רש"ל

ר' משלם	}
ר' איתאל	
ר' משלם	
ר' משה	
ר' יקותיאל	
ר' קלוגימוס	

רש"ל ורוקח } ר' משה הוקן שהבא מאטליא

בטעות
(ר' יהודה)
ר' קלונימוס ור' יקותיאל } התחלת חשבון
הרוקח
ר' משלם הגדול
ר' קלונימוס שהודיע פיוט
ונתנה תוקף.
ר' חננאל ור' משה מחברי
פיוט אימת נוראותיך
ר' חננאל ור' קלונימוס ור' איתאל, ור'
יקותיאל משפיר"א שחבר פיוט ליום א' דר"ה

ר' משה

ר' משלם ממוגלאל. ר' משה
שגשאל מרש"י שהבא בערוך.

ואין חדוש על הערכוב בסדר המשפחה גם ברוקח גם ברש"ל שמהומות שנת תתנ"ו
בלבדו את העולם כלו כנודע. ובפירוש כתב הרוקח: ושם גועטו אבדנו כלנו זולת מתי
מספר וכו'. לכן היה קשה להם אחר כך לדקדק היטב בשמות דור אחר דור, ובפרט
כשהיו שוים בשמותם עד דור שלישי ורביעי. ודוק היטב בכל זה והראה האמת.
(20) אין ספק שברכת יולר אור וברכות ק"ש לפנייה ולהחריה וכן ברכת ש"ע
נתקנו כלן בעיניו בלי שום הוספת דברים שאנו אומרים היום בין ברכה לברכה, ורצ
סעדיה גאון חלוק עוד בהפלת אור חדש על ליון תאיר והזהיר שלא לאמרה לפי שלא
תקנו חכמים ברכת יולר הנואורות על העתיד רק רב שריחא גאון חולק עליו וזה
לאמרה, יעוין שבילי הלקט (סימן ה'). ומה תראה שגם ברכת יולר המאורות נפרדת
היתה ותפלת אור חדש נוספה עליה אח"כ. וכן אמת ויליב שאנו אומרים אחר ק"ש
היה בימי הירושלמי בלשון אחרת רק שזה בתוכן הדברים. ע"ש פ"ב דברכות ר' הגי
בשם ר' מונא בר זבדא שם שרו לך דלא יימר שם הללו לך ע"כ. והכונה למה שאנו
אומרים על זאת שזכו אבותינו וכו'. וגם בגוף הש"ע יש נוסחאות שונות מכל וכל
גם מנוסח הספרדים. יעוין וי"ר (ריש ל"ו) מנין לעובר לפני התיבה שלריך להזכיר
עבודה וקרבנות ולשון מן הדא ברכהא רצה אלהינו שכן בציון מהרה יעבדוך בגיך
עכ"ל. ועיין לקמן (הערה 38) עוד שנויים הרבה בנוסח התפלה הוץ מהשנויים בין
הספרדים והאשכנזים. ומכ"ש הפיוט אל ברוך גדול דעה שהוא ע"ש א"ב בראש כל תיבה
והוא מאוחר בלי ספק לאנשי כנה"ג שלא הלכו עוד בדרך הזה. ובפי הגרסה היו בכ"ז
כבר פיוטים כאלה בימי בעלי המדרש, ומחברם נקרא אללם פייטנא, והוא לסימן שלא
למחברי עיקרי התפלות יחשב. יעוין במדרש שה"ש (דף ג') הדין פייטנא כד עבד
אלפ"א בית"א. ובלי ספק כוונתו להרבה אלפ"א בית"א שהיו מכניסין הפיוטים ביניהם
בין התפלות כמו "אל ברוך גדול דעה", ואח"כ כלל "אבותינו כלם" "בדורים כלם"
"גבורים (א' ב' ג', ושאר האותיות קלרו הקהלות עד) וכלם "עושים וכלם "פועלים"
(ע' פ'), ובשבת פיוט אל הדון ותכנת שבת על סדר תשר"ק שרוב ספרדים א"א אותו,
רק בסדר רב עמרם ורב בעדיה היה נמלא כבר, יעוין הבדלהם. ובסדורי ספרד שלנו

גרשם שיש קצת אומרים אותו והסיוע אללם: אז "מסיני" נלעוו "לווי" פעליו "כראוי".
 וזה דרך חדש לחבר אחרי תשר"ק גם אותיות מנלפ"ך הכפולות. גם וידוי אשמתו ועל
 חטא כלל ע"ס א"ב. וברכת קדוש החודש במס' סופרים (פי"ט ה"ט) ג"כ ע"ס א"ב
 אע"פ שאות הבי"ת חסרה לפנינו ועוד איזה אותיות, ונוכל לתקן שם איזה שבוסים
 עי"ז. והגאון ר' אלי' מוויילנא לא העיר עי"ז ולכן היו קשים לו הדברים והגיה כרצונו
 זללא אמת. ומכ"ז נראה שהפיוטים האלו קדמונים הם אך לא לעקרי התפלות של
 אנשי כנה"ג יתשבו, ולקמן תראה השערותנו ע"ד מוצריהם. ומאחרות מהם ונראות
 כמחזרות בימי הגאונים, הן ברכות אשר הניח ואשר בגלל אבות המסודרות ג"כ בא"ב.
 וכן האלפ"ן בית"ן בסוף סדר עבודת יו"כ לאשכנזים אחר חתימת ר' משלם בירבי
 קלונימוס, אשר מחברם השתמש כפי הנראה בספר משלי בן סירא שהא"ב של מראה כהן
 הם מעין שבחי שמעון בן חנניו כ"ג הנמלא שם בכן סירא (פרשה כ') ממקרא ד' עד
 ט' יעו"ש), וכן אתה מבין העלומות לב בידוי יו"כ לאשכנזים, ויאתיו כל לעבדך,
 שכל אלה לא נמלאו אלל הספרדים א"כ אינם קדמונים כ"כ כתפלת אל ברוך ואל ארון,
 ויתכן שנאמרו רק בישיבה אחת ולא בכל הישיבות של בצל, ואף עפ"כ חזרו עכ"פ
 בזמן שלא נתפשטו עוד בישראל חרוזים שוי הכרות שבכלם לא נמלא אף חרוז אחד
 כזה, מלבד הפיוט אשרי עין ראית טירות כגלף שהוא בחרוזים ונוסף בלי ספק מפייתן
 מאוחר אשכנזי שכן חזרו ג"כ פיטני הספרדים פיוטים בחרוזים שוי הכרות על אשרי
 עין ראית.

ופה המקום ג"כ להעיר על מה שנמלא בב"י על עוה"מ (ריש סימן תשכ"א)
 ז"ל. והסדר הפשוט לקריאת בני ספרד הוא סדר אתה כוננת שיסד יוסי בן יוסי כ"ג
 עכ"ל. ואין ספק אללי שמלת כ"ג הוספה בטעות היא, וכל קורא מבין יראה בהשקפה
 מועטת שמליית אתה כוננת מפייתן מאוחר היא אע"פ שאיננה בחרוזים שוי הכרות.
 ומאיתי בספר עשרת הדברות כ"י ממחבר ס' העמוד (דף קס"ח א'): ויוסי בן יוסי
 דחקון אהללה אלהי אמר בסמוך (ול"ל בסמ"ך ור"ל באת סמ"ך) ויהי (בישורון), ובאות
 צד"י ה' ימלך, ובאות שי"ן לא הביט און, ולא שמענו מי שערער בדבר זה עכ"ל.
 ור"ל שבמחזורים אשכנזים נרשם בכל חרוז ככתוב ושמה נמלאו הפסוקים הנ"ל. ובדף
 קע"ד א' כתב: כגון אתה כוננת דיוסי בן יוסי עכ"ל. והנה שם לא כתב כנוי כ"ג, גם
 מלשון בעל העמוד לענין פיוט אהללה: ולא שמענו אדם שערער בדבר זה, נראה
 מבואר שאינו קדמון רק מבני דורו או קודם לו זמן מעט. גם הרבה חרוזים מפיוט
 אהללה יגידו על אחור זמן חבורם תחת גלות אדום כמו: שער החניף להורו בלדו
 זיירש צקול בבי חרב ומלוכה, סגב חלק היות גביר לאחים, ועוד תסוב לישרון מלוכה
 זכו' פאר עיר יופי לברה כחמה, וגלה לנגדנו כבוד מלוכה, וכדומה הרבה. גם נראה
 שהיה ספרדי ממה שאומרים רק הספרדים סדר עבודה שלו: והרוחנו ג"כ בזה המאמר
 שהבאנו. מספר עשרת הדברות שגודע לנו על ידי שם המהבר פיוט אהללה הנפלא מאד
 במלייתו היפה ובחין ערכו, ואין דומה לו בסדר ספורי קורות ישראל מראש ימות עולם
 עד גלות האחרון, ובערתי תמיד מלחות לשוני שהוא מאיזה משורר ספרדי
 ואח"ז שמחתי כי מלאתי סיוע לדברי.

נשוב לענין החרוזים שוי הכרות בפיוטים, ונאמר שהחרוזים שנמלאו לפנינו
 כתפלת היה עם פיפיות שהיו מקדמונים כפי עדות הראב"ע (קהלת ה' א') הם בלי
 ספק ג"כ ממאוחר אשכנזים, והראיה שגם אלל הספרדים נמלאה תפלה זו רק למוסף
 יו"כ ושם היא בקינור ובלי חרוז אחד, רק האשכנזים עשו ממנה פיוט, והוסיפו חרוזים
 אשכנזיים גם במוסף ד"ה. והראב"ע כתב שם בפירוש שקדמוניו תקט היה עם פיפיות

ליו"כ. וכן עשו קהלות פולגיא בפיוט מאוחר והוא אחד קדוש אש אוכלה אש שנחמבר רק ליו"כ והכניסוה גם לשחרית ר"ה, עיין לקמן (הערה 25). מעתה לא נמלא בשום תפלה או תהלה מקדמונים או גם מימות הגאונים עד רב סעדיה איזה חרוז שזה הברות. והנה זמרת אל ארון שהיא בעלת מדות וכמעט שזה המלות ואעפ"כ לא נמלא בה אף חרוז אחד שזה הברות. אכן הדרך לחתום שם המחבר בראשי החרוזים נראה קדוש יותר, שכן חתום שם יצחק בסוף פיוט נשמת בראשי החרוזים של צפי "שרים ודבריו" צדיקים ובלשון "חסידים ובקרב" קדושים, ולא כדעת קלח אוהבי הרמז שאומרים כי נרמז כאן שם ילחק אבינו שאין כאן מקומו כלל בשיר תהלה. וכן דעת אבודרהם רק מ"ש שרומז המחבר גם כן לשם אשתו רבקה, ליתא, שאין דרך לעשות כזאת ולא מלינו דוגמא לזה, והוא כתב כן כפי נוסחתו הספרדית שמהפכין הסדר כל השנה ע"ד

שאלו מהפכין בימים נוראים ואומרים צפי ישרים תחרומם ודבריו לדיקים תתברך ובלשון חסידים תתקדש ובקרב קדושים תתהלל. אכן נוסחת האשכנזים בימות כל השנה היא הנכונה שהיא ע"ד לשון המקרא לישירים נאווה תהלה, ובקרב קדושים תתקדש לשון נופל על לשון, ונאות כפי הענין ע"ד קדש את שמך על מקדישי שונך, ובקדושו יתקדש השם, ואיזה מצעלי הרמז הפכו לאשכנזים הסדר בימים נוראים כדי לרמוז גם לרבקה אמנו, והספרדים אחזו בהפך זה כל השנה. אח"ז מלאתי בספר כלבו כעין דבריו וז"ל. וכתב הר' נתן צפי ישרים תתהלל כדכתיב לישירים נאווה תהלה, ודבריו לדיקים תתברך כדכתיב וברכות לראש לדיק וכו', ובקרב קדושים תתקדש לקדושים נאווה קדושה כך סדרו במחזורים הזקנים אך המדשים עקבו את המישור ובשביל שראו ילחק חתום בראשי חרוזות בקשו לחתום רבקה בתוך השיטות. אמנם שמעתי כי יש מקומות באשכנז שמסדרין אותו כך ביום הכסא, וז"ל משום המדרש דעל רגנו לדיקים שהוא על ילחק גחמם צו עכ"ל. וסוף דבריו בלתי מבוארים גם בלתי מבוררים, והמחזור בדבריו. וכפי נוסח הספרדים בברכת ישתבח חתום אברהם עד"ז "אדון הנפלאות" בורא כל הנשמות, "רבון כל המעשים", "הבוחר בשירי זמרה", בלך אל חי העולמים. וספק אם הוא בכונה תחומה מאיזה מחבר או רק במקרה. ואולי חתום ג"כ יעקב המחבר ברוך "יולרך ברוך" עושך ברוך "קונך וכו' אחר ברכת קדוש הלבנה. ועכ"פ יש לראות מכ"ז שזולת עיקרי הברכות לפני ואחר הק"ש ובתפלת ש"ע היה הכל כאשר לכל נוספות מפי ישנים.

ובסדר תפלה שלנו יש לסדר כמעט כל הנוספות מתחלתן ועד סופן, ארון עולם ויגדל שירים מאוחרים בחרוזים ויתדות וטענות. אח"ז ברכת התורה ושאר ברכות המבוארות בש"ס כל דבר על ענינו וזמנו (ברכות כ' ב'). אח"ז יה"ר שתלילנו מעוז פנים וכו' מתפלת רבי בחר ללותיה (שם ע"ז ב'). ואח"ז לעולם יהא הדם ירא שמים וכו' עד לעיניכם אחר ה' מתנא דבי אליהו (ח"א פכ"א), ושם הוא בלשון המחבר: מכאן אמרו לעולם יהא הדם ירא שמים וכו' וישבס ויאמר, ומעתיקים הדיוטים הכניסו גם מאמר זה בתוך התפלה. ואחר קרבות ואיזהו, ברוך שאמר, והוא פזמון שכונת מחברו היה שאחר סיום כל מאמר המתחיל בברוך יענו הקהל ברוך הוא, כמו אחר והיה העולם ואחר עושה בראשית ואחר אומר ועושה וכו', וברוך הוא הגמלא בסדורים שלנו אחר והיה העולם הוא לרשימה שכן יזמרו הלבבות אחר כל מאמר. וכן הושר פזמון זה בעת מנוי ראש גליות בבבל, החזן מזמר ברוך שאמר וכו' והבחורים הללו ענו בכל פעם ברוך הוא. יעוין יוסבין בספור ר' נתן הבבלי (דפוס קראקוא קכ"ב ב'). ואחרי לקוטי מחזורים ופסוקים יבא פיוט נשמת ובפי ישרים הכל יודוך ואל ארון בשבת, ובחול אל

ברוך גדול דפה, ואח"ז תמיד תתברך לורנו, שכבר דברנו מכל זה. ואח"ז תפלת ש"פ שגם זה רק עיקרי הברכות ממחקי התפלה והשאר הוספת דברים כמו שהראינו בתכנת שבת וכן ישמח משה. והקדושה בשבת לאשכנזים כעין פיוט. ואלהי נלור תפלה יקרה שהקן מר בריה דרבינא כי הוי מסיים ללותיה (ברכות י"ז א'), ומי יסתפק לאמר שתפלת ומפני חטאינו היא מאנשי כנה"ג אע"פ שחברן ציהמ"ק והתפלה על בנינו והעלות לא"י מבוארים זה. וקרוז מאד שמזכרה בבבל ומרב ושמואל כי הרבה הוכנס מהם בתפלת המועדים, שהם חברו ג"כ תפלת ותודיענו הנקראת בפי רז"ל מרגינחא טבא (שם ל"ג ב'), והתחלת התפלות למלכויות וזכויות שופרות למוסף ר"ה נראה שמחזירים כלם מרב, וכלם היו נקראים על שמו תקיעתא דבי רב. (ירו' דר"ה פ"א ה"ה) ע"ש שקורא כן לתפלת אהה זוהר, ובמדרש (וי"ר ריש פכ"ט) מבוארה יותר באריכות לשון התפלה. והיה ר'נן שאנו אומרים בשבת שמברכין החודש גם כן מרב והוא היה אומר בכל יום אחר תפלתו (שם ט"ז ב'). ושמואל תקן תפלה הקלרה ויקרה הבינו. יעוין לשונה (שם כ"ט א') מאי מעין י"ה רב אמר מעין כל ברכה וזכרה ושמואל אמר הבינו וכו', נראה שרב לא ידע דרך קלורו של שמואל. ושם בסמוך אמר שמואל כל השנה מתפלל אדם הבינו. ותוכן התפלה הוא מדרך שמואל שכוללת אהבת אדם. יעוין ספרי הגדול אנשי שם. ובירושלמי (שם פ"ד) היא נחה ביותר. ומשם תראה ג"כ שבשני הפירושים ברש"י (בבלי שם ד"ה והתועים על דעתך ישפטו) וכן בדברי תלמידי רבינו יונה לא נמצא עוד היטב עיקר הכונה שהיא לדעתי פשוטה ור"ל התועים במחשבותי לא ישפטו על דעת אדם אשר לא יראה ללבב ואולי יעניש יותר מן הראוי. וגם אולי רק קלת משנה ברעיוני החוטא, ולכן התועים על דעתך ישפטו, ועוד נמצא תפלה משמואל בעת נעילת יו"כ אשר לא נשאר אללנו רק התחלה המראה מלינה יפה והיא "מסעמקי הלב" (סוף יומא), והרבה תפלות נתקנו רק מהחזנים, וש"ך שחברו בעלמם שבחים וזמירות (יעוין לקמן הערה 24). אחר תפלת ש"ע ציום ב' וה' יש סליחה והוא רחום כלה פסוקים מלוקטים, ואח"ז ה' אלהי ישראל שוב מחרון אפך, פזמון אשר לדעת קלת חתום בו חזקיה רק מהופך הסדר, יעוין בסדורים. והמחזנים הראשיים, ובכל זאת שמך לא שכחנו וכו' אגא שוב מחרון וכו' נשנים בכל פעם כדרך הפזמונים. אח"ז אשרי ובה לליון פסוקים מלוקטים עד ברוך הוא אלהינו שבראנו לכבודו וכו' כמדומה שנמצא ג"כ בש"ס או בחד"א אף ע"פ שלא ידעתי כעת מקומו. וענין הקדים ופירשו כתבתי במ"א. והסיום עלינו נלקח מהתפלת מוסף של ר"ה שהיא מרב כנ"ל. ונראה שהספרדים לא היו אומרים צימים קדמונים אחר התפלה עלינו, שכן באצורהם אינו מוזכר כלל שם ולא נמצא עליו שום פירוש במקום זה רק בתפלת מוסף של ר"ה. ובשבת אחר הקריאה יקום פורקן כבר כתבתי שהיה נמצא בסדור רב עמרם מה שהיו מזכרים בבבל לראשי גלויות ודיינים והאשכנזים היו מקבלים את הסדר כאשר הוא ואומרים גם יקום פורקן, לא כן הספרדים שלא נמצא אללם תפלה זו מפני שלא קבלו סדר רב עמרם, יעוין (הערה 29) לתולדות רבינו נתן אלל רב עמרם גאון.

ואומר עוד כי נמצאו בפיוטים האלה מאמרים נמרזים ומושכים את הלב ליראתו יתברך, כמו נשמת כל חי ואין כערךך וכדומה. ולא יחסר היופי אפילו במאמרים כמו אשר הניא והשר בגלל אבות. מה נמלאו המאמרים: המן הודיע איבת אבותיו, ועורר שנאת אחים לבנים, ולא זכר רחמי שאלו כי בחמלתו על אגג נולד לו"ז! ומה נשגבו החזונים "בגלגלי רוח ה' נגלה, במלאכי לצאות אלפי שגאן כו', דברי אל הי שמועה הארץ ועמודיה יהפלטון, וילאו דברים מתוך האש, ויתחוקקו על לחות הארץ. וזמירות

ובמאמר חיי הפרישות כתב פילא שהאיסא"י היו מתפללים שתי פעמים ביום בבקר ובערב. בעלות השמש יתפללו על יום לא ומוללל וכנון למלא מתשבותם באור אלהי, (ע"ד תפלת אהבה רבה ותן בלבנו להבין ולהשכיל והאר עינינו בחורחך), והיו מחזרים שירות ותשבחות ליוצרים בכמה מיני חרוזים ומדות (ע"ד זמרת אל ארון), בלחצם ביום השבת אחרי קומם משלחנם ישורר הראש איו תהלה לאלוה המחוברת ממנו או ממשורר קדמוני וכו', בבקר יעמדו ופניהם למזרח ובעת יביטו עלית השמש יפרשו כפיהם השמימה ויתפללו על יום מוללל והשגת האמת עכ"ל. נסכים לכל מה שאמרו. ואולי חוברת תפלת אהבה רבה בימים קדמונים רק עד נשמתה בישועתך, והביאו לטלום נוסף אח"כ, או שחוברה כלה מבעלי האיסא"י אחר החרבן. המאיר לאחר ולדרים עליה יאיר עינינו להתקרב אל האמת כפי היכולת באדם.

(21) גודע דרך הקליר לכתוב פיוטיו באלפי"ן בתי"ן או תשר"ק או חתימת שמו בראשי חרוזים, שהם שוי הברות. וכל זה לבד יספיק להכבד הלשון והמליצה, ודרך חדש עוד בפיוט זכור איש אשר הגויע, לפרשת זכור שהוא אב"ג בג"ד גד"ה וכו' וכו' יעו"ש. ויותר מלאכה הראה בקינות, יעוין לדוגמא הקינה של איכה אשפתו, המיוסדת על ראשי הפסוקים של שלש איכות היינו א' ו' וד' ובסוף כל חרוז פסוק מאני הגבר, ואחר כל אות משולשת מהחיל החרוז בתיבה מזכור ה' מה היה לנו עד סוף הפרשה, ומסיים במקרא של הוכחת בחקותי מן והבאתי עליכם חרב עד סוף הפרשה, שיש כ"ב פסוקים שם כמספר א"ב באיכות וזכור ה'. כמה מסגרות וגבולים ושלשאות לעזור מהלך הישר בדברות התפלה שילאו מן הלב ויכנסו ללב. אך יותר ויותר היה שך עוד את דרכו כמה שרלה לחתום שמו מגמטריאות ומספרים כמה שהראינו למעלה (הערה 12). הן אומנם מלאכות גדולות הראה בכל אלה הדברים, אכן בכלל יראה הקורא ג"כ עול ברזל הקשה שהעמים הפייטן על לוארו למען השלים מבוקשו, ולהשביע את העין בתחבולות בלתי עיקריות לקורא, ועזב המטרה הנכונה שהיא מליצה נמרזה ומובנת, ומדי חפשו במטמוני חול אבני זכויות, נפלו המרגליות מידו.

(22) הרב רו"ה בפרשו למחזור נסה להליץ בעד הקליר ולהגן עליו מכל השגות הראב"ע. ולריק יגע שכל הרואי דחוקים ורחוקים, ופרשו בחרוז אנסיכה מלכי שר"ל למלכי לא יתכן כלל, והכבד הלשון בזה יותר, וגם אין זה מענינו של יום כלל לאמור שאעשה נכך להשם בהתהלכי לפניו, אלא שבלי ספק פרושו ארומם מלכי מלשון ואני נסבתי מלכי כדעת הראב"ע, והוא מענין תפלת היום בצרכת מלכיות, לתת מלוכה לשופט כל יור, וזרות דקדוקו בזה יעוין לעיל (הערה 8), וגם הוכרח לכתוב כן להשלים מספר חתימתו, (יעוין הערה 12), וכן מ"ש רו"ה בפירוש שושן עמק חיומה שר"ל חיומה הנמשלת לשושן עמק קלקל יותר מאשר הועיל, והגדיל עוד השגת הראב"ע שאין הנמשל ממין המשל כלל, ומי ידמה פחד ליופי? היהבן לאמר נורא האיש הזה כפרתי אביב? ואיך א"כ אחו בתאר חיומה אש רנה במשל שושן עמק? אולם האמת הברורה שקרא כנסת ישראל בשני ההארים הנמלאים עליה בשה"ש, ולרפן יחד מבלי הבט אל חוכן המליצה היפה אשר לא תחבר את אשר לא יחובר, והעד שקרא לכנ"י עלמה בשם שושן בלי הוראת דמיון כלל, שכן בסוף פיוטיו לשופרות יום א' דר"ה אמר שושן חבבר, זכן קראם בקינות חבללת השרון ע"ש שנמשלה אליה ג"כ בשה"ש, ואמר איכה ישבה חבללת השרון, אע"פ שאין מנהג חבללת לשבת רק לפרוח. אכן היה פשוט אללו שהקורא יבין בכניו חבללת שהיא חומה ישראלית ועליה ראוי לומר איכה ישבה, וכן כאן אחו שני ההארים שושן עמק, חיומה, וסמך על הקורא שיבין מני הוא מדבר. וכ"ז הוא באמת נגד חקי המליצה הנכונה אשר לא בחידות תהמיר אמרים ולא תקרא כנוים רחוקים

לעזרתה, ובעבור כן נשארה השגת הראב"ע קימת גם על לראי יקפיל כי על ראי
שהוא מראה לא תחנן לשון הקפלה רק כוון אל השמים שהמשילם הכתוב פעם אחד
לראי מולך, וסמך על הקורא, וכדומה הרבה בפיוטיו.

23 כל קורא מבין יודה כי הפיוט לנוסף יום א' דר"ה אומץ אדירי כל חפץ,
בכל הזרות שנמלא בו בדקדוק ובמליה, הוא נפלא בתוכו ובסודו, שהולך וחושב
כל לדיקי עולם שהיו מאז ועד ימיו, אשר בכל טוהר נפשם ואומץ רוחם לא יכלו להשמר
מכשלון חיזה חטא, וכפי ערך חטאם כן ערך גמולם. ובקלה הפיוט תבא התוכחה הגמולה
המפוררת הלז: יבינו כל יעודי ארץ, אם בן במצוקי ארץ, מה יעשו רשעי ארץ, ראה
יראו יערי שיחים, אם אש אחזה בלחים, איך ינוצו יבשים בסוחים. ור"ש ב"ר יחזק
שרדף אחריו כדרכו תמיד, ועשה פיוט בתוכן כזה לשמרת יום ב' של ר"ה המתחיל
שבתי וראה תחת השמש, הלך במסלתו אך עדיו לא הגיע. ובפיוט תהלת כבודך מקליר
ג"כ למוסף יום א' דר"ה, נמלא ליור נפלא מחדת יום הדין הגדול ומפרסום מלכות
השם על כל העולם, המזהיל נפש כל קורא. ולדוגמא: פחד ופחת ופח ופלצות יבעיתו
ארץ, עת תקום (לנכח השם) למשפט זעום כל אפסי ארץ, כולו פנו דרך ינובבו חרדים
בחדרת הארץ מה תראו אדמה? יריעו תחתיות ארץ, (תשובת הארץ) להתורע
ולהגלות (ר"ל אני יראה וחרדה לדיעה והתגלות שבאה בכל העולם) כי הוא מלך על כל
הארץ. ובמלכויות ליום א' דר"ה: הבל המוטלך, על מה מלך, הלא במי מלך, כי אין
למלך. ובזכרונות שם: המון שאון ברואים, יעברו לפניו בסריאים, הלא כמו ראויים לכל
אחד יזכור, וכהנה רבות.

24 עוד כבר בימי בעלי התלמוד היו החוגים פיוטים ומחזרים לעולם תפלות
ופיוטים כדלוגס אשר לא נתקבלו כלל אלל הקהל, יעוין ברכות (ל"ג ב') שהוא דמית
קמיה דרבא ואמר אתה חסת על הקן כו' אמר רבא כמה ידע האי גברא לרצוויי למרי'
(דרך שחוק). ובסנווך שם שהוא דמית קמיה דר' חנינא ואמר האדיר והאמין והעזות
והשתיקו ר' חנינא. ועיין לעיל (הערה 20) מהרבה תפלות שהקנו רב ושמואל. וכן עשו
כפי הגרסה בימיהם ואחריהם הרבה ש"ל, ואחד מהם חזר בלי ספק היה עם פיוט
שלוחי עמך בית ישראל הורס מה שיאמרו וכו'. וכן מראים רוב פיוטי הקליר בצאור
שלעגמו חזרם לבקש מאת השם יכולת ולשון לא להתפלל בעד הקהל. יעוין לדוגמא פיוט
בשם: "טעמים אחר, חילים לגבר וכו' יורוני מה אדבר, פני תיבה כעובר, ירשוני
בעדם להכבר וכו'. כיון חין להעריך, בעד עם מעריך וכו', פנים לי ישא, בליגתי פני
כניסה וכו', קולי יערב, ורנתי לפני הקרב, קמתי כבקרב, חגור כלי קרב, רשות לער
זרב, חטול ערס אקרב וכו', שלוח למסתופפים, לור לאסופים". ובפיוט טל: "דעי כל
יוטל, רשות מליטל וכו', לעדת אל אלהק וכו' ואתילצה בסק וכו', מטעם זקנים,
אחזקן עד זקנים". ובקרבנות לת"ב בצרכת האל הקדוש: "אגמה לענה. פני תיבה
בקרבי", וכאלה הרבה בפיוטיו.

25 ר' מאיר ב"ר יחזק ש"ל המוצא ברש"י (תהלים ע"ג י"ב) חזר יולדות הרבה,
יעוין הקדמת הרו"ה, ובפזמון לערבית ר"ה אלל הספרדים המתחיל אחות קמנה חתום
אברהם חזן. וגמלאים הרבה סליחות המורות שלעגמום כתבון המחזרים. ורובן נראה
תכליתן רק לנגן לפני התיבה ביו"כ. ואח"כ כשמלאו הקהלות סליחות הרבה חלקן לימים
שלפני ואחר ר"ה. וקלת מהן הגמלאות אללנו בימי הסליחות נמלאות במחזורים אשכנזים
בסליחות יו"כ. וראיות על שני אלה הדברים ר"ל שהזכירו רק לפני הש"ך וליו"כ יעוין לדוגמא
סליחה ד' ליום א' שלפני ר"ה מנהג פולין: קולי להאזין בלהב, כהגון מדות ובתפלה שלם,
בזקן ורגל ולא כגולם. ושם: בסופה שוקדים בטום לבס להכניע. ובלי ספק לא כוון אל

המנהג של קצת יחידים אחרונים המתענים ביום א' של סליחות לפני ר"ה רק חבר סליחות ליו"כ, וכמו שנראה מלשונם ובתפלה שלם, וסליחות לבדן לא נקראות תפלות. ובתחלת שלישיה ליום ב' של עש"ת מנהג פולין: אזעק אל אלהים קולי, בוקר אערוך לך בעד קהלי, ושם: סגפנו ביום זה, ענותנו לא תשקן ולא תבזה. נראה בברור שזו"כ מדבר. ותחלת פזמון ליום ה"ל: בין כסא לעשור השלכנו רוע שאור, (לשון עבר, שכבר חלף זמן בין כסא לעשור). ושם: לעת חתום גזר דיןך וכו'. וגם כל חרוז משיים בתיבת חותם יתכן שמחזר על זמן נעילת יו"כ. ופתיחה ליום ג' שם: את חטאתינו היום אנו מספרים, לזהקנו וועדנו זקנים ונערים. ובסוף סליחה ליום ד' שם המתחלת אלה מקדם: היום הזה בהתפללי על בניך, והוא מרבינו גרשם מאור הגולה, נראה שגם הוא היה ש"ץ. ואחרים בסוף השלישיה המתחלת שוממתי ברוב יגוני: שלח אומיך ואסדרך, לעם לוועקים נגדך, ולי אני עבדך. ואחרים בסליחה תחרות רוגז: חילוך בקידוש ולום ובעלזרה גלבים, וכו', גבורתם ביום נשתה וכו'. ובפזמון ישמיעני סלחתי: תליתי במשלחי אשיב שולחי דבר, מחזיקים ולא ריקס שולחתי להגזר. וליום ה' שם בסליחה אלה חלקי: קדשנו לום בתפלה לקדם. ושם בסליחה און תחן: לגים במעמד נפוך. ובסליחה פ"ו לשחרית יו"כ אנה חטא: הועמדתי מפגיע לרעות וכו' ורך לבבי וכו' מה יענה מלאך נחשב ואלות, סרסור בעד רבים איך יהי שלום. והוא מר' אלי' בר' שמעיה המחבר רוב הסליחות. ואחרים שם: גשתי ביום זה להתודות על חטאתי ועל חטאת עמך. ונראה שגם הפיוט אחד קדוש אש אוכלה אש חובר מתחלתו רק ליו"כ שכן נראה מלשונם: יחשב מעוט חלצם ודמם כניחות מן האש, ובלי ספק לא התענו אז בר"ה אפי' עד חלות, רק בעבור שנתקבלו פיוטי רבי משלם בירכי קלוימום בקדושה לשחרית יו"כ, העמידו הקהלות קדושת רבי בנימין ב"ר שמואל המחבר אחד קדוש, שלא במקומה לשחרית ר"ה. ובמחזורים אשכנזים לא נמצאה כלל רק במחזור פולניא, אשר האחרונים שבארץ הזאת קבלו עליהם לאמור כל אשר מלאו כתוב מאיזה פיוטן, וכעין זה עשו האשכנזים בתפלת היה עם פיפיות, עיין לעיל (הערה 20).

(26) הרב ר"ה כתב במאמרו הפיוטים והפיוטים שראה חתימת אלעזר קליר בקדושה לשחרית שמיני עשרת שאומרים בש"ק ווירמיישא.
(27) בקרובות של ת"כ אלל האשכנזים חתום אלעזר בירכי קליר, ואח"כ בקינות שלנו עד ארזי הלבנון, חתום הרבה פעמים אלעזר. ובשם מהר"ל כתבו שיש כ"א קינות עד ארזי הלבנון וכלם מקליר, ולפנינו לא נמצא מספר כזה, א"כ חסרות ממו חזיה קינות.

(28) רבינו ישעיה הזקן כתב בחדושו לתענית (י"ג א') וו"ל. דטעמא דמלתא (דחני י"ח ברכות בתפלה אע"פ שנמצא י"ט) שהיו כוללים של דוד בבונה ירושלים וכך אחת מולא בקרובות שנתקנו על ח"י ברכות בפורים וביום הושענא וכו' בתמוז ובעשרה בטבת הוא כולל של דוד בבונה ירושלים עכ"ל. והנה לפנינו כן הוא באמת בקרובות של הקליר בפורים, רק שאר הקרובות לימים הנדברים שם אינן בידנו. ועכ"פ בלי ספק כלן מדועה אחד ילאו בעבור שוי הנוסחא בצרכת בונה ירושלים גם דרך הקרובות על כל הח"י ברכות. ולפ"ז חזר להו"ר קרובות על י"ח ברכות של תפלה גם פיוטים אחר התפלה כמו שחזר לת"כ קרובות וקינות אחר הש"ע, וגשארז בידנו פיוטיו להו"ר אך הקרובות נאבדו.

(29) יעוין לעיל (הערה 1) מה שהובא בשם המוגיה של ספר יוחסין איך ראה חתימות הקליר בקרובות ליום ז' של פסח.

(30) מלבד פיוטיו על י"ב מזלות בנוספי גשם וטל גם פיוטיו לפרשת שקלים.

במדות מרחקי הארץ, ומדת הלח והיבש ושעורי הזמן וחשבון המטבינות והמשקולות וכלם מגדול ועד קטן יעו"ש, הגה נמלא לו מאמר אחד המורה בבאור כי עיין בספרי חכמי עמים או עכ"פ בספרי חכמי ישראל המעתיקים דבריהם. יעוין בפיוט אקסמה בסל למוסף גסס אות מ"ס: מראה הקשת כעשית במים, מנה כל יצינו כח מודד מים, מראה כל מראה ומראהו כמראית מים ע"כ, ובפי' הרב רז"ה שס כתב: דבר זה מבואר בספר שער השמים מ"א פ"ז ובספרי חכמי העצב שאם תקח כדור חלול העשוי מזכוכית ותמלאנו במים ותתלנו נגד השמש בגובה משוער תראה מנגדו כל המראות הנמלאות בקשת. מראה כל מראה וכו' גם זה מבואר בספריהם כי עיקר כל המראות בקשת אף כי אין לקשת שום מראה והוא כמראית המים המשוללים גם הם מכל מראה עכ"ל. כאן נראה לעין מה שידע הקליר כבר מופלאות חכמת טבעי הרוח והלבעים.

(31) כבר הוכחנו לעיל (הערה 3) בראיות שבסקר יחס ר"מ ציטרי' בפרשו לס' יצירה, את ס' כבוד ה' לר"א הקליר. וכאן נעורר רק אודות השגת הגאון ר' זלמן מרגליות ז"ל (בהקדמתו למחזור קרבן אהרן) על הרב רז"ה שהביא בהקדמתו למחזור ספר כבודה ובאמת ז"ל כבוד ה'. ע"כ השגתו. והנה כבר ידעתי זאת בעלמי שכן נרשמה מלה זו בשפתי ישנים אות כ"ף, אע"פ שנדפסה בטעות בתולדות רבינו סעדיה שכתבתי (בכורי עתים תקפ"ט ז' 36). אולם עוד לא נתברר הדבר שבעל שפתי ישנים לא ראה באמת גוף הפך זה שלא היה בעולם רק רשם מה שראה מוצא בפירוש רמ"ב. והרבה ספרים השב עד"ז. ובכ"מ שכתב סתם מוצא בספר יצירה כונתו לפירוש רמ"ב כמו ספר היכל ה' קול ה' בית קמילה וכדומה הרבה, אם כן אם היה כתוב בפירוש רמ"ב כבודה כמו שהוא באמת דפוס הוראדנא, לא נוכל לתקן ע"פ בעל שפתי ישנים אשר הוא רק עד מפי עד רמ"ב. אכן אחרי שאנו חושבים העד הראשון לעד כוזבים אין חילוק אללנו בלשון עדותו אם אמר כבוד ה' או כבודה.

(32) בעל שבלי הלקט (ביתן י"א) כתב בשם ר"ח שכתב: ושמעתי מאבא מארי יצ"ע ששמע מרבותיו שכשפייט ר' אלעזר והחיות אשר הגה מרובעות פעם בכסא, להטה האש סביביו. ומפי רבותיו גאולי לות"ר שמע כן עכ"ל. ואין דבריו כאן על גוף ספור הפלאי גם אודות מה שנודע מהאר"י ז"ל איך החזיק את הקליר מבעלי בריתו יאחזי דעותיו בימים קדמונים, רק נאמר שכל מה שכתב פייטן זה בקדושת ר"ה ובשאר קדושות מענין המרכבה וחיות הקודש ומלאכים לקח מדברי רז"ל בפ"ב דחגיגה בבלי וירושלמי ופרקי היכלות ופרקי דר"א ואולי גם מאותיות דר"ע, ועל כל מאמר שלו מאלו הענינים יש למצוא מקור באלה הספרים, ואם כן השתמש באגדות אלו כמי שהשתמש בכל אגדות שבש"ס ומדרשים להעשיר פיוטיו. ואלו ידע הקליר מסודות הקבלה לא היה עוזר מלדבר על כל פנים באיזה מקום מעשר ספירות וארבעה עולמות אבי"ע וכדומה, ואין רמז גם לאחד מהלה בכל פיוטיו. וכבר הוכחנו גם כן (הערה 3) שכל המאמרים שהביא רמ"ב בשמו בעניני קבלה, מיוחסים לו בסקר, שלא דברם ולא עלו על לבו.

(33) כבר כתבנו לעיל (הערה 28) בשם רבינו ישעיה הזקן מנוסחת הקליר בתפלת ש"ע לכלול ברכת את למה בבונה ירושלים. וע"ש שמהיא חלוק בזה בין הלמוד בבלי לירושלמי שנוסחת הבבלי כנוסחת שלנו י"ע ברכות, ונוסחת הירושלמי היא רק י"ח ברכות, וכבר הראיתי כמה פעמים שהאשף איטליא קבלו רוב למודיהם מאנשי א"י, א"כ יבא לנכון גם כאן נוסחת הקליר כנוסחת הירושלמי, ומלאתי ג"כ נוסחא זו של י"ח ברכות והיינו על פי הנוסחת את למה בבונה ירושלים, בפסיקתא דר' עובדיה

(פ' ואתחנן) שכתב וי"ל. וחכמי ישראל אמרו מלאנו בתפלת חנה מעין י"ח, רמה קרע מגן אברהם וכו', ורשעים בחשך ידמו מכניע זדים, קשת גבורים חתים מבטח ללדיקים, וירם קרן משיחו בזוג ירושלים, אין לור כאלהינו שומע תפלה, עכ"ל. ואין ענין קרן משיחו לבונה ירושלים רק. אם נאמר שברכת את למה דוד וכו' וקרנו מרום, היתה כלולה אלנו בבונה ירושלים, ולכן לא נמלא לו ג"כ רק ברכה אחת בין מבטח ללדיקים ושומע תפלה. וכבר שערתי לי במ"א שר' טוביה מחבר הפסיקתא היה אשכנזי והלך לא"י שכן כתב בפ' אמור: ואני כותב לזכרון מעשה שעשו קדושי עליון קהל מגנל"א בשנת תתנ"ו וכו'. ובסוף פ' שלח: והסרבל בעל שתי קרנות כעין מנל"ל עכ"ל, והיא מלה אשכנזית עוד היום. ועין ספר חסידים שמחברו היה אשכנזי (סימן תשע"ה): שאלו כשעשה לרכיו לא היה המנע"ל עליו עכ"ל. א"כ היה ר' טוביה אשכנזי ואעפ"כ הוא מדבר הרבה מכת הקראים ושופך חמתו עליהם במקומות הרבה כאלו ידעם וראם. יעוין פ' לו ופ' אחר ופ' ראה ופ' תלז ושם מביא פותר של קראין וכדומה, ובעבור שכל ארץ אשכנז לא היה בימיו שום קראי בהכרח כי ראם בנוקומם והוא בא"י, ולסבת זו ידע גם כן הרבה ממלחמות הקרייליגע, יעו"ש בפ' אחר, ובפרשת בלק: ויתגאו בני מערב ויבאו ויחזיקו מלכות בלא אפים ויבאו עד מזרים וישבו כל השביה עכ"ל. וכוננו לשר גאטעפריד שהיה חיל מזרים הבאים נגד הגוירים צעת לרם על ירושלים. גם ידע בעל הפסיקתא שהולכים עמים רבים ובהם מואב וכל סביבותיה להשתחוות לאבן השחורה בבית התפלה של מחמ"ד בעיר מכה (mecha) יעוין פ' חקת אלל כמזם. ומזה לא היה שומע באשכנזי זולת בא"י ששם כבר מלכו ישמעאלים בימיו ולחמו עם הגוירים הבאים נגדם. ומעתה יהיה גם נוסחתו בתפלת הש"ע לראיה קלת ע"י, שהיא בנוסחת בני א"י. וכבר הביא ג"כ ר' טוביה (בריש פ' תזריע) את קליר ע"ש שכתב: זהו שאמר ר"א הקליר המת בבית טהור ילא מן הבית הוא טהור והבית טמא, עכ"ל. והוא בקרובות לפ' פרה בשמוי לשון קלת. נשוב לנוסחת את למה שכבר שאלו בבבלי (כ"ד דברכות) הני תמני סרי תשכרי חינו וכו', ובירוש' שם אמרינן כולל של דוד בבונה ירושלים. ונראה פשוט שתחלה הקנו רק י"ח ברכות. ונאמרו על המספר הזה טעמים בבבלי וירושלמי שם, ואחר כך כשהוסיפו ברכה אחת על המינים, ורלו הקהלות בא"י להשאיר בכ"ז המספר י"ח, ע"פ הטעמים האמורים שם, ושם כנגד י"ח חוליות שבשדרה, וי"ח אזכרות בק"ש, או במזמור הבו לה' בני אלים, וי"ח מזמורים בתהלים עד יעקב ה' ביום לרה, כללו ברכה אחת בחזרתה והיינו את למה בבונה ירושלים, ונשאר המספר על מחכונתו, והבבליים קבלו ההוספה מבבלי פנות אל המספר.

עוד מליט אלל הקליר בפיוט טל, נוסחת הספרדים, משיב הרוח ומוריד הטל, וזה גם כן לראיה שהיה מאיטליא שגם נוסחתם כן, אמנם ביולרות ומעריבים של אשכנזים מליט עוד שנים והוספות הרבה בתפלה כמו אור עולם באור חיים, והחיות ישוררו, בגלל אבות תושבי בניס, ברכת עושה השלום, בגילה ברינה בשמחה רבה, זה לור ישענו פלו פה, מלך לור ישראל וגואלו, שכל אלו הנוסחאות אינן כלל מעין הפיוטים שלפניהם שהרי שוים הם לכל חג ושבת שאומרים יולר, וגם אלל מחברים שונים, אין זאת רק שהיו כתובים כן במחזורים קדמונים ע"פ נוהג ישן. ומי יודע כמה שטיי נוסחאות היו עוד בגוף התפלה ולא נודע לנו רק אותן שבאו לרשימות במחזורים אלל סיומי הפיוטים, ובעבור שבסדורי האשכנזים גם בנוסחתנו היום שהיא מהם, לא נמלאו שניים האלה רק במחזורים, קרוב אני לומר שכל השניים ההם באו מאיטליא ע"י מחזורי ר"א הקליר, ואח"כ כשהעתיקו הסופרים מחזורים עם הוספות

עוד מפיטני אשכנזים, לא עזבו הנוסחאות אשר מלאו כתוב לפניהם במחזור הראשון של הקליר, והספרדים נשארו בראשונה בלי שנויים.

(34) הגאון ר"ז מרגליות ז"ל (בהקדמתו למחזור קרבן אהרן) הביא בשם פירוש הראב"ן כ"י על פיוטים, שמה שנמצא אחר ברכת מחיה מתים בסוף פיוט אלילי מרעי לפ' זכור בראשי חרוזות של יקש לך, חתום שם יהודה, אע"פ שכל הפיוט מהקליר, הוא מפני שהיה לו אח לר"א והיה שמו יהודה מ"כ וכשמת ר"א מרוב חבה שהיה לאחיו עליו, פייט בתוך פיוטיו עכ"ל. ואני מלאתי עוד חתימה כזו בתוך פיוטי הקליר ג"כ אחר ברכת מחיה מתים בפרשת החדש, רק שלריך לחשוב מלה המסימת הא"ב שם, וראשי החרוזות הנה כזה ימעט החדש, ועתה, דורש, הדוס. וכבר שערתי לעיל (הערה 19) שהיה קן מדרך קלת פיוטים שיחתמו עלמם גם אחיהם אחר ברכת מחיה מתים, ואולי נחרו להם מקום בברכה זו להחיות נשמת אחיהם הגרדמת ולעשות לכבודו קלת פיוטים ותפלות.

תולדות רבינו נתן בעל הערוך וקורות ספרו.

רבינו נתן ב"ר יחיאל ממשפחת עכ"ו, ראש ישיבה בעיר רומה במאה התשיעית לאלף החמישי, ונפטר כפי דעת קצת סופרים, בשנת ד"א תתס"ו, או איוה שנים אח"כ. (1) אביו היה רב גדול בתורה, גם אחיו ר' דניאל הכבוד ור' אברהם הצעיר ממנו היו רבנים מפורסמים. (2) ועוד מבני בניו היו ראשי ישיבות וקרובים בהיכל המושל. (3) אך הוא עלה על כלם בתורה ובחכמה ושקידה רבה להועיל לבני עמו. ולזכר עולם יבורך שמו כפי כל חכמי התלמוד ספורשים ופוסקים, חוקרי קדמוניות ודורשי לשון עבריה הקדושה, ושאר לשונות קדם שהן כאחיות קרובות אליה. וכל זה עשה והצליח בחבורו הנפלא אשר קראהו ספר הערוך. בו יבאר על סדר א"ב כל התיבות הנמצאות בשני התלמודים בבלי וירושלמי ומדרשים רבים, וגם אשר הישתמשו בהן קצת גאונים קדמונים כרב אחאי בעל השאלות, ורב יהודאי בעל ה"ג. (4) ויבא סקורן בלשונות עברית, ארמית הבוללת ג"כ סורית. (5), ערבית, פרסית. (6), יונית, ורומית, שהן לבדן הנהוגות בימי בעלי המשנה והתלמוד. ולפעמים יביא גם מלות הנמצאות רק במקרא או בתרגומים אם בודדות או מעטות הן, (7) או שיש לו פתרון על המלה, (8) או שמוכר סמלה זו מאמר בתלמוד וצריך לפרשו, (9) או גם מאמר בלי פירוש רק בשביל חדושו ושראו לעורר עליו. (10). — הקורא ישפוט מכל זה על רוחב לב המחבר וחכמתו וידיעתו בכל אלה הלשונות, גם יתפלא על מעשה תקפו ונבורתו לפנות דרך לעצמו ולהיות הראשון במלאכה כגדה כזו, ללקט מגין רב מאד מתיבות, מספרים רבים וגדולים כאלה, ולפרשם ולסדרם באופן נאות ובלשון צח ומוכן. ואף שכבר חבר רב צמח בן פלמיו נאון ערוך כזה, הנה ברור שרבינו נתן לא ראהו גם לא ידע ממנו כמו שנאמר גם כן מדורות האחרונים, ועל זאת יתעצב לב כל מבין. (11) וגם סדר א"ב של ר' מכיר אחי רבינו נרשון סאור הגולה לא ראה, אך כפי הנראה לא היה נצרך לו, מפני שהיה רבינו נתן תלמיד רבינו נרשון וממנו שמע בלי ספק רוב הפירושים אשר היו נמצאים בסדר א"ב שמה, שגם ר' מכיר הוציא מפירושי אחיו. (12). אולם באמת הזמן והמקום הצמרפו יחד להגיע אדם גדול כמוהו לחבר החבור היקר הזה, כי כל ימי הגאונים עוד שגורה היתה לשון התלמוד בפי כל חכם ובעל דת, כי במקום מסדריו ישבו, וגם לשונות קדם היו עוד שמה, וקצת מהגאונים כתבו גם פסקיהם בלשון ודרך בעלי התלמוד כבעל השאלות וה"ג, או עכ"פ בלשון ערבית שבה היו רוב חבוריהם; אכן אחרי מות רב האי גאון האחרון, החל לכוד התלמוד לנסוע מבבל לאמפמיא ואפריקא ומשם לאיטליא הדרומית ומשם לאשכנז וגליא, ובארצות האלה של אייראפא הלשונות הנזכרות בעיני קצת החכמים כנכריות נחשבו, והרבה מלות ומאמרים קשים בשני התלמודים שהיה להם כספר החתום, והצמרכו ללמוד אותם מפי רב ומורה שקבל מאיוה חכם בבלי. כל זה הבין רבינו נתן וראה הצורך והתועלת הגדולה בספר כזה, וינע וחקר ומצא והוציא לאור תעלומות חכמה. כפי הנראה היה מהיר מאד בלשונות קדם, ותלמיד הראב"ע שרצה לשלול ממנו ידיעת לשון ערבית, בלי ספק לא עיין היטב בספרו. כי כל שוקד בו הוא מוכרח להודות אשר לא לבד כי הבין בלשון זו מעצמו ע"י למוד ועסק, ולא מפי מגידים כאשר יחשוב התלמוד ההוא. (13) אך גם דרש וחקר בה הרבה מאד.

(14) וזאת הניעתני לאסוף כל מלות ערביות ופרסיות הנמצאות בו, ולסדרן גם כן על סדר א"ב עם הערות אשר לדעתי יועילו מאד בעז"ה לכל דורש לשון. אולם לא כן בשפת יונית אשר אם גם בה לא סמך ע"פ מגידים לבר כאשר יחשוב החכם בעל מערכי לשון, רק למטה מתרגומי התורה, ואולי גם מתרגומי ג"ך בלשון ההיא, בכ"ז לא בא עד תכונתה לדעת אותה באר היטב בכל שרשיה ודרכי חבור מלותיה. וזה לא יפלא בעיני הקורא אם רק ידע כי הספרים המורים ידיעות לשונות נכריות ומדרשי מליהם טעמו מאד בימי המחבר, ולא נפרצו עוד כמו בימינו, וכבר היה מאד על איש יהודי היושב ברומה ללמוד לשון יונית הבלתי נדברת עוד וגם לא לומדה בספר. ולכן נפש חכמה וישרה היודעת לשער כל דבר כפי הזמן והמקום, תברכהו ותהללה עוד, כי הראה גם בזה רב יתרון גבר חכם בעזו על בני דורו לעסוק בכל כחותיו ולדרוש בלי טורה ומנהל גם מספרים מוזרים לו, בכל אשר יוכל לעמוד מהם על איזו מלה בירושלמי ומדרשי, ותושע לו בינתו לדעת מן השואות המקראות בעברית ויונית, כל הנחוצ לעיניו, ורק המלה אשר לא מצא שם, היה מוכרח להתייגע ולטרוח עד אשר נודעה לו מפי הסבנים, ומלה כזאת הנמצאה רק בספרי יונים הקדמונים ולא בהרגומי התורה של היהודים בארץ יון, קרא לשון גראמטיקו, ר"ל הנכתב על פי דקדוק וצחות לא בלשון המיני כמו התרגומים. (15) ובכ"ז אין להמוה אם נשארו לו עוד מלות הרבה יונית בלתי מובנות לו. ובעבורן נרבה תורה להרב ר' בנימין מוספיא כי הוא אשר היה באמת מוזיר מאד בלשון יוני ורומי בארץ כלן בלי השאיר עוד, ועוד נדבר ממנו. לשון רומית (לאמין) נודעה לרבינו גם כן בלי למוד רק בלשון ארצו הקרובה לה עוד בימיו. (16) ולשון ארצו היתה שפת איטלקית, ואותה ידע היטב כנראה מכל הלעזי"ן שלו. ולפעמים סבאר ג"כ ע"פ לשון המוני איטלקית או ערבית שהיא בלתי נקיה כ"כ ואותה קראה בסית ר"ל שאדם סבטא כן בשפתו. וכן יקרא ג"כ מלה המונית בתלמוד כשהיא רק נדברת כך ולא זו התיבה העקרית. (17) ובמעט מקומות יתן לחשוב שידע גם לשון אשכנזים הישנה. (18) אולם יותר ויותר רבה חכמתו ובקיאתו להפליא בשני התלמודים ומדרשים. וכמעט אין בהם מאמר קשה בתחלת ההשקפה אשר לא בארו. ונמצאו בו ספרי מדרש אשר נאבדו מאתנו ואינימו. (19) וביהוד הפסיקתא של פ' בשלח פרעה המובאה ממנו במקומות הרבה ומדברת לרוב מר"ש בן יוחאי ור' אלעזר בנו. (20) וגם בתלמודים ומדרשים אשר ישנם אתנו היום יש אצלו הוספות וחלופי נוסחאות הרבה, אשר יעוררו לב כל אוהב לדרוש בספרים קדמונים, ואשר מכל מאמר ומלה יכול ללמוד מאומה על עניני הזמן ותכניה, או לישוב איזו סתירה וכדומה. (21) ובפרט כי נהבאר בהרבה מקומות שהמחבר יגע מאד לחפש בנוסחאות קדמוניות. (22) וגם כבר עברו היום יותר משיבע מאות שנה מעת השלמת חבורו. וגודע כי רבו השבושים בספרים ישנים וביהוד טעת התחלת הדפוס. ולזאת נחשוב לבלתי ראוי אם יערוב איש את לבו לדלג ולקצר איזה מאמר ממנו כאשר עשה החכם בעל מערכי לשון בקצת ערכים, ועוד נראה דוגמא באחד מהם כי הן הוא יגיד לנו דבר חדש אשר לא ידענו בלעדו. (עיי' לקמן בחברונות שנמצאו בחבורו מ"ל סי' ג'), וחזק מזה היו כל ספרי הקדמונים מהנאונים ואילך פתוחים לפניו. ונמצא בו תשובות, פירושים, וענינים מהנאונים בסתם. (23) ובקריאת שמש, כמו רב אחאי בעל השאלות ורב יהודאי בעל ה"ג. (24) רב משה. (25) מר אברהם. (26) רב כהן צדק. (27) רב שר שלום. (28) רב עמרם. (29) רב נחשין. (30) רב סעדיה. (31) רב שרירא. (32) רב האי. (33) ז"ל, וזולתם מהחכמים, כמו רבינו נסים ב"ר יעקב. (34) ור' משה ראש ישיבה מברכונא. (35) ור' משולם ב"ר קלונימוס מעיר

לוקא. 36) ור' משולם ב"ר משה ב"ר איתאל מעיר מנצ"א. 37) ור' משה כלפ"ו מן באר"י. 38) ור' משה הנפוס. 39) ועוד מוכאים הרבה פעמים חכמי והסירי מנצ"א, ונס פירושי בעלי מקרא, אשר בלי ספק אין כונתו על הקראים הקוראים עצמם כן, רק על המדקדקים ומפרשי תנ"ך שקדמוהו שהיתה כל מלאכתם במקרא. ויש קצת ראיה שהשתמש רבינו בס' השרשים לר' יונה בן גנאי"ו הנמצא עוד היום בלשון ערבי. 40). ולפי דברי איזה חכמים נזכר בו גם ר' משה מפויא"ה, אך לפנינו לא נמצא. 41) אולם ביותר קבל רוב פירושי מפירושי האדם הגדול רבינו חננאל ב"ר חויאל ז"ל, אשר כל דבריו דברי קבלה מהגאונים, כמו שאמר בפירוש ברוב המקומות וביחוד מרב האי על ידי תשובותיו שהריץ אליו 42), והבאת כל אלה הגדולים ועוד ספרים אחרים אשר זמן חבורם לא נודע היטב, תועיל לחוקר הדורות והמצוינים בהם 43), וגם על ספרים או מאמרים אשר לא יביא בשום מקום אע"פ שהיה צריך להם ע"פ הסדר שלו 44). או שכתב לפירוש את הנמצא לפנינו בגוף החבור 45), נקח ראיה על אחור זמן פרסומם. הלמודים היקרים והיריעות הנפלאות האלה, היו לו מרכותיו רבנים מפורסמים אשר עשו שם בישראל. והמה רבינו גרשום מאור הגולה 46). ר' משה הדרשן מעיר נרבינו"א 47). ור' מצליח 48). ויהי שמרבינו גרשום למד יותר באורי הלכות ופלפולים, ומר' משה למד יותר פירושי מאמרים קשים בתנ"ך ותלמוד ומדרשים, אע"פ שגם הוא היה חכם גדול אף בפסקים ופלפולים. וע"י שלשה המורים ההם בצרוף אביו ואחיו השלמים, היה לחכם בכל אלה גם בהלכות התלמוד גם בפירושי לשונות ומאמרים. והיה ביד הקדמונים גם כן סמנו תשובות על שאלות ששאלוהו בהוראות. וגם ראש המפרשים בצרפת הוא רש"י ז"ל שאלהו פעם אחת אודות פסוק הלכה 49). ועל צדקתו וקדושתו יורה שיר תורה שעשה בחתימת ספרו, על כי זכה ה' אותו ואחיו ובית אביו לעשות בביתו בית הכנסת ומקוה מים חיים הנובעים תמיד מחדש 50). ועוד כמקום אחר נודע מוסר דרכיו ומחשבותיו נגד כל אדם כמבין כהריוט 51). ויש קצת השערה שהיה איהב חכמה וגם קרא בספרי חכמי הרפואות מהערביים 52). ולא היה לו לבזיון לשאול הוראות איו מלה יוגית גם לקמנים ממנו, ואחיו שאל גם לחכמי העמים 53). גם בלתי מחזיק האגדות כפשוטם ולעקרים בפירושי המקראות, ומתיגע לקרבם אל השכל ע"פ פירושי רב האי ור"ח ז"ל 54). כנגד זה הראה במקומות אחרים שהיה מחזיק בלמודי סודות ולחשים וספורים נפלאים. אע"פ שהלמוד ההוא לא היה נפרץ עוד בימיו, רק רב שרירא ובנו רב האי החזיקו בו ככה 55). דרך הדקדוק שלו הוא ממש מעין דרך הדקדוק של הצרפתים ואשכנזים לעשות יסוד בתיבה אות אחת או שתיים, ולהפיל אותיות אהו"י או הכפולים מראש מאמצע ומסוף התיבה. ונהוץ הוא למעין בספרו לדעת זאת למען ימצא בקל כל מלה אשר יבקש. ובעל מ"ל שהפך סדר קצת ערכים וחשב להקל ע"ו, הגה הבביר עוד יותר על הקורא, ויבואר זה לפנינו. וכבר נהג כן בהפלת הגהים והכפולים הפייסן ר' אלעזר הקליר שהיה ג"כ איטליאני בימי רב שרירא גאון 56). ויהי שלמדו האשכנזים דרכי הלשון והדקדוק מחכמי איטליא ע"י הנוסעים מרוס"ה למנצ"א, כמו שהוחל גם כן ער"ו למוד התלמוד באשכנז ובן למוד הקבלה 57). כפי דברי בעל היוחסין הלך רבינו נתן לבבל, ואם אמת ספרו אשר לא נמצא עוד בשום ספר אלתו, בלי ספק היה מסעו זה רק לטען שמוע פירושים מתלמידי הגאונים אף על פי שנחמט שם מאד למוד התלמוד אחר רב האי, מ"ם נצוץ מבעיר מגאונים קדמונים גיכר עוד שם גם בימי הרמב"ם אצל ר' שמואל ראש הישיבה — גם להשביע תשוקת גפשו בכל טרע, וביחוד בענינים הנוגעים לכלל ישראל 58). השלמת החבור היתה

ביום מ"ו כסליו שנת ד"א התם"א 59), ועד מהרה השתמשו בו כל מפרשי התלמוד והפוסקים, ואח"כ גם כל דורשי לשונות וענינים קדמונים 60). שבאמת יש ללמוד ממנו הרבה על דרכי חייהם, ומצבי המקומות ושם בימיהם, וגם על דרכי אנשי דורו 61). אולם לדאבון כל נפש משכלת קרה לו את אשר קרה לכל ספר הגדפם ממחברים קדמונים, כי חלו בו ידים רפות ובלתי נאמנות בהעתקת הכתיבה והדפוס, ועי"ז נשמשו הרבה ערכים גם איזה צורות שהיו נרשמות בגוף החבור 62). והרבה מאמרים נשארו קשי הבנה, אולי ע"י חסרון איוו תיבה או שורה 63), (ואנכי הצעיר ינעתי והברתי אליו הגהות מועילות ת"ל, ויכללו אי"ה בספרי ערך מלים), גדפם פעם ראשונה בעיר פיזארו שנת רע"ז. שנית באותיות מרובעות בלי נודע מקום וזמן הדפוס 64). שלישית בוויניציאה שנת רצ"א עם רשימת מראה מקום מהרב ר' שמואל ארקוולטי. אולם מדקדק היה לא רבני, גם ילדות והנה בו אז ולא הפש היטב כראוי למורה מקום, רק סמך על רשימת רבינו בכל מקום את הפרק והתחלת הנמרא ומשם רשם הדף מבלי מצוא גם המלה הנרשמה, ובמקום שרבינו לא רשם הפרק עשה גם הוא כמהעלם 65). רביעית שם שנת שי"ג 66). חמישית בעיר באזעל שנת שנ"ט, ובו רבו השבושים מאד והשטמות מפני טוראה 67). ששית באמסטרדם שנת ושק"מ עם מוסף הערוך מהרב החכם רומא טובהק ר' בנימין מוספיא. הוא היה מבין בתלמוד וחכם גדול במבני היצורים גם מהיר מאד בלשונות יונית ורומית ואף בערבית 68), והשתמש בחכמתו וידיעתו זאת להשלים ולתקן כל מה שהשאיר רבינו או לא באר בכל הצורך והראוי. ואף שלקח הרבה מהחכם בוקסטארף, עכ"ז עוד נשארו לו הרבה הדשות 69). וכל אשר העתיק או המציא כתב בלשון צח קצר ומובן מאד. אך חסרון קל עוד נשאר בידו, אשר לא נקד מלות היוניות ורומיות שבתכן באותיות עבריות, למען דעת איך ועל איזה דרך יקרא כל מלה בלשון העמים; ולפעמים ילאה הקורא להבין אל איוו תיבה כוון. — ושביעית בעיר פראג בחמשה חלקים בשנות תקע"ט עד הקפ"ד 70), עם העתקת כל ערך בלשון ואותיות אשכנז, ועם הערות הרבה בלשון והיא ובלשון עבר, גם ציון כל תיבה יונית או רומית באותיות יון או לאטיין, מאת החכם המפורסם בקי בלשונות הרבה טוהר"ר משה לאנדוי נ"י אשר קרא שם הספר בכלל מערכי לשון. הן אמנם רב תודות נכוננו לו מאת כל הונה בספרים, כי הקל על המעיין מאד בהסציא לכל ערך תיבה אשכנזית המהרמה אליה, וברשימות אותיות נכדיות, וגם הרבה מעטים הטיב לדבר בהערות 71). ויען ידעתי יקרת הזמן ורגעיו, וכי די לאדם להשתמש במעט עתותיו אשר חננו יוצר להשלמת נפשו ורוחו, ובפרט בימינו, לו ירצה איש לכלות זמנו בהשנות על ספרים חדשים לבקרים בלשון עבר, יריעות אין די באר אותם, לכן חשבתי להתעלם נ"כ מכל חסרון הנמצא בחבור זה ואמרתי על כל שגיאה תכסה אהבה לעושה טוב בקרב עמו; לולא שמעתי בשם המחבר אשר אמר עם הספר גם כפה מלא, כי ברעתו לעשות בקרוב מהרורא שניה מחבור זה, או דברתי אל לבי, ואל אלהים הוא יודע את קרבי! רק למען האמת האהובה מכל לא נחשה, ולמען בער כל קוצים מספר יקר כזה לא אהאפק עוד. ומאשר נודע לי כי המחבר חכמתו ומעלותיו יתרות על שנותיו, ולא כמחבר וולתו נשרש כבר בדעותיו. לאטור: „אך אתי הצדק וכל אשר יצא מפי לא אשוב עוד“, אקוה כי ישא לתוכחת מגלה מאהבה מסותרת, ויסלח לדבר הזה אשר אימר לו פה, כי רוב השגיאות אשר קרו לו, הנה רק מכחירת כתיבתו והמזון ההרפסה, ומעוט השנחתו גם על עניני הדפוס נראה על פני כל ההמשתת חלקים 72). ומהאותו עשות ספרים הרבה יחיש מעשהו תמיד למען יוכל החל בקרוב.

ספר אחר. אך רוח עושים כזה אחזו הרבה מתחכמי דור זה מאחינו, ורובם ירצו ויעקשו המסלה. והיה ראוי להם לזכור מאמר חז"ל היקר: מוב מעט בכונה וכו'. ובעבור כי לא שת החכם רמ"ל את לבו לזה המאמר, נפל באשר הרחיק וגנה בו את זולתו; שעל ר' בנימין בעל המוסף כתב בהקדמה אשכנזית שכל דבריו לקוהים מבוקסמארף, ובאמת לא תרע עוד בזה, ולמה לא יורה איש עברי לאחיו כל דברי חכמה אשר מצא בין חכמי אומות? וגם לא את הכל לקח, כאשר אמרנו — לבר חמא זה נשאר בידו שהעלים את מקורו. ובכ"ז חסרון רמ"ל יהי' לעדים על יתרון ר"ב, והוספות חדשות אשר המציא מנפשו (73), וגם באשר העתיק ממנו עיין היטב בדבריו אם כנים הם. לא כן רמ"ל שסמך על בוקסמארף הרבה בלי עיון אחריו כלל, ועי"ז נפל בשגיאותיו (74). והנה בוקסמארף איש נכרי הראה פלאים באמת בחכמתו ובקיאתו בספרי ישראל, בכ"ז אין ראוי לאיש יהודי מבין בתלמוד לסטוק על הנכרי בלבד בפירושי דתיבות, כי תורה שבעל פה תורשת קהלת יעקב, ובה הרגלנו מימי נוער, ושכלנו יאלפנו. ארשום נא פה כל החסרונות בכלל אשר על המחבר לתקן במהדורא שניה ובהערות יבאו בפרט (75).

(ח) בעבור שכל העתקותיו הנה רק ממלות רומיות של בוקסמארף לא מעבריות אל גוף הספר, וזאת עשה להקל ולמהר עבודתו, כי נקל היה לו חמיד לחפש במדרשי מלים רומיות ואשכנזיות ומשם העתיקן, לכן עברו ברבות מהן כל המעיות של בוקסמארף; ובקצתן לא עיין כלל בדבריו רבינו דק בבוקסמארף שהעתיק לפעמים בלשון רומית שנמצאה כתבניתה בערוך אך משורש אחר, ורמ"ל בהפזון העתיק דק דברי בוקסמארף. ולכן יש מהן רבות שאינן כתיחסות כלל אל שורש והוראות המלה בגוף הספר (76). או שהן הפוכות ממש, ומהנדרות אל הכונה הנכונה (77) עד שלפעמים תעוררנה השתוססות ומבוכה (78). וביחוד נפלו הרבה שבושים בהעתקת שמות אנשים ומקומות מדינות וערים, אשר באמת נחזק מאד לקורא משיכל לדעת אותם על מכותם (79). אולם הנפלא שבמקום שעזב את בוקסמארף, יצדק הנכרי, ואת רמ"ל תלין השגיאה (80).

(ט) הרבה מלות לא תרגם כלל, רק מרשים לעיין במלה אחרת, ולא נמצאה המלה האחרת כלל במפר, או שנמצאה ואינו מפרש שם מאומה מזה שהבטיח (81). או שמרשים המלה אחרת לעיין בקודמת מכלי תרגם גם שם מאומה. וכל זה ייגיע את הקורא לחנם, ויוליכוה הנה והנה בתקות שוא, כי ישלחיו מראשון לשני, ומשני לראשון ופעמים כושני לשלישי ומשלישי לראשון, למען יסוב העגלה מבלי דעת ראש וסוף (82). וכה יעשה בהערות, יבטיח לדבר מענין בהערות אחרות, ושם באחרות ירשום בקצרה לעיין בקודמת או לא ידבר מאומה (83). וכ"ז בא לו מאשר לא שנה לראות חבורו עוד הפעם, ושכתב באחרונה את הבטחתו בראשונה. וגם מלברו המיד בעקבות בוקסמארף (84).

(י) קצר דבריו רבינו בעל הערוך וחשב להסתפק באיזה מקומות בקצת טאמרים והשמיט שאריתם (85). וזאת בלתי נכון מאוד כאשר אמרנו, וראוי שכל מעתיק ספר קדמון להשים עין על כל מאמר מבלי דלג אף מלה אחת. ולפעמים השמיט איזה תיבות רק מחסרון ידיעת כונתן (86). כמו שעשה כבר בעל המוסף ר' בנימין (87). ולמה לא למד מהחכמים מתוקנים בעמים כשמדפיסים טקדמונים שלהם, כמה מן ההשגחה והשקירה להעתיק אות באות, לבאר כל סתום לרשום כל מקור, ולהביא כל חלופי נוסחאות הנמצאים בספר ההוא? ויראה מה עלתה לו באהבת הקצור ששכת בזמנו מאמר שלם אשר בתוכו מלה יונית חדשה שלא נמצאה עוד בספר קדמון, וגם

נחנך מאד לתלדות ישראל וגדוליו. ואף מוליכיהו בוקסמארף לא שכחו (88).
(ד) באיזה מקומות הפך הערכים להקל על המעיין כפי מחשבותיו. אולם הכביר
עליו יותר והביאו במבוכה (89).

(ס) פעמים רבות מאד לא כתב אותיות יוניות או רומיות אף שכתב ר' בנימין
שהסלה מקורה בלשונות ההן, וחסרון זה יוכל קצת להחשב לו ליתרון, כי רק לעשיר
הנותן מהונו, אומרים נתן התן והענק תענק אפילו מאה פעמים, כי בגלל הדבר
הזה יברוכך ישרי לב. והנה במה שהראה לנו המחבר יכלתו ועשרו בלשון יונית,
והשפיע לנו ברוב המקומות רישמי המלות כתקון, העיר בנו החפץ לראות כזאת בכל
מלה ומלה. אולם בחפזו ספך רק על בוקסמארף, ולא יגע לעיין עוד יותר ולרשום
במקום שלא רשם הוא (90).

(ו) לא השגיח למלאות כל חסרון ברשימת המקור אשר השאיר רבי שמואל
ארקוולטי, ופעם יגדיל עוד השבוש והערבוב, ופעם יסתר לכתוב כפי בוקסמארף מבלי
הזכיר שמו, או מעצמו: „לא מצאתי זה“, מפני שלא רשם המניה וגם הנכרי את
המקור; והוא רמ"ל לא יגע להפש עוד יותר (91). גם לא הקן כל שבוש אשר קרה
לפעמים גם לבעל המוסף (92). וזאת בלתי ראוי למחבר אחרון וחדש כמ"ש בס' ג'.
ולפעמים חשב להקן שבוש בלכתו אחרי בוקסמארף וקלקל יותר (93).

(ז) השאיר איזה מקומות קשי ההבנה אשר יוכלו להתבאר כבלי העיר עליהם
מאומה (94).

(ח) באיזה מקומות מכניס דבריו בין דברי בעל הערוך בלי שום רשימה מברלת,
וזה מטעה הקורא בשתים, שנעשה גבוך בקשור הדברים, וגם יחשוב לפעמים שרבינו
נתן מביא איזה גדול מאוחר מזמנו, ואע"פ שחשב רמ"ל לתקן זאת בהקדמת חלק ב'
ע"י סמנים שנתן שם, הגה מאן דתני הא לא קרי הא; ולא בכל מקום נמצאו הסמנים.
ועכ"פ מקום סוף דברי רבינו ותחלת דברי רמ"ל יתעלם תמיד (95). וחנך מזה המעות
הראשון לא יוכל לתקן בהקדמה. ויותר עוד עות ובלבל עלינו את הדברים שטעמיד
גם ערכי המוסף בלי שום סימן לדעת שלא מרבינו נתן המה, תחת אשר במוסף דפוס
אמשטרדם הציב לו יד תמיד לאמור ראה זה חדש הוא.

(ט) הרבה טעויות טעה בכונת דברי רבינו ובדברי זולתו ורק על ידי מהירות
עיון (96).

(י) והוא היותר רע בעינינו, שבשער הספר בלשון אשכנז אשר נתפרסם ג"כ
בכל רשימות של טוברי ספרים וביחוד ברשימה סיריד לייפציג, לא נמצא כלל שם
המחבר גוף הספר הגדול בכטותו ואיכותו. וכאב לב כל יודע את רב עמל ויגיעה של
המסדר הקדמון הלזה, עת יקרא שם ברשימה. ראבניניש=אראטעאיש=דייטשעס ווערטער-
בוך, צור קענטניס דעם תלמוד'ס דער תרגומים אונד סדרשים. מיט אנטערקונגען פיר
פיהלאלאגניע געשיכטע, ארכעאלאגיא, געאגראפיה, נאטור אונד קונסט פאן מ. י.
לאנדוי. ואדם לא זכר את גבר הכס ההוא רבינו נתן, ושמו לא נקרא לכבוד ולתפארת
בין העמים, תחת אשר ראוי לכל איש ישראל האוהב את אחיו לרוסם שם חכמינו
בגוים, למען ישמעו ויאמרו עם חכם וגבון הגוי הגדול הזה, אשר בכל דורות קדמונים
ואחרונים הקים לנו ה' נבונים והקרי לב להורות לאחיהם כל דבר חכמה ובינה, ובעבור
הדבר הזה בעצמו אין כונתי גם עתה, כי תודע בקורת זאת בעלים אשכנזים, יען אין
רצוני ח"ו להוריד את החכם רמ"ל מגדולתו בעיניהם; כי בלי ספק יהנו לו כל נבוגיהם
יקר ותהלה הנאיה לו באמת בעבור התועלת הגדולה אשר תראה להם. ואין פרסום
מאמרי זה שזה בנזק אשר יוכל לבא על ידו טעוירים מהחכמים, שבתים לכל דופי

עננע, המעות יוכל להתקן והחסרון יוכל להמנות, ושם רמ"ל יגדל לעד בין חכמי האומות, ועיני המבקרים לא תאפילנה את נגהו. אך מצד היושר והצדק ראוי לו לכתוב רשימת השער במהדורא שניה כזה: „ראבביניש=אראמעאישעס ווערטערבוך, et cet. ביו מדרשים" פאן רבי נתן „אבעראבינער אונד פארגעזעטצטער דער הלמודישען שולע אין ראם אים עלפטען יאהרהונדערט, מיט צוועטצען פאן ראבי בנימין מוספא פאן גייעס העראויסגעגעבען אונד פערמעהרט מיט איינער פערדייטשונג יעדעס שלאגע=ווארטעס, אונד פיעלען רייכהאלטיגען העברעאישען אונד דייטשען אנמערקונגען פיר פהילאלאגיע et cet. פאן מ. י. לאנדוי צווייטע פערבעסערטע אויפלאגע". כי גם את שם הרב ר' בנימין בעל המוסף לא יאות לו לשבח, ובפרט כי הקל עליו מאד עבודתו ופעולתו ולא יושפל ברשימה כזאת כבוד החכם רמ"ל כלל וכלל. —

מרים אחתום אומר, שאם בכל זאת לא יתקן החכם כל אלה השגיאות בעצמו, אחיה מוכרח להביאן כלן בספרי ערך מלים, אשר בדעתי להוציא לאור אי"ה להיות לחלק ששי גלות אל חמשה חלקי מערכי לשון.

הערות

(1) שם משפחתו נמלא בספר שלשלת הקבלה, ושנת פטירתו ביוחסין ובשניהם בלי ראיה, חולם מ"ש בש"ק, וממנו בקורא הדורות וסדר הדורות ושם הגדולים שבערך עד זמם נראה שהיה חי בשנת ד"א תשל"ח, טעות כלס נראה לעין, ששם הוא לשון ד"ח ז"ל שהיה בדור הקודם לדורו של בעל הערוך ומוצא ממנו במקומות הרבה ותמיד בהוספת מלת „ז"ל", נראה שכבר מת עכ"פ בעת כתיבת הספר, ולא היה רצונו נתן אפילו תלמידו של ר"ח נגד תשובת רש"ל סי' כ"ט, עיין תולדות ר"ח בקונטרס מיוחד. ואולי ראה בעל ש"ק שם משפחת רבינו בחתימות הספר כ"י אשר ראה. ומ"ש בהקדמת למח דוד טפאליטו וממנו בשם הגדולים שהיה רבינו ג"כ ממשפחת התפוחים ומשבת יהודה, הגה הוסיף שם מלות „לפי הקבלה", ר"ל שכן קבל; אך לא מלא ע"ז שום מקור בקדמונים, שבאמת היחוס משבת יהודה אשר לקחו להם חיזה מחברים כמו הרב אברבנאל וכדומה נחמד הוא מאד, וזרע יהודה נשאר בבבל וממנו הראשי גלויות שם עד ימי הרמב"ם ז"ל, והנשיאים בא"י מזרע הלל לא היו רק מנקבות של שבת ההוא, יעוין ספר יוחסין. וגם על שנת הפטירה אין ברור נכון, רק שהורגלו לרשום מות כל חכם אחרי כי חדלו פעולותיו בבבל ולא נשמע עוד בין החיים; ובעבור שחשבו השלמת הספר הערוך בשנת תתס"ה (זוה טעות, עיין לקמן הערה 59) גמרו חיו בשנה הסמוכה תתס"ו.

(2) בספר אגודה (בין מסכת שמחות למסכת חגיגה) כתב וז"ל. ואני הקטן מלאתי סמך לדבר בתשובת הגאונים: אלעזר בין רבינו יהודה ורבינו קלונימוס איש רומי בן רבנא שבתאי בבואו לגרמזא אחר פטירת רבינו יעקב ז"ל שאלו ממנו דבר זה. והוליד עדות חדשה והראה שכבר נשאלה זו ברומו וכתוב כן: שאל מר שלמה הלחקי מן מרגא רבנא רב נתן גאון שחבר ספר הערוך, ומן מר דניאל אחיו ומן מר אברהם אחיו, והשיבו שכבר נשאלה שאלה זו בביהמ"ד לאביהם מר יחיאל גאון, והשיב בשם דבינו מר יעקב גאון דיש מתיבהא דמתא רומי דמנהג כשר להיות המילה כוף לקריאה

התורה ולתקיעות שופר עכ"ל. ומוזבא כ"ז ג"כ בחדושי אנשי שם להגהת מדרכי פ"י דשבת, אך בשבועים רבים, ויש לחקנם כלם מלשון ס' חגורה. ושם באנשי שם כתוב: שאל מר שלמה הינחקי בן רב נתן, ומוזה נשתבש בעל ש"ק ששם משפחת בעל הערוך ינחקי אע"פ שכתב בעלמו שהיה ממשפחת עכ"ז. והטעות מזוהרה שז"ל סן במקום בן; גם העתיק בשבוע: „נשאלה שאלה לומר דניאל ומר אברהם אחים בני רב נהן". אע"פ שבסמוך מעתיק בעלמו דברי רב נתן בחתימת ספרו שנת תתס"ה שלא נשאר לו רק בן אחד ושמו ראובן, ובשנת תתס"ו נפטר כפי דעתו — אלא כנ"ל שמר דניאל ומר אברהם המה אחים של רב נתן. ועוד שם בחדושי אנשי שם: „רב נתן שחבר ספר הערוה", ז"ל ספר הערוך. עכ"פ תראה מכל זה שגם אביו גם שני אחיו היו גדולים בתורה, ונשאל מהם שאלות. וכן בתשובות של הגהמ"י להלכות גרושין כ"י י"ב ז"ל: וראיתי תשובת רב נתן שיבד הערוך ואחיו ר' אברהם בני ר' יחיאל (וגם כאן נשתבש בעל ש"ק שקרא במקום בני ר' יחיאל בנו ר' יחיאל ע"ש), ששאלת ישראל מומר שיש לו בת קטנה או נערה אם יכול אביה לקבל קדושה אם לאו, זה היה מעשה בימי הקדמונים ואמרו מקודשת עכ"ל. ואביו מוזבא מרב נתן בערך בן עדל וקפא י"א ורקק ע"ש. ואבא מרי רבינו יחיאל ז"ל פירש כו', והיה מספר הדבר במשל כו' יעו"ש מעשה נפלא מהכרת אשה זונה ע"י רוק. ויותר עוד מוזבא ר' דניאל אחיו. וכפי הנראה חבר ר' דניאל פירוש על סדר זרעים או שלמד ממנו רב נתן הסדר ההוא, שכל הפירושים המוזבאים ממנו הם רק על משניות של סדר זה, עיין ערך בית רובע ודרך ב' והפך (ושם קראהו: רבינו דניאל ב"ר יחיאל ז"ל). וטפח ב', וטפוח, ולוף, ומתק, ונפס, וסחו, ופרוקופי, ושם כתב וז"ל: ספר לנו ר' דניאל ז"ל ששאל לדיין אחד פלסופי גראמאטיקו מהו פרוקופי? והשיבו כבוד הוא בלשון גראמאטיקו ע"כ. ובכל מקום מביאו ר' נתן בהוספות מלת ז"ל, נראה שכבר מת בעת כתיבת ספר הערוך; אכן ר' אברהם אינו מוזבא ממנו בשום מקום, בלי ספק א"כ, כי הוא הנעיר.

(3) ר' בנימין כתב במסעיו, שמלא בשנת תתקל"ג בעיר רומה חכמים גדולים וזכראשם ר' דניאל הרב ור' יחיאל משרת של פפא, והוא בחור יפה גבון וחכם ויולא זבא בבית הפפא, והוא פקיד ביתו ועל כל אשר יש לו, והוא נכדו של ר' נתן שעשה ס' הערוך עכ"ל. והחשוב שר' דניאל הרב ור' יחיאל הפקיד היו אחים, או בני אחים נכדי רבינו נתן, ששני השמות האלה נמלאו במשפחתו שם אביו ר' יחיאל, ושם אחיו ר' דניאל. עיין הערה הסמוכה לפני זה.

(4) בערך גח כתב וז"ל. ובשאלות דרב אחאי פ' נשא כיון דמגיחי ברחמי כו', פירוש כיון דמהסקי ברחמי עכ"ל. והנה לפנינו הוא בשאלות פ' בהעלותך, אך הגאון ר"י פיק העיר שם בהשערה ששייך כל הס' לפ' נשא, והיה שמח, לו ראו עיניו דברי רבינו שמביא באמת פ' נשא; אך יותר חדש ששם בשאלות לפנינו כתוב במקום דמגיחי, דמשבי, נראה בעליל שכבר חלו בו ידים אשר תקנו המלות והחליפו מובנות בבלתי מובנות. ואולי קלדו ג"כ באיזה מקומות, שכן נראה בערך בניתא שמביא שם משאלות גדולות בויחי ביום השמיני, מי שאוכל דג שנמלא כשהורש על הארץ לא מחייב אלא חד מלקות ע"כ. וכ"ז ליתא בשאלות שלנו. וקדוב שהיה לפניו שאלות בקלור ובאריכות, ולכן כתב בשאלות גדולות, ויש לי ראיות שנתקלר ונחסר ספר זה, וארשום אותם פה בקצרה. בצעל המאור (מו"ק פ"א) כתב: והגאון ר' אחאי משבחא ז"ל כתב ירבעם ועוזיהו מלכו כאחת כו' יש"ש. ולא נמלא זאת בשאלות שלפנינו. ובהגמ"י (פט"ו מהל' הפלה ס' ג') מביא דברי השאלות פ' קרה דכהן שנתמך לא

שא לאת כפיו וכו', ולפנינו לא נמלא, ובס' המכריע סי' ע"א מביא בשם השאלות פ' והיה כי תשא נוסחא משונה בגמ' פסחים ק"ז ע"א, שאינה לפנינו בפסחים שם רק מלאהיה מוזכרת ברש"י נזיר (ד' ריש ע"א), וע"ש בהגהת רי"ב שלא ידע למצוא מקור לנוסחת רש"י שם. אולם בשאלות שלפנינו לא נמלא מאומה מזה בפ' תבא, רק מלה אחת מנוסחתו בפ' יתרו ע"ש זכרנו על היין בבניסחו. ובתוס' קדושין (מ"ה ב') ז"ל: ועוד כתב בשאלות דרב אחאי גאון בקטנה שהלך אביה למדה"י כו'. ולא נמלא ג"כ בשאלות שלפנינו במקום הראוי לכך ר"ל בפ' משפטים סי' נ"ט שמדבר בקדושי בת, ומובא שם בתוס' בסמוך. ומלשון שכתבו: ועוד כתב בשאלות, נראה שבמקום ההוא בעלמו כתב כן, ולפנינו אין דבר לא במקום זה ולא במקום אחר. וכבר העיר על קצת מזה בהקדמת שאלת שלום. אך יותר נפלא שבסוגיא ההיא בעלמה מביא הרא"ש בשם השאלות לשון אחרת בענין זה לראיה ממש להפך מדברי התוס', וגם הלשון ההוא לא נמלא במקומו בשאלות ולא במקום אחר, ושם כתב הרא"ש שיהיה משמע לכאורה השאלות חולק על זה"ג ע"ש. אמנם לדברי התוס' שהבאתי יהיה השאלות כזה"ג. ולפי מה שהעלינו לקמן שרוב דברי זה"ג לקוחים משאלות תהיה נוסחת התוס' היא האמתית. עכ"פ תראה מכ"ז שהיו ציד הקדמונים כבר נוסחאות חלוקות מספר זה וזה שבידנו נחסר ונתקצר; שאלת שלום לא העיר כלל על חלוקת הנוסחא בין תוס' לרא"ש, ועל החסרון שבידנו גם מנוסחת הרא"ש. ומלאתי יותר מדוש עוד, שבסו"ת הגאונים דפוס שאלוניקי הנקרא שערי צדק (ח"א שער ג' סי' א') כתוב בבאור וז"ל: ריביתא דקודשתא אמה או אחיה ועדיין קטנה ואזוהי הוי בדוכתא אחרינא, לא הוי קדושי' כו' ע"ש באריכות, ומסיים דא"ל גט ולא מיאון וחתום שם רב למח גאון, והוא ממש להפך מדברי השאלות שהביאו התוס' וגם מדברי הש"ע אה"ע סי' ל"ז סעיף י"ד, ולא ידע מזה אפי' הרא"ש שמתחפך בדיון זה, וכן נעלם זה מרבינו תם עיין עליו בענין זה בספר הישר סימן תקל"ד, והרב ר' חיים מודעי מגיה התשובות הן לא העיר ע"ז כלל. — נשוב לדברי רבינו בעל הערוך. בערך פרהו כתב: בשאלות שלה לך אנשים מיבעי ליה לפרהווי נפשיה, בלשון ישמעאל לרוח קורא פרהו ע"כ. וחדוש על הגאון ר"י ברלין ששגה בהגהתו לשאלות שם וחשב שפי' זה הוא מן המוסף אשר באמת הוא מרבינו נתן בעלמו. והפירוש של רבינו על איזה מלות זה"ג, עיין ערך גלמהרג מביא ה"ג סוף הלכות שבת הגהו גולמהרגי אסור לטלטלונהו בשבתא, פי' טבעא דטינא. וערך גרב, זה"ג ובשאלתא דיומא דכפורי מי שרי למיסק בגורבא פירוש פודולו בלע"ז (פוסטקקעל) ולשון ישמעאל גורב. וערך שחלא א', זה"ג סוף שבת (והוא בפ' כ"ג שם) חמרא דשפייא בשחלא דהווי דהיינו כפיפה מלרית ע"כ. והנה מה שלמדתי מדברי רבינו בערך גרב הוא שרוב דברי זה"ג מלוקטים מספר השאלות, שכן מה שמביא שם בשם שניהם נמלא כל הענין כלשונם בשני הספרים רק שבשאלות הוא כעין שו"ת וזה"ג לקח הפסק בקלור עם הראיה, אך שמר גם הלשון עם מלה ערבית הנמאלת שם ושם; ועינתי ומלאתי עוד יותר הרבה כזה, ולדוגמא עיין הל' דגיס זה"ג והוא קלור מדברי השאלות סוף פ' שמיני וכלשונם. ובהלכות מילה הרבה דברים משאלות פ' וירא, ובהלכות נדוי, נדוהו שלא בפניו כו' פשיטא מהוא דתימא כו' והיא הוספה על הגמרא דנדרים ז' ב', ועוד שם א"א לחלום צלח דברים בטלים, דלמא מושרא דחזא דברים בטלים בעלמא הוא דחזא, והיא ג"כ הוספה על גמרא דנדרים כו', וכל הענין שם כלשונם עם שתי ההוספות משאלות פ' מקץ סי' כ"ט ול'. עיין עוד בשם הגדולים ריש ח"ב שראה שאלות כ"י והיה מתוקן יותר מהדפס שנפלו בו שגיסות. ובאולר הספרים של ר"ד אפנהיים הגדפס בהאמבורג

תקפ"ו (פאליא נומרא 680). נדפס שאלמות דרב אחאי כ"י, ומי שיוכל לעיין בו אולי ימצא הסברות שרשמתי, ועוד יותר מהמה. ומה שיש עוד לדבר על דברי ס' שאלמות וה"ג עיין לקמן (הערה 24).

5) פה המקום להעיר על כונה רבינו איך יחלק לפעמים לשון הקודש, לשון משנה, לשון דרבנן, ולשון ארמיות, כי בל"ז יהיה נכבד מאד הקורא בספרו. דע אפוא כי לרוב קורא לשון הקודש למלה הנמלאת במשנה או גם בלשון גמרא קדמונית, אך לפעמים מחלק גם לשון משנה מלשון הקודש, ח"פ שגט מה שקורא לה"ק לא נמצא במקרא. ולשנה דרבנן קורא למלה הנמלאת רק בדברי אמוראים מאוחרים, או גם רק בדברי הגאונים, אם מקור התיבה הוא בלשון פרסית או ערבית, ולשון ארמית קורא לרוב לכל היתה הנמלאת בתרגומים, אך לפעמים ג"כ יבנה כן לחיזה תיבות מלשונות קדם ובנויה על משקל ארמי, כמו שעשו כבר הגאונים. ולדוגמא פה חיזה ראיות על הכללים האלה. בערך אסטים כתב הוא ורד של קורטמייס, ולו שם אחר בלשון הקודש חלות חריע ובלשון ארמי מוריקא עכ"ל. והנה חלות חריע נמצא רק במשנה עיין ערך חריע. וערך אספון כתב דג שבמקומות האספניא ושמו בלשון ערבי אלשצו"ט ובלה"ק שיצוט"א, ובלשון רבנן כופיא כדאמר מרדמא דכופיא עכ"ל, ומלת שיצוט"א הוא רק גמרא קדמונית עיין ערך שבטא, ולשנה דרבנן ר"ל לשון אמוראים מאוחרים. וזוה תדע להתיר הספק של רמ"ל בסוף הערתו שם. וערך בשש פי' כל דבר שאוכל עם הפת בשש (ר"ל תפל בלי מלח) שמו לפתן בלשון משנה, ובלשנה דרבנן שמו בשש. וערך גמטרא פי' חזי כדה שזרעים שם העשבים וקורים בלשון יון גמטרא ובלעז גרמטא ובלשון ישמעאל קזריה ובלשון משנה גזרה ובלשון קודש עליץ עכ"ל, וכן לריך לחקן בערך עליץ המשובש לפנינו ולא נתקן במ"ל ע"ש. והנה כאן מחלק בפי' לה"ק מלשון המשנה, ואעפ"כ לא נמצא שורש עליץ בהנ"ך, וגם לא חיזה דמיון לו בשום לשון; ולכן אהשוב לקרב דעת רבינו שתיבה זו היא מיהר פליטת לה"ק הנשאלת עוד בפי' התנאים כמו אגסים ודלעת, יעוין געזעניוס קורות לשון עבר ס' י"ד, והמשקל הוא על דרך עברי כמו עמיר קליר שליש. ונ"ל שכן הוא ג"כ טרנג של אבנים יעוין ערך רבג, ולא נמצא מקור לו ג"כ בשום לשון, אך המשקל עברי כמו משבר. וכן שבת האבן התחמונה של ריחים נגד רבב האבן העליונה הנמצא בתורה. ומענה מה שמביא במוסף שנמצא בתרגום שני והוא מקלקלא בריעא עינאל, נראה ברור שבעל תרגום זה המאוחר מאד בזמן לקח התיבה זו מלשון המשנה ועשאה ארמית בהוספת אות א', ולכן היא יתרה ולא נמצאה עוד בשום תרגום קדמון. ומפליטת לשון עבר היא לדעתי ג"כ מלת חציבה, עיין ערך יבל עשב ששמו יבלא ובלה"ק חציבה, ולה"ק זה הוא לשנה דגמרא (בינה כ"ה) יעוין ערך חלב ששם כתב שנקרא בלשון ארמית יבלא. והנה גם למלה זו לא נמצא דמיון באיזו לשון, ולכן יתכן שהיא עברית קדמונית שנשאלת בפי' חכמי התלמוד, והמשקל יעיד עליה כמו חבורה בכורה. ועוד ערך ענוה קשירת הדבר הפרוד קרוי עניבה תרגום לולאות ענובין וכמו עניבה בקשירה עכ"ל. פה כתב רבינו בפירושו ששורש המלה מתרגום ואעפ"כ קראה לה"ק מפני המשקל שבארמית עניבה, ובלה"ק עניבה על משקל אכילה. וערך חוינא, שמו בלה"ק חוינא עכ"ל. כוננו שם ללשון המשנה, ח"פ שהוא מלשון יונית באמת, יעוין במוסף שם. ועל דבר הוראות לשון ארמית עיין ערך המד בשש רב פטריה, שכן קורין המעשה בלשון ארמית אי (כ"ל שז"ל אל) הברא וכי יפגשו זה את זה אומר להבדל מאי אהנך כלומר מאי אהנך ומאי טובך וכו' ע"ש המעשה שלהן שהוא חפר והיא הברא עכ"ל. ובלי ספק שכוון ללשון ערבית שמביא מלשון

חיה הנדברת בימיו, וכן היא באמת הוראת מלה זו בערבית ולא נמלאת בתרגום כלל רק משקלה הוא ארמי; וערך חרש ג' ורז האי גאון פי בחורשא, מכת עין בלשון ארמית נקרא חורשא עכ"ל, נראה שכוון ג"כ ללשון ערבית או פרסית שלא נמלא מקור לזה באיזה תרגום. וברש"י (צ"ו ס"ז א'). את ונלא אחי נלא לשון ארמית בין בזכר בין בנקבה כשרולה לומר אתה והוא או אתה והיא, כך ראיתי בתשובת הגאונים עכ"ל. אין ספק שהגאונים כוונו ג"כ ללשון פעלווי או פרסית ישנה וקראוהו ארמית; ואולי מפני שהיו קרובים קלת בימים קדמונים. (עיין סוף הערה 17). וערך טרסקל פי' כלי שעושין אותו מערבה קלופה ואוכלין עליו לחם, ובלה"ק טסקא ובלשון ארמית טיריינא ויש לו מכסה עוד עכ"ל. ולא נמלא ערך טסקא על כונה זו בכל ספר הערוך ול"ע, וגם ערך טיריינא לא נמלא כלל בשום מקום, נראה שהיא מליזה לשונות של בני קדם, ועד"ז אנו מוכרחים לפרש ג"כ דבריו בערך פקע ה'. פירוש קיבורא בארמית וכיסא בלשנא דרבנן עכ"ל. ולא נמלא שורש קיבר על כונה זו רק בתלמוד ולא בשום תרגום. וכן ערך סרה ביטמא בארמית, וערך שך א' נקרא הנקב בלשון ארמי שיכא, וכל אלו לא נמלאו בתרגום. ולענין הוראות לשנא דרבנן עיין ערך מנעא (פטכטר) בלשנא דרבנן מרוחא"א ובלשון ערבית מרו"ח, ובטבור שלא נמלא ערך רווח על כונה זו בכל ספר הערוך, בלי ספק כונתו כאן לדברי איזה גאונים שזכו להם מלה זו משורש רו"ח בלשון ערבית שפרשו לפעמים רוח נעים ומקרר, (יעיין במדרש מלים להחנם יאהן), ומזה הכלי שמסבב רוח כזה בלשון ערבית מרו"ח ובמשקל ארמי מרוחא. וערך מל ד' נקרא בלשון משנה מלל, ובלשנא דרבנן כרכשתא עכ"ל, וערך אמפליא כתב: מנעלי למר נקראו בלשנא דרבנן עדילורין ובלשון לעז פידולי (זאק). עכ"ל.

(6) בלשון ערבית נדבר עוד (בהערה 14) ופה נדבר על ידיעת רבינו בלשון פרסית, ונביא איזה ערכים שכתב עליהם בשם איזה גאון או מעלמו שהם מלשון פרסית, ונליגס מל סדר א"ב עם קלת הגהות:

אארא כל דבר שסדור זה אלל זה או ע"ג זה בלשון פרסית קורין אארא עכ"ל. ונ"ל שמעין זה בלשון נרפת דבר הנעשה על סדר הגהוג, וביחוד נגון שלם ונערך קורין air. והאשכנזים יקראו סדר נהוג Art ונגון שלם ומסודר Arie. אברוארי חומת העיר בלשון פרסית הוא קשק"י, בלשון ישמעאל הוא אל גואס"ק ולאחד יקרא גוסק, פה יראה הקורא קרוב לשון פרסית ללשון ארמית. עיין מזה (הערה 7) במלת הסת.

אברגני פירש רב האי גאון בלשון פרסית שלומים עכ"ל. ואני מלאתי ביוסופן (קדמוניות סי' א"א פ"ו) ששלוחי המלך נקראו בלשון פרסי אנגארו. וכבר העיר געזעניוס בשורש אגרת שדגשת הגימ"ל תורה על הסרון נו"ן כמו אנגרת. ובעבור שגמלאה מלה זו בספרים אחרונים של תנ"ך שער שהיא מלשון פרסית ונקראת כן ע"ש הרוכבים השלומים שמשאיים אותה אולם לא ידע למלא דמיון לזה בלשון פרסית ע"ש. והנה מלאט כאן ע"י היוסופן מקור נאמן להשערתי. ויותר נראה עוד שאנגריא הנמלא בבבלי איט מלשון רומית כדברי ר' בנימין רק מלשון פרסית ור"ל לשליחות של מלך עיין במקומות המובאים בערוך והראה אמתת דבריו. ולפ"ז נראה לגרום בערוצין (דף ס"ב א') במקום אברגני, אברגרו בהפוך האותיות וכמו במו"ק (י"ב א') עיין לקמן ערך אברגרי. ותהיה אות הבי"ת רפה ונבלעת כמו ור"ז כדי להשוות פי' רב האי עם דברי היוסופן; ומהבלעת ב"ת כזו עיין תולדות ר"א קליר (הערה 10).

אברוין הוא מכסה טפיטן של סוס ובלשון פרסית נקרא אברוין עכ"ל.

אונברי פי' לשון פרסית עושי מלאכת הנשיא.

אוריא פי' בלשון פרסית שם המערב אוריא עכ"ל. בספרי אנשי שם כחבתי שלקן קרא שמואל לחייא בר רב בר אוריא (ע"ז י"ז א') משום שחביו רב בא מא"י לבבל עם כל בני ביתו, ור"ל בר מערבא. ומעטם הזה בעלנו קרא בן רבא לרב יוחנן בריה דרבה בב"ח (חגיגה י"ב א'), משום שגם רבה בב"ח בא מא"י לבבל, יעוין יוחסין. וכבר העיר הגאון ר"י פיק בהגהתו ברכות (י"ב א') שכל מקום שגמלא בש"ס בר אוריא פי' רש"י תורה. אכן במקום שגמלא בר אוריא לא פרש"י כלום, וזה מפני שאין להכניס במלת אוריא הוראת תורה, ומוזה הדע ששם בברכות ל"ל אוריא במקום אוריאן.

אבנברי פי' בתקופות אבינבר הוא הממונה על שלחן המלך, ששלחן בלשון פרסית אבי"ן והמלך גאר עכ"ל. ולפי גרסא זו כמו שהיא באמת לפנינו במ"ק (י"ב א') גרסא יתיר לפרש שלוחי המלך כמו בערובין ס"ב א', ע' ערך אברגני.

אפרייא פי' חזק בלשון פרסית. בארג לשון פרסית הוא יין מבישל העומד על שליש. זהרא פרס. זהרורי ממונים על מעט הפרדסים. וזה השם לשון פרסית הוא עכ"ל. ופה טעה החכם רמ"ל בהרגומו בשמים. עיין רשימת מלים בסוף הקונטרס ערך זהרא.

זידן בשבת צפ' המלניע (דף ל"ד) סוכיא רבי יידן, ור"ב האי גאון ו"ל היה שונה סוכא דבאזיירן וכך פירש: הגן וכיוצא בו שהמלכים לדין בהן עופות קורין אוהו בא"ז והאדם העוסק בהן קורין אותו בלשון פרסית באזייר וזמן שהן יותר מא' קורין אותו באזייר"ן, ויש להן סוסים מיוחדים לשאת העופות הדורטין הנקראין בא"ז עכ"ל.

מצהר לשון [פרסית] הוא רמשימ ג' שנים עכ"ל. הוספתי מלת פרסית בדברי רבינו שכל"ל בלי ספק ע"פ דברי רש"י (גיטין ס"ז א'). אולם גם כתב צ' שנים ואין לשבש שם, שבהאר כתב רש"י ג' פעמים שתי שנים, ולפי דברי החכם יש"ר בדברי העתים הקפ"ז (לד ע"ב) פירשו בלשון פרסית ד' שנים, וכדברי האחרון מלאה ברשימת מלך של לענדאפטהא ח"ג בהעמקת החכם קלייקער, ויותר מלאה בהשוואת הגאונים הנקרא שער ד' שאלותי (ח"ה שער ז' ה' ל') פי' מלמד מן היום עד ד' שנים. וגרסה ברור שער"פ בערך ל"ל בן בעבור שכל לשונו ופרשו שם על גמרא רגיטן פי"ו א', נראה לקח מתשובה ההיא יעו"ש ושם.

מרוזא פי' לשון פרסית הוא, שכל דבר שהוא ארוך וארום נקרא מרוזא, ואם שוקי' נוסין נקראין קיזי.

פרפיסא ל' פר דהכא מלשון פרסית הוא כנפני יונה.

קבנאה עמוד בלשון פרסי.

רונגרא פי' לשון פרסית רון יום, ג"ר שכיר, כלומר שמה שכיר יום הוא. והמעין בספר הערוך אולי ימלא עוד איזה מלים יותר. ואם יתאמתו דברי בעל היוחסין שהלך רבינו לבבל (עיין הערה 58). אפשר שלמד שם לשון פרסית.

(7) עיין ערך לה על מהלהלה, ולהב להבת שלהבת, ולהג ולהס ולהן ולהק, ומלות אדמיות עיין ערך עוד ועל וג' ברכים האחרונים על מלת עק ופקס ה', ועוד ברכה מקימות, וכלם מביא רק המקרא או המאמר בלי שום פירוש.

(8) ערך חס. כי חס מלפני יעקוב פי' רלון וכבר פירשתי בערך גוף עכ"ל.

(9) רוב ערכי הספר הם עד"ז. יעוין לדוגמא ערכי גול בן וחרש וכדומה הרבה.

מאד, שמביאם רק מפני הדרשות הגאמרות בהם לא מפני באור המלה בעלמה, ולפי
לא נכונה הערת החכם רמ"ל בשם דודו הרב ז"ל בערך גויה, ע"ש שהתפלא על
המוסף מדוע לא העיר שהיא מלה עברית וגמלאה במקרא? אולם אם ראה ר' בנימין
להוסיף כזאת היה מחויב לעשות הערות כאלה כמעט בכל ערך וערך; ובאמת לא
עשה זאת רק במקום שנראה ודברי רבינו שמביא המלה רק בשביל עלמה ומחפשה
בהרבה מקומות בתלמוד, והוא ר"ב מלאה במקרא או העיר עליו, ועד"מ בערך חרך
מאסף רבינו הרבה מאמרים שנמלא בם מלת חרך, נראה שחשבה רק לתלמודית וע"ז
כתב שם: א"ב ל' מקרא הוא לא יחרך רמיה לזו עכ"ל. משא"כ אם לא בשביל גוף
המלה מביא רבינו הערך רק בשביל פרושי המאמרים בש"ס, אז אינו מעיר עליו כלל,
וכן במלת גויה מביאה רק בשביל דיני עומאה ופירושה, וזה פשוט.

(10) עיין ערך בחננל ממדרש ילמדנו וערך ללמות גם כן בשם ילמדנו שוב
רשעים לגיהנם כמו"ש ע"י מלאך ששמו דומה, וכ"ז הוא בלי שום פירוש, וכן בכמה
מקומות.

(11) רבינו למח בר מר פלטוי גאון בפומבדיתא בשנת ד"א תרל"ב (כפי חגרת
רב טרירא) ומלך י"ט שנים. והנפלא שכבר אז כמו ש' שנים אחר חתימת התלמוד
ראה רב למח העורך לחבר עליו ערוך על סדר א"ב. ויען כי אינו מזכיר ערוך זה
בשום ספר מקדמונים, רק בספר יוחסין, אמרתי להעתיק משם כל המובא בו מספר
ישן נשן הכול, ואולי ימלא מעיין בחיזה אולם ספרים את החבור הקדמון וידמה כל
המקומות שם לאותם המובאים פה; ואליגם על סדר א"ב עם קלת הערות:

אבא בר חס, שם חכם [יוחסין דפוס קראקא דף ע"א ד'. ושם כתב בפירוש
רב למח בר פלטוי בערוך שלו, ובשאר המקומות קוראהו סתם רב למח גאון].

אבא שאל אומר משמו, משם נפשו. [שם ל"א ב'].
אדא מרי, כמו אבא מרי, [ע"ז ב']. ושם כתב בסתם בערוך. וכתב עליו
בסדר הדורות: לא מלאתי שם עכ"ל. ר"ל בערוך של רב נתן. אולם בלי ספק כונת בעל
היוחסין לערוך של רב למח, ובפרט שכן מדרשו לפרש שמות עלמייס, כמו אבא בר
חס וגוריון וחזי המעגל וחוכה אשת רב הונא. עיין לקמן].

בארן שם חכם. [פ"ה ב']. וגם שם כתב סתם בערך אמר, בלי קרוא שם
הגאון, אך כוון ג"כ בלי ספק אליו, שלא נמלא זה בערוך של רב נתן, וגם זה
מדרשו. עיין ערך אדא].

בבור שטן. פירוש בכור האם. [י"ד א']. והעיר עליו בעל היוחסין שם שאלו
פירש זה כי התלמוד קורא לבכור האם בכור שוטה עכ"ל. ובתנא דבי אליהו ח"ב גרם
בגמרא עלמה (יבמות ט"ז ח') בכור שוטה. ונראה שכן היה גורם גם רב למח].

גוריון מאכפורק, שם חכם הוא ושם עירו אכפורק. [פ"ז ב'].
דבר אדברי רב אדא לרבנא עוקבא ודרש. פירוש נתן רשות לרבנא עוקבא
ודרש ברבים (ק"א א').

המספר קומי. פי' זה המספר בלשון מלכות שיש בה גדופין, ולא התיכו לר"ג
לספר באותה לשון אלא מפני בכור המלכות. [ג' ב']. ובפירוש כתוב שם ביוחסין שהוא
בערוך של רב למח אות ה"א. ומה נראה השרון הסדור שמעמיד מלת המספר בעבור
ה"א הנראה שבתחלתה, בין אותיות ה"א של סדר א"ב; וגם פירושו רחוק ודמוק, ויפה
כתב עליו בעל היוחסין, וז"ל. ולא נהירא וכו', ואח"ז ראיתי באות סמ"ך (בלי ספק
בערך ספר ושם מקומו) שחזר לפרש בפירושו רש"י עכ"ל].

חובה בכ"ף הכי גרים בב"ק (פ' א') והוא שם אשת רב הונא, ולא חובה בב"ת [פ"ח. ב'].

טובינא דחכימי, פירוש מופלא בהכמה [נ"ב א'], ומלאתי ברשימת מלות פרסיות ללעגרא פעסטא ח"ג בהשתקת החכם קלייקער, הוראת מלה טובאן בלשון פעלווי (היא פרסית ישנה), אדיר וגשגז (מעכטיג), ובדאי הוא משותף למופלא ומלוין, וזה כונת רב זמח. ורש"י פי' שם, מאושר שבחכמים, מלשון הרגום על כל מלת אשרי, טובייהון. ואולי קרוב גם כזה לשון פעלווי לארמית. עיין הערה 6) ערך אברורארי וכוף הערה 17) בהוראת מלת הסת].

בחביות מעות כוזביות, פירוש שם מדינה שנאמר והיה בכויב בלדתה אותה [ל"ה ב'].

ברבלתא דרב אדא בר אהבה, שלא ראה ללבוש, משום שעמנו עשה [ע"ו א']. מגלונאה קבא מגלונאה, פי' עיר ששמה מג"ל, והיא אשרי זה חוני המעגל אמרו לעוב [נ"ו ב'], והוא פי' קרוב וישר].

מעון הזה. פי' בעבור שראה ר' זכריה בן הקלב את החרבן נשבע בן, מלשון מעון אחת וכו' [נ"ז א']. וכתב עליו בעל פיוחסן שם: ואין זה אמת עכ"ל. ואולי מוסיף שאינו מחבן. אולי כונתו ע"ש שנאמר מעון אחת היית לנו לשון עבר, קודם החרבן והוא רחוק].

ספר המספר קינוי. עיין אות ה"א. פרישתבינא דפומבדיתא, פירוש איש גבור גבוה מכל העם [ל"א ב'], בלי ספק שהיא פרסית קדמונית, ורב למח ידעה. עיין ערך טובינא]. צלותי דאברהם. פירוש תפלת מוסף שהיא ג"כ מהפלת שחרית שתקן [ח' ב'].

רחבא דדייק בשמות שנסתפק לו אם שמוע מר' יהודה בר אלעאי או מרב יהודה [ד'. א'].

שגש עולא משגש ארחתי דאמי, פי' רב אחדבוי נקרא בן, שגרם שתגלה אמו שדיה כי הניקה לרב ששת [ק' ב'].

ואין בזכרוני עוד ספר אחר שמופא בו ערוך של רב זמח. רק ראה זה מלאתי בתשרי האלונים דפוס שאלוניקו, הנקרא שערי לזק, תשובה מרב זמח גאון (ח"ה שער ז' סי' ד') ח"ל. וב"ד דמגסטא ב"ד של קערה כי בן קערה כסף מגסטא דכסף, כלומר שדנים מסבא, ואין מדקדקים ולוקחים שוחד, ומי שהביא קערה דנין לו עכ"ל. וקדוב שזה רב זמח מוחדר הערוך שמאריך בן צבאור מלה ומביא ראיה מתרגום; וכן שער ב' ח"ד סי' כ"ו פי' מלת הוך, עיר ששמה הוך. וזה מדרשו בערוך שלו. ושם סי' כ"ח פי' מלת ערשא. ושער ד' חלק ד' סי' ב' פי' מלת צקתי ממנו. ורבינו נתן לא ראה זה הערוך בודאי, שכן איננו מביאו בשום מקום ואפילו במקום הראוי. והנה בערך חב, מביא חובה אשת רב הונא, ולא כתב גרסת רב זמח חובה בב"ק. וכן פרשתבינא לא נמלא כלל בערכיו רק גרים במקומו פשטיבנא, וכן מגלונאה וכדומה. ובערך רב מביא פירוש ר"ח על רחבא דדייק בשמות ולא דבריו רב זמח. וערך מגסטא ג"כ פירוש אחר, נראה שלא ראה גם תשובה הגאון. ולי עמו"ס פירוש נפלא על מלה זו וקרוב לאמת, ויבא אי"ה בספרי ערך מליס. ושם בתשובה הביא של פי' מלת מגסטא, גרסת ג"כ אהבת אדם של רב זמח שכתב: כך ראיתי שיש לבן רשות, וממנו לעשות כך, אפילו היה הגמול עו"ג והגמול ישראל היינו נשאל להעיד על ישראל לעמו"ס אלל שופט שאינו שומע" עכ"ל.

ובש"ק כתב על רב למח זה וז"ל: אולי הוא המוכר בפ"ב דב"מ ע"כ. ועי' דב"ח בפס"ד וז"ל. ר"ל המוכר שם כתבו יורד עמו לחייו שורף שלש תבואות בשם רב למח גאון, אבל מי הגיד לו שהוא רב למח בר פלגיו? עכ"ל. ובאמת דברי המוס אלו בפ"ה דב"מ (ע"ה א'). ובש"ק כתב בפ"ג דב"מ? גם שם בפירוש יורד עמו לחייו כתוב בתוס' ופסקי הוס' בשם רב לדוק גאון לא רב למח? אבל הש"ק כוונ' לתוס' ב"מ כ"ט א' סוף ד"ה והוי, והוא בפ"ב וע"ש שמביאים רב למח בתשובה. וראוי לדעת שרב למח מחבר הערוך היינו המשיב לאנשי קירוואן על דבר אילד הדני, שמחבר הערוך שמו רב למח בר פלגיו כמ"ש בשם היוחסין, והוא היה ראש ישיבה בפומבדיתא (אגרת רש"ג). אבל בשאלת בני קירוואן כתוב מפורש למח למח שבתחלה מחסיה, והוא למח בר חיים אחיו של רב מחסין, שהיה שם לגאון משנת ד"א תרמ"ד עד תרנ"א כפי אגרת רש"ג. וע"כ שיש ע"ש בתשובה המהוכמת הזאת של מר למח בן חיים, במה שכתב: דעו שיש לנו בקבלה מורבינו ילחק גאון שבשנת כמו ד"א תר"ס ראו אילד המוכר ותמחו עליו, והנה לא נמלא באגרת רש"ג בשנים ההן ולא קרוב להן שום גאון ששמו רב ילחק, רק בכמו שנת ד"א תקל"ג בפומבדיתא, גם הלשון דעו שיש לנו בקבלה מורה שכבר חלק איהו זמן מהלדד הדני עד עת תשובתו, וכפי מה שהבאנו היה רב למח בעלמנו לגאון בשנת תרנ"ד והוא רק ד' שנים אחר אילד הדני ולמה לו לקבלה מרב ילחק? ויש עוד רב למח בר מר כפנא, בשנת ד"א תרל"ה, אולם גם הוא בפומבדיתא. אכן ראה זה מולאני שבמקום רב לדוק בר מר רב אשי המוכר באגרת רש"ג בשנת ד"א תקס"ו עד תקס"ח כתב בקבלה לראב"ד, רב ילחק בר ישי בשנת תרל"ה עד תרמ"ז ע"ש, ושם סדר הגאונים ותראה שהוא הוא רק שבפי הנראה היה לאיהו גאונים שני שמות; עיין לקמן (סוף הערה 25). ולענין מספר השנים אגרת הרש"ג היא הגבוהה, והראב"ד נשתבש בה ע"י טעות אחת עיין לקמן (הערה 24). ומעתה נראה פשוט שז"ל בתשובת רב למח לקירוואן צמקוס תר"ס שק"ס — ורב למח בר חיים היה יכול לקבל מרב ילחק שנפטר כמו ע"ז שנה לפני סיוט רב למח לגאון, ובקל היה יכול לדבר עם רב ילחק הזקן בימי נעורו (של רב למח), ורב ילחק שהיה לגאון בשנת תקס"ו ספר לו מה שזכר משנת תק"ס; והרומנו מכל זה ברור זמן אילד הדני. ובזה הדע להשיב דברי בבכורי עתים תקפ"ט ע"ש. (תולדות רב סעדיה הערה 6).

(12) היתה נמלא ביד הקדמונים אלפא ביתא דר' מכיר. וראוי ג"כ ללקט כל המובא מספר זה בספרים אחרים, כמו שלקטנו כל המובא מערוך של רב למח. עיין הערה הקודמת ושם בטעם לקוטים כאלה, אע"פ שרוב מה שאביא פה כלול כבר בערוך של רב נתן מטעם המוכר בפנים. במגיה, פירוש פיסטאליאס. (רש"י בראשית נו"ג י"א ע"ש ובפירושי של ר' מכיר מלאחי).

שניא דובי. פירוש בדיל טאלליר. ולשון סניא דובי לפי שהוא מקום מאוס ורחוק מפילו לואבים. (רש"י תולין כ' ב' וכעין זה בערוך של רב נתן סוף ערך סן א').

סנדל של סידין. פירוש מין צרל הוא כמה שגוססן הבית. תשובת רש"י בראב"ן דף קנו"ה ב' וע"ש, שכתב ובדקתי (בפירושו כל"ל) של ר' מכיר אחיו של רבינו גרשם מאור הגולה ומלא בדבריו (נראה שר"ל שמואל ר' מכיר בדבריו של אחיו רבינו גרשם) מפרש קן, ומפרש (גם הוא קן) סנדל וכו' עכ"ל. ומעין זה לפנינו בערך סנדל ע"ש פירוש א').

צל, סוס רץ ומליל. ר"ל שעושה הסוס כל לעצמו מתחתיו והוא בחלי היום
(רש"י פסחים נ' א', והוא בערוך ערך לל ג').
שווצר, ארצא שקורין פלקירא, והוא שעליו רחצים וגדל ביערים (רש"י סוכה
י"ב ב' ולא נמלח זה בערוך).

שמות, ר' אליעזר שמותי הוא, פי' שהיה מתלמידי שמאי. וראה מירושלמי פ"ה
דתרומות (תוס' נדה ז' ב', והוא ג"כ בערוך של רב נתן ערך שמת ע"ש בפירוש ב').
ולא מלאתי כעת יותר מספר זה כל ר' מכיר, הלא נהירנא שראיתי עוד מובא
ממנו בספרים. וע"פ ממה שרשמתי פה יש לראות א) שרוב המלות תרגם בלשון
לרפת כמו שהיתה נדברת בימיו: ב) שפי' גם מלות הנמלחות במקרא כמו בטנים.
ג) שהיה אחי רבינו גרשום מאור הגולה.

18) בפירוש המיוחד לראש"ע (שמות כ"ה כ"ט) כתב ח"ל. אמר רב נתן
שהוא צעל הערוך, כי הקשות דמות הקנים כי כן יקראו בלשון ישמעאל. והמגיד לו
לא ידע לשון ערבית כי נלעג היה כי הקנים נקראו קצב בל"י גם בבי"ת עכ"ל. והנה
כל המחמר לא נמלא כלל בערוך שלפנינו, ואדרבא נראה ההפך שבערך קסוה כתב:
פירוש כלי שרת כדכתיב ואת קשות הנסך. ובערך קסיה פירש קערות של שלחנות
ויש מדמין לו קשותיו ומנקותיו. ואע"ג דגרסינן במנחות פ"ג קושתי אלו סניפון והוא
ללוהית של יין הוא כמו קשות הנסך וכתוב וקסת הכופר והוא כלי של דיו, ובערך קשות
כתב: פי' כלים כעין קשות שפירשנו בערך קס (ל"ל קס), ויותר לא נמלא עוד מתיבות
האלו בשום מקום. אכן נודע שפירוש ס' שמות לא נכתב מראש"ע עליו רק מתלמידו
שכתב מה ששמע מרבו, ועד"ז היה מוכן לטעות. וע"ש בסמוך שכתב: ויש שבשם בל"ה
שהזכיר תחת הקערות מורקים עכ"ל. וחלילה לראש"ע להוליך דבר מגונה כזה מפיו עס
כל עולם כמו לדבר לפעמים בחכמה והשכל נגד המורגל — וכבר הוכיח בהקדמת אהל
יוסף לספר שמות שפירוש ספר זה והרי עשר נכתבו מתלמידים, והיותר מזכרת כאן
הוא מ"ש בפי' זא על ובשל מבשל במים ח"ל. והגני הכותב מוסיף על דברי זה
החכם כאשר שמעתי מפיו ע"כ. ויש לו ראיות מזכרות שהתלמיד ההוא שמע וטעה.
בשמות (כ"ט ל"ט): את הכבש ה"א הכבש בעבור ה"א אחת כאלו הוא את הכבש
האחד, ור' משה הכהן אמר כי את הכבש כבש אחד עכ"ל. נראה צליל שהיה כתוב
לפניו את הכבש אחד, וכפי דקדוק הלשון ל"ל כבש אחד או הכבש האחד, ולכן אמר
שה"א הכבש ישרת גם לאחד כאלו הוא הכבש האחד, ור' משה הכהן יחלק הדברים וכו',
והנה לפנינו שם במקרא הכבש האחד בשני ההי"ן ונפל כל הפירוש. אכן בפי' פנחס
(במדבר כ"ה ב') כתוב באומה את הכבש אחד בלא ה"א השני, ושם בראש"ע ג"כ שני
הפירושים ושם מוקדם הראוי, והתלמיד טעה וכתבם כאן שלם במקומם. ויותר חדוש
מזה מלאתי בשמות (י"ז ט"ז) מאמר על רש"י שהוא ממש כעין מאמר שלפנינו על
אודות רבינו נתן ושמע וטעה כמו כאן, ח"ל. אמר רבינו שלמה כי בלשון ישמעאל
תרגום מה הוא מן הוא, והמגיד לו ככה לא דבר נכון כו' רק מן הוא, תרגומו מי הוא
עכ"ל. והנה בפרש"י שם לא נמלא מזה האומה רק פי' הכנות מוזן, הלא ברש"י שם
כתב: ולפי שהוא לשון מלרי כו'. ונראה ששמע תלמיד הראש"ע מפירוש הגרפתים וכוון
אל דברי הרשב"א וחשב שהם מרש"י, וכבר ידע מפי הרשב"א וכוון אליו עוד במקום
אחר. ע"ש במיוחד לראש"ע (ד' י'): והאומר שכתב לשון מלרית אינו נכון כו' והוא
דעת רשב"א ע"ש שמתכאר בפירוש זה, אכן כאן לענין מן טעה גם בשמיעת דברי
רשב"א, כי באומה מבוחר שם בפירוש מן הוא תרגומו של מי הוא זה ממש כמו שכתב
תלמיד הראש"ע לדעת עליו, לא כמו ששמע שנתרגם מן הוא מה הוא. ולפי כל הנאמר,

לא נתפלא עוד על השבוסים אשר נפלו בפי יתרו בשנתיים של דברות ראשונות ואחרונות ונמנו על נכון בפי הראש"ע לפי והתחקן, גם ביסוד מורא שלו סוף שער א', וגם דבריו בפי יתרו על השנתיים ההם מוצאים לנכון במנחת יהודה על ההורה. ושם מוצאים עוד פירושים ממנו בשנתיים לשונות וענינים, לראה ברור שהיה מפירוש זה של ספר שמות מהדורות שונות מהלמידים שונים, ולכן אין לסמוך כלל וכלל ג"כ על המפרש אשר לפנינו בידיעת לשון ערבית של רבינו נתן, ובפרט כי לא נמלא המאמר כלל בערוך כח"ס.

(14) חוץ מאספת מלות ערביות אשר הן רבות מאד מערוך ומורות על ידיעתו היטב בלשון ההיא, לא נלטרך לראיה גדולה מזו, שהביא רבינו (בערך נקמו) פירוש מרבינו נסים בשם רב החי ז"ל כלו בלשון ערבית בלי שום העתקה, ע"כ שידע הלשון היטב וסמוך ג"כ על הקורא שיספיק לו הפירוש בלשון ההיא. וממקום אחר עוד יש להשיב שלמד רבינו בספרי חכמי הערביים. וז"ל (בערך נקה): פירוש לגמל ג' שמות בלשון ערבי, כשנולד קורין אל קט"ט, וכשגדל קורין לגדל כדור ולנקבה כברה, כשראו למשא קורין לזכר גמל ולנקבה נאק"ה עכ"ל. והוא ממש כעין מה שהביא החכם יאהן בשם הסופר הערבי דאמיר (בדוגמאות לשון ערבי נד 48) וז"ל. אל"כ בכ"ר הוא בגמלים כמו עלם באדם ואל"כ בצר"ה כמו עלמה, ואל"כ קלון"ץ שם הקבוצ כמו אדם, ואל"כ גמל כמו איש ואל"כ טנק"ה כמו אשה עכ"ל. והנה חסר שם רק שם גמל הנולד, — ובפרשנו לישעיה (ס' ו') הראינו ע"פ דברי רבינו הבאור הנכון במקרא שפעת גמלים תכסך בכרי מדין ועיפה כלם משבא יבאו וגו', שבכרי מקביל לגמלים רק בלתי מלמדים עוד, ומדין הוא ארץ ישמעאל (עיין רשב"ם ריש פ' וישב) ושם מקום גמלים לעירים הנקראים בכרי כנ"ל, וזה ממש כמו שמביאים היום סוסיס פראים מארץ וואלאכייא למדינות אחרות אשר בהן ילומדו לרכיבה ולמשאוי. וכלל גדול הוא במקרא כל דבר אשר גדולו ומקומו הראשון בארץ אחרת זולת א", נשאר גם בעברית בשמו הראשון אשר בארצו, כמו שמלאו דורשי הלשונות שם הכי על (פפויא) בשפת הודו עוד היום, ובהמות באיוב (מ') מלה מלרית ושם מקומו (גילפפערד), ואני מלאתי ברשימות מלות כושיות בסוף נסיעת החכם זאלט לארץ אל חז"ש (נד 450 בהעתקה אשכנזית) אבצע (עלעפהאנט) והברת נע נוספת שם במלות הרצה, ומה בלי ספק שם המורכב שג הב (עלע-פהאנטען לאהן), כי בארץ כוש ומלרים מקום השגהב, ובמלת והבנים " (יחזקאל כ"ז) נשאר גם הברת נע, וכן שביסוס ושהרונים מארץ מדין בפרושי לישעיה, ולכל אלה ידמה בכרי מדין: ומעין זה בראשעמיללער וגעזעניוס שם. ואשר השיג שם האחרון על הראשון שנמלא בשירי ערביים גם רכיבה בצברה? הנה מביא ראיה לסתור שמבואר שם במקומו שמכה את רוכבה המיד וזה מפני שאיננה מלומדת. אולם שניהם נדחקו שם בבאור המקרא לחנם שקשה צעיהם להבין סוף הכתוב זהב ולבונה ישאו, ובכר בלתי מורגל עוד למשאוי, אכן בע"כ אינו מוכח על בכרי, ויגיד עליו רישו הסמוך ותהלת ה' יבשרו, שמוכב בהכרח על חיל גוים שבמקרא הקודם, וכן זהב ולבונה ישאו ר"ל הגוים ע"י הגמלים ולא ע"י הבכרים. והמקרא בירמיה (ב' כ"ג) בצרה קלה משרכת רכיבה, מסייע מאוד לרבינו שר"ל אשר מדרשה לרוך עוד בלי למוד. ויש עוד ראיה שקרא רבינו נתן בבפרי רפואה של הערביים או עכ"פ בהעתקהם, שבערך וותן כתב: וותן הוא גור בספר רפואות עכ"ל. והבונה בלי ספק לחזה ספר רפואה בלשון ערבי שרק בלשון ההיא הוראת אלותין היא גידו הלכ אשר הלוי בהם החיות, יעון אלקראן בהעתקה וואהל סוף קאפיטל ס"ט. וכפי הגרסה נקל היה לאנשי רומי צימי

רבינו ללמוד לבק ערבית מפני שסמוך לגבולם באו כפעם בפעם לבאי הערביים וכבשו מדינות וערים. (עיין תולדות ר"א קאליר הערה 11).

15) הראיה הגדולה של החכם רמ"ל שרבינו ידע לשון יונית רק מפי המגידים הוא ממ"ש בערך אונס ששמע מפי ר' משה הנפוס ז"ל שקורין בלשון יונית לחמור אונס עכ"ל. והנה עד מהרה נראה שאין זה ראיה כלל רק מתחלה נברר דבריו שלמד לשון יונית ע"י תרגומי התורה. בערך הבהניד כתב: אסתגם בלשון יון חולה. ויש בין היונים לועזים, והנה אביך חולה אסתגם ויש לועזים ארסמוס עכ"ל. ור"ל היהודים שבין היונים מתרגמים להם המקרא כך בלשון יונית, ויוצו דבריו בזה בערך אקיום, אני אל שדי תרגום עקולוס (בלשון יונית) אקיום ואקיום וכן לועזין בלשון יון עכ"ל. ר"ל שכן מתרגמים עוד היום היהודים שבין היונים כעקילם בימים קדמונים. וכן בערך מלג כתב: לג בלשון יון דבור, אלה הדברים בלשון יון טומה ליגה עכ"ל. ר"ל שכן מתורגם אלה הדברים; ובערך קרטל כתב: פי' טנא בלשון יון קרטל עכ"ל. נקט מלה עברית הנמלכה רק במקום אחד בחורה להבין ע"י תרגומה לשון יון. וקלט ראיה שלמד גם מתרגום נ"ך בלשון יונית מערך אפקטפיון שכתב פי' בלשון מקרא היא הקיא ע"כ. ור"ל שהוא תרגום יוני של שם קיא הנמלך רק בנ"ך. ומו"ש שם ששמע שהוא ג' מלות אפיק טפי זון, הוא רק להראות במקור מלה יונית זאת בארמית ואינו רחוק כ"כ — אולם שידע רבינו הרבה מלות יוניות נראה ממ"ש במקומות רבים מאד שכן נקרא בלשון יון, והמוסף הורה עליהם שכן הוא האמת. יעוין ערך אפוטרופוס, אפט, אפוססין, אפתק, אלטבל, ארסטון (ע"ש שכתב לסעודות יום קורין בלשון יון ארסטון, ולסעודה של ערב דופטין, והראה בוקסטארף וממנו במ"ל שכן הוא האמת), בליוט, גלוסקוס, גמט, גנס, דנסטס, הן ג' על מלת זומין, זן, טרפוז, מגרס, מטרפלין, מטר, מנמכוס, מולטרו, מקרולפרוס, סיטון, סנתא, פלכון, פלנק, פנך, פרודר, קוס, קוזמוקרטור, קטבל (ע"ש שכתב עוד שזכסין זו בני אדם מלמעלה בלשון יון שמו אנבולי ושהוא מולע למטה קורין קטבולי, והראה בוקסטארף וממנו במ"ל שכן הוא האמת), קלד, קלוס, קלר ב', קומקוס, קסס, קליע, וקרדייקוס. ובערך עקרב כתב: בלשון יון אלופוס איליאו טריציאו עכ"ל. נראה שכתב כן לפני יודעי לשון יון, ורמ"ל לא באר אלה המלות.

נישובה לראית רמ"ל מערך אונס. והנה כל דברי רבינו שם לריכים באור. וז"ל. אונס דמדין תרגום ירושלמי כהן מדין, פירוש חמור של מדין, דבר התרגום בגנותו שכן בלשון יון קורין לחמור אונס ובלשון לעז פוליתון והשאר קורין לו גורדון, וכן שמעתי אני מפי ר' משה הנפוס ז"ל כי כן קורין לחמור אונס עכ"ל. והלשון מתמיהה, מתחלה כתב שכן בלשון יון קורין בו' נראה שידע זאת בודאי, ואח"כ כתב וכן שמעתי אני מפי ר' משה בו', וא"כ שהיה לריך לשמוע מאחר הי"ל לכתוב בקצור: אונס שמעתי מפי ר' משה הנפוס וכו'. אמנם נראה כונתו שמתחלה כתב ע"פ דרכו ממה שידע מתרגומים שקורין לחמור אונס, ומ"ש והשאר קורין לו גורדון ז"ל גורדון, ור"ל שאר היונים קורין לחמור גורדון, ועיין ערך גורדון וגיידור תראה שכן הוא. והנה נעפוס היא עיר בארץ העמרוריא מושב פעלאסגער מואז, שהם מושפחות יונים ולשון יונית ארכה שם להיות נדברת זמן רב מאד, עיין רעאל-לעקסיקאן להחכם פונקע כל אלה המלות. ולזה הביא מה שמע מר' משה מטיר נעפוס כי כן קורין לחמור אונס ר"ל עוד בימיו קורין היונים שם כך בדברים אים לרעיו. מעתה ראית רמ"ל נשארה מעל. בכ"ז נראה בכמה מקומות שהיה רבינו כחוש בלשון זה וממשש הנה והנה מבלי מנא הנקודה הנכונה, כמו בערך אחליעין פי' שדים, אך הבהיר הגבון במוסף שם. ובערך ביין כתב מתחלה הוא טעין בדין ע"כ, באים הנכסער רק מעטנו ובאמת הוא לולב.

ובערך בולמוס האגיל המלה מתיבת בו שהוא שור בלשון יון, ולמוס שהוא גרין, ופירושו זה בא לו מלשון ערצית אשר שם נקרא חולי כזה גו"ע ח"ל בק"ר ר"ל רעב של שור והרומיים יקראוהו פאמעס קאנעא, ר"ל רעב של כלב, יעוין הערבעלאט. אך האמת היא עם ר"ב שם שהוא בלשון יונית חפץ של אדם ותאזה נפלאה לדבר מה עוד שנעשה חולה מסוכן. וכן ערך בגפיקון, וערך דקא פי' בלשון יון קורין לקורה קפא ולעשרה דיקא עכ"ל. וכן נראה קלת לשון הגמרא (בברכות ג"ו ב'). אמנם באמת הוא להפך קפא הוא עשרים, ודוקיא הוא קורה כדברי ר"ב שם, וכן מובאר בפיתרון חלומות דליבה רבה וב"ר פס"ח. וכ"ז מאמר לא מלא בתרגום יוני מלה מסכמת במקרא למלה שרלה לרענו כונתה, וכן מלה פרקופי שלא מלאה שם הולך להבינה ע"פ אחיו ששאל לדיין מלומד בלשון גראמאטיקו ר"ל בלשון ספרי יון של הקדמונים עיין בפנים. וראוי להציג כאן דברי בעל מאמר עינים (פכ"ז) וז"ל. כי היוני יש לו לשון מיוחדת להעלות על ספר, ולשון ידבר בה איש אל רעהו. אשר עליו אמרו ז"ל במגלה לעז יוני לכל כשר, ומלאתי חכמינו משהמשים פעם בזה ופעם בזה, כגון אסימון ר"פ הזהב שהוא הכסף, מורוס קוטה וכו' הוא לעז, וממני אללי ספרי המירוס כו' גם דייתיקי ר"ל ברית כו', אבל הידור שזכרנו בפרק עקילת ההורה מים, וארכטון שרותא הוא מן הנכתב בספר עכ"ל. ועם שאני נכון עוד בזכות דבריו היטב, עכ"פ נראה ההבדל בין לשון שמודברים ולשון ספרים של יונים קדמונים. ואולי כוון ג"כ להפריש בין יונית חדשה (כ"א גריכיש) ליונית ישנה. ונראה שלזה כוון ג"כ רבינו במה שקורא ללשון הקדמונים גראמאטיקו, וגם כימיו היה כבר ההבדל בלי ספק בין יונית חדשה לישנה. ואולי לא ראה כלל תרגום השבעים רק תרגום יון ההמוני של היהודים כימיו.

(61) בערך דלטור כתב: פי' רכיל בלשון רומי ולשון לעז עכ"ל. וכן הוא באמת. ובערך ירמיה כתב פי' שבה בלשון רומי קורין אירומין. וכתב המוסף שם שהוא כן, אך במעריך כתב שהוא רק בלשון יונית שדה שמש וכ"ל שמקורו עברית מן חרס כמו לכל הארצות להחרימם (מ"ב י"ט ח'). וחז"ל נהפך להם לאל"ף כמנהג בתיבות הרבה; אכן בערך ברזל שכתב רבינו ג"כ ל' רומית קורין לגורדילן בורדילו הודה גם ר"ב שהוא לשון המוני של יון.

(17) בעבור שגם ר' בנימין גם רמ"ל אמרו לא ידעו כונת מלת בשית, והאחרון בא עי"ז לטעות גדולה, אמרתי לפרשה פה ולהראות טעותם. בערך סב ב' כתב רבינו: והוא קרט"ס בטיית וקרט"א בלע"ז עכ"ל. ר"ל שמבטאין בלשון המוני קרט"ס אך בלעז בלשון נקיה הוא קרט"א. וכן פירוש דבריו בערך קטבל בטיית שמו נט"ע ובלעז נט"ה. וערך מטוטלת ושמה בטיית רומא"ן. וערך כול, ירושלמי פרקין גולבונא. ובטיית לילירקלי גולבאן עכ"ל. ר"ל שכן מבטאין אותו עוד היום, ועיין הערת רמ"ל שם. וכן נקרא בערך לשון ערבית המוני אשר אולי העתיק הפירוש מר"ח או מאיזה גאון שהיה מוכרח לדבר בלשון עמו המורגלת, כמו בערך כסת אלו הסגלים ששמן בטיית חמאלי"ן (והיא מלה ערבית שהוראתה טרעגער) וערך קתל בטיית כותל". ושם כתב צבאור שהוא פירוש של גאון, וערך חבר ב' ושם בטיית חו"ה ובלעז אכולי עכ"ל. וכן על מלה תלמודית שהיא רק נדברת כך כמו בערך חמוטה כתב: ופי' חמוטה מלה בטיית עכ"ל. ר"ל שכן מבטאין חכמים; וסוף ערך חמרא: וכל כלי שנסמך עליו נקרא בטיית חומר. וערך סרח: בוטמא בארמית ופי' בטיית עכ"ל. ר"ל שכן מבטאין סרח בחי"ת. וע"ש שסיים חי"ת במקום כ"ף כמו סירכא. וערך בורך שכשהלך המורה בדרך, ששמה בטיית בורך עכ"ל. והמוסיף ואמר רמ"ל דלנו שלש מלות האחרונות מפני שלא עמדו על כונתן. וכן עשו בערך הסת שכתב רבינו: פירש גאון לשון כבדות

שהסת בטיית כבודת עכ"ל. דלגו ג"כ מלת בטיית. אולם רמ"ל בא מזה לטעות גדולה. העתיק שם בהערה דברי הרמב"ם בתשובתו סי' קנ"ה שמביא דברי רבינו ומפני שלא ראה רמ"ל בערך הראשון בלי מוסף חשב לתקן ע"י גרסת הרמב"ם שנמצא בה גם כן מלת בטיית; אכן מבלי דעת כונתה שבגם גם דברי הרמב"ם שם, וכתב שהסם בטי"ח כבודת עכ"ל. נראה בעליל שדמה להחליף התי"ו של מלת הסת באות טי"ח ולכן נעשה טי"ת באותיות גדולות וחשב שזו הכונה של מלת בטיית; אולם ברמב"ם שם הוא כמו בערוך שלפנינו הסת בתי"ו והכונה כמו שכתבנו. ואגב זה אימא שמלאתי בתשובת הגאונים דפוס שאלוניקו הנקרא שערי נדק ח"ה שער ד' סי' ט': שבעה היסת שאין לה הסמכתא מן התורה כלל אלא בנפילה הטילו חכמים עליו שבעה, ושמה בלשון ארמית הסיתא עכ"ל. ועיין הערה 5) איך קראו הגאונים לשון ארמית רק מפני המשקל אף שאין מקורה בלשון התיא. ואולי בכל זה קרובה המלה להטט שהוא משא בלשון ארמית (יעוין ערך סט), ויש אחי רשימה גדולה של תיבות מלשון ארמית הישנה (פעלווי) המתדמים לארמית.

18) בערך פרחא כתב: פירוש פרושה פירא עכ"ל. [כן היא גרסת בעל הערוך הקצר לפי מה שהביא בשמו צוקסמארק וממנו במוסף ומ"ל]. והוא בלשון אשכנז הישנה (ברובטבערען). ע"ש במוסף, ובערך סדרגון פי' מקום בלשון כנען, ג"ל של"ל מהו"ן והוא Wohn ולשון כנען בלי ספק לשון אלמאני שכן קראו לארץ אשכנז, וכבר העיר ע"ז חכם עמנו לינו בחיי רש"י (זיהע ליינשריפט פיר דער וויססענשאפט דעס יודענ-טהומס לוייטעס העפט זייטס 330), ומביא שם מהגהת אשר"י פ"ק דחולין, ואני מלאתי בתשובות הקטנות של מהר"ם בר ברוך סי' קי"ז וז"ל. נראה לרפפת וארץ הא' (האג) ואשכנז וארץ כנען חלוקים לארצות כיון שחלוקים בלשונם עכ"ל. ור"ל רפפת וארץ האג הוא בארץ אחת, וכן אשכנז וארץ כנען, ואם נאמר שארץ הא' היא (ענגלאנד) יהיה חלוק גם בין לשונות אשכנז וכנען כמו שיש חלוק בין רפפת לאנגליא; אכן הפירוש הראשון קרוב יותר. ויהי שחלק המערבי מן דייטשלאנד קראו אשכנז, וחלק המזרחי ממנה קראו כנען, יעוין בראש"ן סי' ח' שכתב: בהיותי בארץ כנען ראיתי כו' וידעתי כי חכמים הראשונים הורו להם עכ"ל. והנה הראש"ן היה דר במגנלא, ע"כ שכוון לאשכנז מזרחית ושם היה חיזה פעם ולה יקרא ארץ כנען. והטעם נראה לי ממה שמלאתי בדר"ק (סוף עוברי): ואומרים בקבלה כי בני ארץ אלמניא היו כנענים בימי יהושע כו' שקורין ארץ אשכנז, ועוד היום קוראים אותם כנענים עכ"ל. וגם במיוחדם לראש"ע שם ז"ל: שמענו מפי גדולים כי ארץ אלמניא הם הכנענים עכ"ל. ולכן לא נסתפק בספק של החכם לינו. לאינו לבין כוון רש"י במה שהביא חיזה פעמים שפת כנען, שברור הוא לדעתנו שכל לשון אשכנז ידמו. ובניר ככתב שם שהוא שלג בלשון ההיא מפני שקרובה למלת (שנע), ושאר המלות שם נאבדה כונתן באורך הזמן; ועיין ריש אגרת תימן להרמב"ם שכתב: חונם מה שזכרת מן העומד בארץ תימן שגור שמו על ישראל והכרית כל המקומות שיש לו ממעלה עליהם ללאה מן הדת, כמו שטעה הכנעני בארצות המערב עכ"ל. הנהו בלי ספק למה שטעו לנו האשכנזים בגזרת תתג"ו וארצות המערב יקרא לכל ארצות אייראפא; ובערך סלתא כהכ רבינו: סלתא חתיכות עלים, ובארץ משך קורין להו סילתין עכ"ל. ולא ידעתי אל חיזו ארץ ולשון יכוון? ובערך קמטרא: פי' בלשון ערבית רומית וארמית ע"כ; חיזו לבין היא ארמית? אולי היעלקית.

19) הרבה פעמים מביא מדרש ילמדנו ואינו התנחומא שלנו, כי מביאים פעם הרבה מאמרים שאינם שם. עיין לדוגמא ערך אובא, וכ"כ ר"ת די לינזאט בערך

תנחומא, שתנחומא וילמדנו אינו מדרש א'. חולם מלשוננו שם נראה שאשר נקרא אללנו תנחומא הוא מדרש ילמדנו והתנחומא לא שכיח ע"ס. וכן נראה ממה שמביא שם בערך בייא מילמדנו ר"פ דברים את פי' המדפס, לעקה, והוא בתנחומא שלפנינו. אכן מספר הערוך נראה בהדיא שקורא למדרש אחר ילמדנו כו"ס.

(20) דע שהפסיקתא אשר בידינו המיוחסת לרב כהנא היא מסודרת על ימים טובים גם על שבתות מזויות כמו על שבת ר"ח, ושבת חנוכה, פרשת שקלים, פי' זכור, ופרשת פרה, וכדומה. (אכן בשם הגדולים ח"ב אות פ' סי' כ"ז כ"ה כתב שהפסיקתא דרב כהנא היתה נערכת על פרשיות בסדר התורה כמו המדרש רבה, ואותה שהיא על שבתות מזויות נקראת פסיקתא רבתא). ורבינו נתן הביא במקומות רבים פסיקתא דזכור ופסיקתא דסליחות, וכפי שרואים אנו עוד מדבריו בכמה ערכים, היתה בידו פסיקתא מיוחדת על שבת שירה ונקראה אללו פסיקתא דויהי בשלח פרעה, והיא חסרה בפסיקתא אשר לפנינו וחבל על דאבדון! שכפי הגרסה היתה גדולה בכמותה מכל פסיקתא ופסיקתא של יתר השבתות, והיתה כוללת כפורים הרבה מר"ס בן יוחאי ור"א בנו ועוד דברים נפלאים אשר אין דמיונם במדרש אחר, ומי יודע כמה לקח ממנה בעל הזוהר והשתמש בה כחפצו. ומאחזי לראוי ונכון להציג פה בקצת סדר וחבור הענינים, כל המאמרים המובאים ממנה בספר הערוך, עם איזה הגהות:

"מה נורא מעשיך מה דחילין אינין מנגניא (קונסנט) דידך, הנהרגים הורגים את הורגיהם" וכו' [ערוך מנגין].

"ר' נחמיה אחר במקל שהכו מזרים בו לקו, באספנו (בחרב) שהכו מזרים את ישראל זה לקו שנאמר בסה"שאה סאה בסאה" [ערוך חספטי].

"באכרעתא דאכרעין אתכרע להון" [ערוך כרע ג', ור"ל במשקל ששקלו המזרים והכריעו נשקל להם].

"במטה דאמיטון אמיט להון" [ערוך מט ב', ובמקום ובפסוק ז"ל שם ובפסיקתא, והכוונה כ"ל שהיו מעין מאמר הקידוש, ועשה פעל מן מוט שהוא קנה של מאזנים, ור"ל ג' כ' במשקל ששקלו ולא כפירושי הערוך].

"כילד היו המים עשין לישראל כחומה, דרש ר' יוחנן כחילין קנקילא (גיטעטער-פגנסטער) חרקה (השקיפה) שרח בת אשר ואמרת תמן הוינא ולא הוון אלל כחילין אפומטא". פי מראית, [ערוך אפומטא ודק ג' וקנקילא. וט"ס שם בכל הדפוסים שכתוב חרקה הרחבת, וזה מפני שלא ידעו המגיהים את הכונה, ויש לתקן ערוך אפומטא וערוך דק ג', וגם בערך דק ג' ז"ל שרח במקום שרה. ובגוף הענין הוא דבר נפלא להציב עד חי שהיה ציוני בקיעת ים סוף וציוני ר' יוחנן, אשר יספר להם העד שהוא איך ראה הדבר, והוא כרתו בת אשר שחי' לעולם כפי המדרשים].

"או סריות (בחושים) אתה הוכל או מאה בורדלין (רצועות) אתה לוקח או ממון אתה נותן" [ערוך ברדל].

"עשר קטפרס (שלעגט) אתה לוקח" [ערוך קטפרס, ב'].

"ברוי סביוני סביוני מאבוי" [ערוך בון ג', ולא נודעה לי היטב הכונה].

"הוי מסיק ליה טירין ומחית ליה גלמן" [ערוך גלס ב', וגלמן, ר"ל עמקים כפי הגהתי שם ולא כפי' הערוך].

"חעלי' אחד קלון (דאטעל צוים) ואותביס תחות חד חילין" [ערוך קלון].

"שמלתך לא בלתה מעליך שמה כלי קורים (דלי אריגה) היו עהלעין לישראל

במודר?" [ערוך קר האחרין].

"אפילו סבניה (מפחת) לא הוי יכול" [ערוך סבן].

"ולא היו גדלין? אמר להן החלזון הזה היה כל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו".
[ערך חלזון ג'].

"הוליא כרוז ואמר כל עמא יפקון לקמפון", פי' לשדה [ערך קמפון].
"כל אחת ואחת טעלת חותם של בעלה וכמיינטרון (ג"כ ענין חותם) של בעלה".
[עריך סמנטר].

"יוכבד טולדה על פילי (סערי) מלרים" [עריך פל ד'].
"היו טותנים בדודיות של אש תחת שחיהן וקולמיות של קנה תחת לפרטיהן".
[עריך קולמוס].

וליהראות עוד מה שכוללת פסיקתא זו מר"ס בן יוחאי ור"א בנו אקבץ תחלה
המאמרים הנמלחים עליהם גם בירושלמי פ"ט דשביעית, וב"ר פנ"ט רק בשנויי לשונות
בעיני יליהם מהמערב.

"חמא (רשכ"י) חד לייר קאי ולייד לפרין וכד הוי שמע ברה קלא אמרה מן שמיא
דימוס (הנח לה) הות פשגא (נללת) וכד הוי ספיקלא (עוכס) הוית מתלדא".
[עריך דמס].

"אמר לפור מבלעדי שמיא לא יבדה", ר"ל יחבד. [עריך יבדה].
[אמר נד בי עברי] "הוי מקנך ומטלק ומקלק בשוקא מקין מן קדמוי ומקין מן
בתרוי" ונותרת בעפרא" [עריך טלק קלק, קין ותר, וכל אלו ענין השלכת לרורות].
א"ל נקיתה בשוק פלן א"ל אין, אפיקת לך מיפא מן בתרך, א"ל גוד חמי לי".
פי' לך הראה לי. [עריך גר ב'].

"ר"א ב"ר שמעון תש", פי' חולה [עריך תש].
"איתגלי ר"ס בן יוחאי על מרוניא" [עריך מרן ב'].
"ונפקין בתריהון גש חלביא בחומרייתא", פי' חניפות. [עריך מרן ג'].
ועיין קלת מזה בבלי ב"מ רפ"ז].

אולם מה שלא נזכר מאומה ממש בירושלמי ומדרשים רק בבבלי שם הוא נפלא
באמת וראוי לעורר עליו, ששם בבבלי ספרו מר"א ב"ר שמעון דליתגוי לפרהגבגא
(שומר לתפוש הגנבים), ומשולם תמיהתי שלא נמלא בירושלמי ומדרשים ששם מקומו,
רמוז מזה, שיפקד הגא מהגאי עולם לממונה של מלך על הפישת הגנבים. ואח"כ
נתישבה בדבר שקלת נראה אשר גם אבי אביו היה לו איזו שירות וממשלה מהמלך,
שאל"כ לא היה אומר רשכ"י לר"ע במאמר: אומר ליוחאי אבא ומוסרך למלכות
(פסחים ק"ז א'). נראה שיוחאי היה לו תוקף על זה, ואפשר נקרא בשביל כן בשמו
בלי רבו. וגם מדברי חוקר אחד למדתי איך ציגוים ההם הוטל עול פקודה כזו על
מנהיגי ישראל ומוריהם בעל כרחם, (זיהע לייטשריפט פיר דיא וויססענשאפט דעם
יודענטהומ'ס, 2 העפט זייטע 240). אולם יותר ראיתי עתה בפסיקתא של בשלת
שהיא בלי ספק ממדרשי א"י, שני מאמרים אשר הם סיוע ודמיון לספור הבבלי. האחד
מובא בערך אנגרכטס: "ר"א בר"ס איתמי אנגרכטס". ובפי הענין ומשמעות השם,
הוא מטיל אנגריא ועבודת המלך על יחודי העם; והשני המזכיר יותר הוא בסוף ערך
ארך ד': "ר"א בר"ס איתמי ארכילופורין, קטיל בני אינשי דהוו חזיי קטילון". פי' שר
העצבים. ע"כ דברי הערוך שם. ולא מלאתי עוד תיבה זו ממדרשי מלות יוניות. אך
בוקסמארק כתב באותיותיו יון agxoxanagu, ומפרט שהוא הראש על מחפשי הרשעים
העוברים על חוק המלך. ובאמת יש לדמותו לערך לופר שנמלא במוסף, והבור הענין
שם יורה שהוא הנקרא (העשער) ולפ"ז ארכילופורין אבערהויפט דער העשער). והוא
משם מענין פרהגבגא שנמלא בבבלי. ואחר כל אלה יבין הקורא מה מאד לא נכונו דרכי

דמ"ל בדלנו בין איזה מאמרים בערך ארך ד' אשר חלק לערכים רבים, גם מאמר זה של הפסיקתא וכל הערך של ארכילופורין. ומכל המוצא בפסיקתא לענין ר"ש ור"א יש ג"כ תועלת לקורא שלא יסתפק עוד שמ"ש בערוך ערך אלוטא וז"ל. בפי' ויהי בשלח פרעה ר"א בר שמוע אול לגבי ר"ש בן יוחאי לקוניה וכו'. כונתו לפסיקתא הנזכרת אע"פ שכתב סתם בפי' ויהי בשלח פרעה. ומעתה הלכה לה התמיהה של הרב ר"מ קונין בספרו בן יוחאי (דף קכ"א) שלא מלא מאמר זה בשום מדרש ותלמוד, וכתב שכבר קדמו הרב בעל סה"ד בתמיהה זו, ואנחנו ידענו שהמאמר הוא נעלם מאתו עם הפסיקתא כלה; ונפל א"כ גם כל הבנין שבנה שם ר"מ קונין, שבעל הערוך ראה ספר הזהר פי' ויהי בשלח ואליו טון, אשר בלא זה מעמדי שוא הראה לו שם במה שכתב שהמאמר ישנו בזהר בשלח רק בקצת שנויים. והנה לא דבר ולא חזי דבר, ולא רמז קל שם מזה, ואפילו מלת אלוטא שעליה הביא רבינו נתן הספור, לא נמצא שם, ונראה ראייה זו להתאחד עם יתר ראיותיו על קדימת הספר שהוא אשר כלן אין בהן ממש. — ויש אחי חבילות חבילות תשובות נכוחות על כל דבריו נגד הגאון יעב"ץ, ונכוחות להמלא לו בכל עת אשר יבקשן, ואדרבא יש לשער שבפסיקתא זו היתה במקומות הרבה למקור אל ס' הזהר כמ"ש — עד כה הוליכני רוח ההשערה. ואח"כ אלה ה' לידי ס' המעריך לר"מ די לונזאטו, ומלאתי שגם הוא היה בידו פסיקתא זו, ובערך שבחי כתב שהיא כוללת שבחי ר"א בר שמוע, ושמתתי שידעתי זאת בעמדי מבלי דאות גוף הספר. ועוד מביא ממנה בערך אלוטא לענין ר"א בר שמוע: „כדאוי יתיב קמי תנורא אמי' אפיא והוא אכיל" וכו', מה שהוא לפנינו ג"כ במדרש סה"ש פסוק ידיו גלילי זהב, בשנוי לשון.

(21) מרוב חלופי גרסאות ותקונים בש"ס ע"י ספר הערוך, לא נאריך פה, והרבה מהם הראה הגאון ר"י בערלין בהגהותיו לש"ס. ויותר מהם עוד יש בידיו. אך שני דברים נביא פה לרונגא מרבים שנעלמו גם מהגאון המובהק ההוא, בדברות (כ"ג ב') ת"ר היו יושבים בביהמ"ד, והביאו אור לפניהם, בש"א כל א' וא' מברך לעצמו מפני בטול ביהמ"ד. וב"ה אומרים א' מברך לכולן. תניא נמי הכי של בית רבן בן גמליאל לא היו אומרים מרפא בביהמ"ד מפני בטול בית המדרש ע"כ. ושם בהגהה מרשים ר"י בערלין: תוספתא סוף פ"ה דשבת וע"ש הימב ותראה פליאה עכ"ל. והנה לא נמצא מאומה מזה בספ"ה דשבת ותקנתי בגליון שלי שז"ל סוף פ"ה דברכות, ואליו כוון ששם בתוספתא נמצא ההפך ממש מדברי הגמרא דברכות כאן ע"ש בש"א א' מברך לכולן ובה"א כאו"א מברך לעצמו. ובאמת נראה קצת גרסת התוספתא יותר נכונה שהרי בית רבן גמליאל הוא ממשפחת הלל ועליהם תמיד הכונה בשם ב"ה, ומעתה לפי גרסת הגמרא יהיה הסוג של הג"ה ראייה לסתור דאיתא ב"ה דהתם כב"ש דהכא? אכן לפי גרסת התוספתא יבא מנהג בית ר"ה ממש בשום עם מאמר ב"ה, אלא שיהיה זה נגד פסק ההלכה של כל הפוסקים שהיה כב"ה בגמ' והוא כב"ש דתוספתא? אמנם חכם אחד ממיועזי הגיה שם בגליון של הגאון רי"ב שז"ל תוספתא ריש פ"ח דשבת, ובאמת גם משם יש תמיהה גדולה ששם איתא ר' אליעזר בר' דוק אומר א"א מרפא מפני בטול הורה של בית ה"ג לא היו אומרים מרפא מפני דרכי האמורי ע"כ. והוא ג"כ ממש להפך מנהג דילן שטעמו של בית ר"ה כאן שנמנעו מאמירת מרפא הוא טעמו של ר"א בר"ל בתוספתא, ושם טעם אחר לבית ר"ה מפני דרכי האמורי? ועתה יראה הקורא בערוך ערך מרפא שכתב: בגמ' דפי' אלו דברים, וזה בתוספתא (כמו בתוספתא) שבת בענין דרכי האמורי של בר"ה לא היה אומר מרפא בביהמ"ד, פי' לא היו אומרים למתעטע מרפא מפני בטול ביהמ"ד עכ"ל. נראה ברור דברים רבים בתוספתא דשבת

במו שהיה לפנינו בגמ' דברכות, והוספתא שלפנינו בשבת משוּבַּשֶׁת. וגו' רבינו תחזק יותר הספק של מעלה, אם לא ו"ל בגמ' להפך דברי ז"ש לדברי ז"ה, כמו שהוא בתוספתא דברכות מפני שגם בתוספתא דשבת בית ר"ג שהם מז"ה מסייעים לזה; ובכל אופן נעלמו דברי רבינו אלו מהגאון רי"ז ש"ס ש"ס כיון לתוספתא דשבת היה לו לרמוז אל דברי הערוך כדי ליטב הפליאה, ואם לתוספתא דברכות כיון נעלמו ממנו גם התוספתא דשבת גם דברי רבינו, שלא דבר משניהם מאוּנוה. ואגב זה אומר שכל מקום שזכיר רבינו תוספות כונתו לתוספתא, וחוץ מזה שהזכיר כאן בענין דרכי האמורי, יעוין עוד לדוגמא ערך אב"י שכתב: ואע"פ שפורש בסוף מס' עדיות תוספתא בלשון הזה מי שיש לו תלמידים כו', והוא באמת בתוספתא שם, ובהנה רבות מאד. וכבר נקראה התוספתא כן בירושלמי (סוף פ"א דמגיגה) ע"ש, אין מורין לא מן הלכות ולא מן אגדות ולא מן התוספות; ומשכתי דבר זה לפשוט שא"ל, לולי ראיתי את ידי הרב החכם מ"י נרו מתעלם מכל זה בצבורי עתים תקפ"ט (לד' 41). ע"ש שהתפלא מאד על בעל הערוך שהביא את בעלי התוס' בערך נסן, ובאמת גם שם כוננו לתוספתא רק שנתחלק לאיזה סופר פסחים בזבחים וז"ל בתוס' פסחים, והוא בתוספתא סוף פ"ג שם, והביאה רבינו לראיה בעצור שגמלאו שם שתי מלות, "פסחים" שלא נמלאו בגמרא דפסחים ר"ש פרק מקום שנהגו, והן מעידות על אמתת פירוש יעו"ש. עיין עוד ערך אביונות שכתב רבינו וז"ל. תמורת אביונות וקפריסין דברכות כילד מברכין ובעירובין בריש גמרא דכלל מערבין עכ"ל. והמגיה לא יטב הדף בעירובין מפני שלא נמלא לפנינו. אולם תראה מזה דבר נפלא, שחסר לפנינו בעירובין (כ"ח ב') מאמר שלם בשורה מ"ו בין מלת דקורה למלת ואע"ג הנמלאה דברכות ל"ו ב' על נכון. וז"ל שם והרי לך וכו', והמעתיקים טעו בין דקורה הראשון לדקורה השני והשמיני כל שגגתיים.

(22) נושחאות שונות שהביא רבינו עננו מספר, אך להראות יגיעתו בחפז נוסחא הישרה בעיניו, אעתיק מ"ש בערך פרדשן וז"ל. אם היינו מולאים ספר שכתוב ו האזי פרדשנא להאי דשנא הוי ניהא לן עכ"ל.

(23) בערך בת כתב: פי' בשאלות, ר"ל בשאלות הגאונים, וערך בסם ב': ובשאלות הראשונות הביאו ראיה כו'. נראה שהיה לפניו שאלות ראשונות ואחרונות, וכן נראה בערך סדן ה' שכתב וז"ל. תשובת הגאונים, וספרהם מלאנו בתשובות וכו' ע"ש שמואלות בתשובות אחרונות תשובות ראשונות. וערך בת לידעא. ובתשובות כתב, וערך סח א': פי' בתשובות ע"ש שחת דקלים. ולפעמים הביא תשובות הגאונים בסתם מבלי הגד שהן תשובות רק כאלו היה דברי עננו אך הענין יגיד על מקורם. בערך טפל כ': ושאלתם כו' וערך פר שאלה כו' תשובה כו' וכן אנו נוהגין להדליק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובבית רבי שצביל ובתי ישיבות עכ"ל. לענין יליקת מים מבט"ש בנר של שבת שמוחר (ונפלא שלא מובאה תשובה זו כלל באו"ח סוף סי' רס"ה בשם פוסק, ובלי ספק היתה היא המכרעת בין הדעות שם, ובפרט כי יש בה הלכה למעשה ומנהג לכל בתי כנסיות), ונראה שכן עשה רבינו ג"כ בפירושי הגאונים שכתבם בסתם, בערך נסן פי' אחר כפנייתו כו' כילד יתבדך שם בורא עולם כרלונו, כן ברא את הדקלים זכר ונקבה כו'. ע"ש מאמר נפלא לח וגמראן בטבעי הדקלים, וקרוז מחד שהוא מועתק מלי ערבית, והסיום שב על רז"ל לביכך אלופינו הורינו במחירת עינים כו'.

(24) וזמן כל אלה הגאונים ומקום ישיבתם ארשש כפי אגרת רב שרירא, וכפי חשבונות שהתחלות מנין השטרות מן ג"א ה"א ולא מן ג"א תמ"ט. ודע כי הרבה שבושים נפלו בזה בם' הקבלה לראב"ד, ולר לי מאד אם לאמר שהקדמון הנכבד שהוא בא לשגגות

רבות ע"י טעות אחת בדברי אגרת רש"ג, וכפי הנראה היתה חסרה לפניו מלת בסורא שם והיא ביוחסין דפוס קראקווא דף קי"ח א' שורה כ"ה, וע"ט ע"ב שורה ט' ובתריהון גלוים בפומבדיתא, ומזה חשב הראב"ד שגם הנחשבים קודם המה גלוים פומבדיתא, ובאמת ר"ל בתריהון בחר גלוים סורא אחרי תוס המאה שנה שחשב שם מלכו בפומבדיתא כו', ובדף קי"ט א' אחרי תוס ק' שנה לגלוים פומבדיתא הוא חוזר לגלוים סורא, והראב"ד מהפך כל הסדר שהיון שגרשמו באגרת רש"ג בסורא נרשמו בספר קבלה שלו בפומבדיתא וכן להפך, ועי' נחערצבו לו גם הימים, והוא מוכרח להוסיף לפעמים מספרי שנים כדי להשוות סופי החשבונות, ואחריו טעו כל מוני הדורות עד ימינו. חולם אין לסמוך עליהם כלל רק על המקור הראשון היא אגרת רש"ג. והנה לאודות רב אחאי ורב יהודאי הגלונים וספריהם ימלא הקורא איזה דברים (בהערה 4), ויש לנו פה דק להוסיף זמן ומקום של כל אחד מהלוי השנים, רב אחאי בין שנת ד"א תק"ח ותקכ"א עלה לא"י בעלזבו שמשרתו רב נטרוני נסמך לגאון בפומבדיתא ולא הוא, ורב יהודאי בר מר נחמן היה לגאון בסורא בשנת ד"א תקי"ו ומלך י"ג שנים ומחלה. והע"פ שבאגרת רש"ג ואחריו בספר הקבלה כתוב ג' שנים ומחלה, ית לבדר שט"ס נפלה באגרת רש"ג, ע"י ט"ס אחרת והיא ששם בסמוך מקודם כתב: אחריו מר רב יעקב הכהן מנהר פקוד י"ח שנים, אחריו מר שמואל שנים וכו', ובתרי' מר רב מרי הכהן ח' שנים, ובתרי' מר רב אחא חלי שנה, ובתריה מר רב יהודאי ג' שנים ומחלה, עכ"ל. והקורא יראה שבין מלות מר שמואל ומלת שנים חסרה מלת המספר, לצד מוסרין מאמר וספור שלם עיין לקמן הערה 32), וחזן מזה חסר מסך הכולל של מאה שנים שחשב שם רב שרירא, מספר כ"ח שנים יעו"ש בחשבון פרטי השנים של כל גאון. ולפ"ז צנקה להעמיד כהן אחר מלות מר שמואל מלת כ"ח, ויהיה מספר המאה מכון עי"ז. הלא שבס' הקבלה לראב"ד נשלם חכרון זה במספר י"ח וגמלא שחסר עוד עשר שנים להשלמת מספר המאה, ואין להעמיד מספר זה של עשרה רק כאן אלל רב יהודאי שבמקום ג' שנים ומחלה ל"ל י"ג שנים ומחלה; וההבדל הוא כגרכת הראב"ד אלל מר שמואל וגרסתו אלל רב יהודאי עוד מטעם אחר, ששם כתב רש"ג דמר יהודאי ואחיו היו גלוים בתרתי מתיבתא צפרק אחד. והנה למעלה כתב שרב דודאי בר מר נחמן אחיה דרב יהודאי מלך בפומבדיתא משנת אלף ע"ב עד אלף ע"ה לשטרות והיא משנת ד"א תקכ"א עד ד"א תקכ"ד ליזירה; ומעתה אם נראה להגיה נגד גרסת הראב"ד אלל מר שמואל מספר כ"ח שנים תעלה שנת רב יהודאי שנתמנה לגאון ד"א תק"כ והוא כמו ב' שנים אחרי סוף ימי הגלויות של אחיו רב דודאי, ואיך כתב אחר זה שהיו הגלוים צפרק אחד? ואם גם נגיה שם אלל מר שמואל מספר י"ח ונשאר כאן כמו שהוא לפנינו אלל רב יהודאי ג' שנים ומחלה, וקשה הדבר להפך שיהיה סוף ימי הגלויות של רב יהודאי והוא באמצע שנת ד"א תק"ד לפני התחלות הגלויות של אחיו רב דודאי, שהתחילה ד"א תקכ"א כמו שאמרנו, וע"כ א"כ שג"ל כאן אלל רב יהודאי י"ג שנים ומחלה, כמלא שולך מן ד"א תקי"ו עד תקכ"ט ומחלה והיה במשך ד' שנים צפרק אחד עם אחיו שולך מן ד"א תקכ"א עד תקכ"ד ועי"ז ג"כ עולה מכון מספר המאה שנים. והיה רב יהודאי מפומבדיתא, ושלמה נשיאה שקליה ומני' בסורא, דלא היו ההם מאן דמפליג צהבונה כותיה, והוא היה הראשון למוות מספר המלות כפי המוסכס לרז"ל תרי"ג. ועוד אין לבדר על ה"ג שלפנינו למי הוא אם לר' שמעון קיירא אי לרב יהודאי שכל המקומות המוזכרים בבה"ע מר' שמעון קיירא הם גם בה"ג שלפנינו, ולהפך כל המוזכר שם לרב יהודאי גאון הם ג"כ בה"ג שלנו. ובכלזו סוף הל' אבל כתוב: אחר ר' שמעון הבבלי אתתא דמות גברא כו', ונראה שר"ג צבלי זה

הוא ר' שמעון קיירא שכן נמלא מאמר זה כלשון ג"כ בה"ג הלכות אכלות. ואולי נקרא בבלי משום שכפי הנראה מלשון ספר הקבלה להראב"ד, היה מגורתו בבבל. אע"פ שכתוב קיירא מורה על מקום מולדתו במצרים, שם עיר קיירא. וידידי החכם בעל שבילי עולם העירני אחרי הראיתי לו זאת שקיירא היה נקרא לפניו בבבל זעירא. והיה ר"ש זה בשנת ד"א תק"א. ואולי כבר הוא השתמש בשאלות של רב אחאי שהיה בימיו, ותלמידיו רב יהודאי קבלו מה"ג של רבי שמעון ומשאלות והוסיפו כל אשר שמעו מרבים וחברו הלכות פסוקות. ומעשה נכלל כל ה"ג של ר' שמעון ורב יהודאי בה"ג שלנו. וכן מורה לשון הראב"ד: ר"ש קיירא חבר הלכות גדולות כו', רב יהודאי כו' והוא חבר הלכות פסוקות, ומהלכות גדולות קבלם וסגי נהור היה עכ"ל. ובשערי דק (שער ג', ח"ד סי' מ"ב) כתב ר' חנניאל גאון וז"ל. ובהלכות פסוקות דמר רב יהודאי ז"ל כתוב כיון דקנו מניה קנו ליה וגו', והוא בה"ג לפנינו הלכות פסוקות בה"ג כל שטר או מהנה או סי' כ"ו) כתב רב שרירא: ושאלתם מלאנו הלכה קטועה בה"ג כל שטר או מהנה או מכירה אי ברישא נחתם קרוב כו', והוא בה"ג לפנינו ה"ל עדות. ה"ל בשער ד' ח"ה שם כתב רב האי: והא פהק דינא דכתב בה"ג דאיפסוק במעמד רבין ותרתי מתבתיין כרז ושמואל כו', וכ"ז ליתא בה"ג שלפנינו במקום הראוי, ר"ל בה"ל שבועות במקום שמוציא רב ושמואל. וכתב רבינו תם דלא בכל מלי סמיכין אה"ג, דרב יהודאי מאור עינים הוי, ופעמים שהיו תלמידיו כותבין לפניו משמו אשר לא ילא מפיו ולא עלה על לבו. (מרדכי נו"ק סי' תתס"ב).

(25) רב משה גאון מובא בערך תפל ג', וגם ברי"ף פ"ד דכתובות ונשאל לרשב"ץ (ח"א סי' ע"ב) מי הוא זה ר' משה גאון המובא ברי"ף שם, והשיב שהיה מדור החמישי לגאונים במתא מחסיא בשנת ד"א תר"ן, וסמיכין רב כהן לרק גאון ונסמך גאון עשר שנים ומחלה והיה שמו רב משה כהן בר יעקב עכ"ל. ונראה שלקח דבריו מה' הקבלה לראב"ד, ולכן מלבד הטעות בשנים שהיתה לראב"ד באגרת רש"ג (עיין הערה הקודמת) טעה עוד הרשב"ץ בהבנת דברי הראב"ד ששם כתב וז"ל. ואחריו ר' משה הכהן ב"ר יעקב עשר שנים ומחלה כו', ואח"כ כמכו רב כהן לרק גאון עכ"ל. וע"ש שחשבון השנים מכון ד"א תר"ן. וחשב הרשב"ץ שבנות הראב"ד במ"ש ואח"כ סמכו כו' שר"ל רב כהן לרק סמך אח"כ לר' משה, וליתא, אלא ר"ל אחר סוף ימי הגאונים של ר' משה סמכו בני מתא מחסיא לרב כהן לרק, א"כ רב כהן לרק הוא המאוחר. והנה באגרת רש"ג לא נמלא גאון ששמו ר' משה כמו שלא נמלא שם זה בכל התלמוד, בלי ספק משני הכבוד לבחור הגבאים, רק במקום רב משה כהן בר יעקב הנמלא בקבלה לראב"ד, נכתב באגרת רש"ג רב משרשיא כהנא בר מר יעקב, וע"ש, ושם תראה לפי סדר הגאונים בסורה שהוא הוא, וכפי החשבון הנכון באגרת רש"ג נסמך רב משרשיא בשנת ד"א תקע"ה. ויתכן שהיה לגאון זה שני שמות כמו רב לזוק (עיין סוף הערה 11). ור' בוסתנאי ראש גולה דהוא חנינאי עיין הולדות רב האי הערה 1). והחכמים שלא היו רוצים לקרותו בשם רב משה למעלת הגבאי אשר לא קם כמוהו, קראוהו בשם רב משרשיא. ולראיה קצת שזה רב משה גאון הוא הנזכר באגרת רש"ג בשם רב משרשיא, יעוין בספר אדם לרבינו ירוחם נתיב ב' ח"ב תשובה מרב נטרוני גאון שמוציא ר' משה גאון ממתא מחסיא. והנה רב נטרוני זה הוא באגרת רש"ג אחרי מות רב משרשיא כ"ב שנים וה'.

(26) מר אברהם גאון. מובא בערך סח א' וע"ש שהיה מכיר עתידות בנעמטי חילנות. ובש"ק טעה מאד שכתב: בערך ערך סח אומר כי בדורו היה מר אברהם

קצוסי שהיה מכיר עתידות עכ"ל. והנה שם בערוך כתב בפירוש שזה מר אברהם היה בשנת אלף ק"מ לשטרות, והוא ד"א תקפ"ח לינירה לפי חשבון בעל הערוך, וכמו ש' שנים לפניו. ובאמת באגרת רש"ג מלינו מר אברהם בר מר רב שרירא שמואל בשנת אלף קכ"ז עד קל"ט לשטרות בפומבדיתא והוא מסכים מנוש עם חשבון בעל הערוך, ושנה אחת שיש חלוק ביניהם, הוא מטעם שכתבתי במקום אחר שרב שרירא והרבה גאונים עמו מהחילים למנות שנת השטרות מן ג"א ת"ן לבריאה, ולפ"ז אלף קל"ט לשטרות הוא ד"א תקפ"ח לבריאה, ובעל הערוך נמשך אחרי רב סעדי' ודעמי' שמתחילים שנת השטרות מן ג"א תמ"ט, (עיין לקמן הערה 59). וכדי להשוות א"כ שנות הליירה עם רב שרירא צריך להוסיף אלל מר אברהם שנה אחת לשטרות, ואלף ק"מ לשטרות עולה לפי חשבונו ג"כ ד"א תקפ"ח לינירה. אולם חוץ מזה אין ר' אברהם גאון נקרא קבסי, וגם ר' אברהם קבסי לא היה בןמי רבינו נטן, רק בימי רב האי גאון ששלח לו תשובות (רי"ף פ"ט דכתובות), ובזה מדע ג"כ להיטיר דברי קורא הדורות (ה' א') שטעה קצת ג"כ בזה אחר בעל ש"ק.

(27) רב כהן לרק גאון מוצא בערך אמן ב', ומלך בסורא אחרי רב משה או רב משרשי' בר מר יעקב בשנת ד"א תקפ"ח י' שנים ומחלה והוא בר אבומאי, ויש עוד רב כהן לרק אחר שהיה לגאון בפומבדיתא בשנת ד"א תרע"ז והוא בן רב יובא.

(28) רב שר שלום מוצא בערך חפר ע"ש ששמע מפי הראשונים יורות של אבנים שנפסלו מההר וכו' ויש חכמים ששמעו וכו', וערך שבע ב' אחר בתשובת רב שר שלום משמיה דרב יהודאי גאון וכו'. והיה רב שר שלום לגאון בסורא אחר רב כהן לרק בשנת ד"א תקל"ח ומלך י' שנים. ובתשובות הגאונים ד' שאלניקו (שער א') מחלק ד' סי' ז'), תשובה יקרה ממנו לענין גזל עכו"ם וז"ל בקטור: ושאלהם גזל הגוי במקום שאין חלול השם מהו? כך ראינו לענין גזל לא אמרינן חלול השם אלא הלכה רווחת היא כל גזל גוי אסור כו', והא דאמר רב אשי לשמע' אי דגוי אית ליה כו' ודאי כך היה דעתו של רב אשי דאי גוי הוא מיתב לו זוזי דמי דחם ושלום כי רב אשי משקר וגנב דעת הבריות דאמר רב אשי אסור לגנוב דעת הבריות ואפילו דעתו של עו"ג עכ"ל. יעוין קצת מזה בחוס' ב"ק קי"ג ב' ד"ה הכי. והגאון מחמיר יותר מהם אפי' במקום שאין חלול השם, וקושיהו על רב אשי נפלאה עוד יותר על שמואל דאבלע בחשבון, ואיהו גופיה אומר אסור לגנוב דעתו של עכו"ם (חולין ז"ד א' ע"ש שרב אשי לא נמלא שישבור כן). וכבר עמד ע"ז במדרכי, ואני הוכחתי במקום אחר שמאמר שמואל (ב"ק סס) על טעות עו"ג הוא רק מכללל ולא הוא.

(29) פירוש רב עמרם מוצא בערך פסד, ונקרא רב עמיס בר ששגא, והיה לגאון בסורא בשנת ד"א תרי"ח ומלך י"ח שנים. ולהראות רב השבוס של הראב"ד שלפי דבריו מלך רב עמרם בשנת תרפ"ח והוא זמן ע' שנים מאוחר לחשבון רש"ג, אולם ראה זה מלאתי בח"ב בבה"ע כ"י דף קמ"ז ב' וכ"כ רב עמרם בר ששגא ריש מתיבתא דמתא מחסיא בתשובה ב"ד יאלופין וחקמי ישיבה שלפנינו בישיבה של אדר שנת אלף וקפ"ט לשטרות עכ"ל. והוא ממש בשנה שנוסף לפי חשבון רש"ג ר"ל ד"א תרי"ח. והוא שלח סדר תפלות לספרד המוצא הרבה בקדמונים ובאבודרהם. ועיין בבעה"מ שבה פ"ב ותראה שלא סדור התפלה לבד היה כתוב בו אך גם דינים הרבה ופסוליו הלכות. וברור הוא לדעתי שנוסח רב עמרם היה נוסח יותר לנוסח האשכנזים היום, ואע"פ ששלח סדר תפלות לספרד נראה שעכ"ז החזיקו הספרדים בנוסח שהיה להם מכבר ג"כ בקבלה מן גאוני צבל, ע"י מרוות אגרות שהיה ביניהם תמיד; והאשכנזים קבלו נוסח רב עמרם. וראיות ע"ז, עיין באבודרהם בשם רב שרירא ורב האי

שננהרדעא ובעילס ובפרס ומדי לא נאמר מעולם אהבה רבה בשחרית (רק אהבת עולם) וכן בכל מדרשות שבסורא חוץ מאחד, ורז עמרם בסדר תפלה שלו אחו כמנהג האחד ע"כ. והוא ג"כ נוסח האשכנזים. ומה תראה גם כן שחלוקי הנוסחאות היום בין הפרדים לאשכנזים בתפלה, נובעים מקדם וחלוקי הנוסחאות בבתי הכנסיות שבבבל עלמה; וכ"כ בעל שפלי הלקט סי' ואל"ו בשם רב נחמ גאון, שיש מקומות שאומר אהבה רבה ויש מקומות שאמר אהבת עולם ע"כ. ואחריהם נמשכו הספרדים כקלחת והאשכנזים כקלחת. עיין עוד באבודרהם אלל תכנת שבת שאין מנהג הספרדים לאומרו, דק בסדורי רב עמרם ורז בעדיה נמלא ע"כ. והנה עוד גם היום רוב הספרדים א"א אותו — אך בסדורי כל האשכנזים נמלא גם נאמר מהם. וכן נוסח יקים פורקן שהוא בלי ספק מזכרה שהיו נמנים בבבל לראשי גליות ורישי כלה כו'. וע"כ היה בלשון ארמית, וכן מלאתי בצעה"מ עירובין על הרי"ף דף ק"ט א' ז"ל. ורגילין היו ליטול רשות מן הנשיא כו' ולברך אותו בכל שבת ושבת כמו שרגילין עוד היום לומר יקום פורקן עכ"ל. ונכתב בסדור רב עמרם מפני שאמרוהו בבבל. ואעפ"כ היינו היום אלל הספרדים רק אלל האשכנזים. ועיין תשובת רשב"ש סי' מ"ט חלוקי גרסאות בסדור רב עמרם גופיה בתפלת רשב"ש בשחרית. השואל כתב שקלל יחידים אומרים כי כל מעשיהם תהו וימי חייהם הבל, ומביאים ראיה מסדור רב עמרם. (זהו כנוסח האשכנזים). וע"ז לעק הרשב"ש שם מר וכתב שבסדור רב עמרם הוא "כל מעשינו, וימי חייו" (כנוסחת הספרדים). אולם בהנא דבי אליהו פכ"א שמחברו מאוחר הרבה לרב עמרם, נמלא נוסח האשכנזים: "מעשיהם וימי חייהם". והיה עוד סדור רב עמרם ביד בעל שם הגדולים ע"ש ח"ב ריש אות כ'. ועיין עוד על ענינו בהולדות רב האי הערה 12.

(30) רב נחשון בערך תפל ג', והוא בר מר רב לדוק גאון. והיה לגאון אחר רב עמרם בשנת ד"א תרל"ו, בסורא, ומלך ח' שנים. ולא נודע מענינו מאומה, רק מחשבותיו המוצאה בסוף ס' כלבו ובבתי סוף פ' לך, ובשלטי הגבורים מו"ק דף רל"ו ב' נדע דרכי מחשבותיו בעיני הדת. וז"ל יקרא דהוי בר תרין או תלת או ד' יומין ומית, הכי רגילין דמהלין ליה על קברי' כו' ומסקין ל' שמא, דכד מרחמין מן שמא זהו תחית המתים הוי ידיעא יקרא ומבחין ליה לאבזה עכ"ל. ונראה שאליו רמז הראב"ע בחן לשונו (בראשית י"ז י"ד), והטועים יחשבו כי אם מת הנער ולא נמול אין לו חלק לעולם הבא וכו'. ומה שמוצא מגאון זה בערך תפל הוא פ"י ס"ח בורעו. ר"ל עשרת הדברות, שיש מן אנכי עד אשר לרעך הרי"ג תיבות כנגד הרי"ג מלות שבתורה, ובאולר הספרים של ר"ד אפענהיים קווארט נומרא 1195 נמלא ספר ראומה החיכות בדיני שחיטה ובדיקה לרב נחשון בארץ שנער במדינת ארץ (כן נראה חלק מארץ בבל וארץ ערב, אלל היסטוראלים, איראק), עס פי' לר' יצחק עינקליירא קאנסטאנטי' שכ"ו עכ"ל. ובזה הדע להוסיף על דברי שפתי יסנים תהלת אות רי"ש. ושם בשפתי יסנים יש רק הוספה קטנה שהפירוש שמו לפנת פענח. וקדוב מאד שגוף החבור הוא מרב נחשון זה הגאון שמקומו בבבל. ובפרט שבתום' חולין (מ"ז א' ד"ה היינו), מביאים רב נחשון גאון בדיני חונא הסרוכה לאומה, ובמדרכי פ"ג שם סי' תרי"ז מביאו גם כן בחונא שאלל שומן הלב. ויתכן שמחבור הכ"ל לקחו דברים אלה, ורבי יצחק זה המפרש חזר גם כן בספר איומה כנגלות משלים ומלימות במוסר, עיין בשפתי יסנים אות א'.

(31) רבינו בעדיה גאון מוצא בערך המר וערך עשה, ומחולקו כתבתי בקונטרס מיוחד (עיין בכורי עתים תקפ"ט ע"ד 20). ויש לי להוסיף כאן איזה דברים קטנים

גם לתקן חיזה שבזשים שנפלו שם המצלבלים, את הקורא. ע"ש, ספריו בתלמוד, לריך להוסיף שבס' שם הגדולים ח"ב ריש אות ד' מובא מר' סעדיה גאון ס' דרכי התלמוד. ואודות פירושיו על חנ"ך, לריך להוסיף שבאולר הספרים של ר"ד אפענהיים קווארט (נומרא 104 ונומרא 226) נמלא פי' על שה"ש מר"ם גאון פראג שס"ט. ושם (נומרא 249) ג"כ פי' על שה"ש ממנו, קאנסטאנט'. ובהערה 8) שם בתולדות ר"ם, במקום לשון הראב"ע ז"ל הראב"ד. ובהערה 13 בדבר ר' דוסא גאון שאינו בן רב סעדיה לריך להוסיף כי בשטה מקובלת (ב"ק י"ג א') מביא תשובה ארוכה מרבינו דוסא גאון בן גאון מועתקת מלשון ערבית. ושם מביא ר' דוסא את הגאון רב האי ור"ש הנגיד בהוספת מלת ז"ל, וגם חיזה מפרש אחרי ר"ש הנגיד. ול"ע מי זה ר' דוסא הנקרא גאון בן גאון בזמן מאוחר כזה? ור"ש הנגיד נפטר בשנת ד"א תתט"ו שבע עשרה שנה אחרי פטירת רב האי. וסוף הערה 22) לריך להוסיף: והיה שולח רס"ג תשובותיו למרחקים. שכ"כ הראב"ד בס' הקבלה (ד' אמסטערדאם, דף מ"ד ב') איך טח לו ר' מאיר בן ביבז שראה גליון של רס"ג ז"ל וכתוב עליו קרי' קרעוב"ה ואלביר"ה ואליסאכ"ה וכנאכ"ה וקלסאכ"ה ואשבילי' ומארד"ה העיר הגדולה וכל אשר סביבותיו עכ"ל. וכל אלה הערים באספמיה הדרומית. וסוף הערה 24 לריך להקן כזה, היינו למ"ד ואל"ף אחרי' היא בערבית כזה X וכלל תושבת התחמונה נעשה י' ע"כ. והמגיה שם ששנה לורת אותיות ערביות אולי לא ראה לורת אל"ף דל"ת ערבי שבראש ספר תלמוד לשון ערב להחכם יאהן, ובחיזה מהדורא ממנו כתוב מפורש שורת למ"ד אל"ף כזו שכתבנו היא מלויה בספרי ר"ם גאון. ושם בתולדות ר"ם הערה 25) על אודות שם ספר האמונות בחרוז. לריך להוסיף שהוא ג"כ מדרכי מחברי ערביים לקרוא שם הספר בחרוז שקול, אע"פ שבגוף הספר נמלא רק מליצה פשוטה, יעוין ענליקלאעדיא מן ערש עט גרובער ח"ב. (מלת אראצישע ליטעראטור לו 44), ולואת יתכן שגם שם ספר האמונות היה בלשון ערבית בחרוז שקול, והמעתיק ר' ברכיה ראה לעשות בלשון עברית כמנו. ובהערה 28) במקום מביא עי"ן בספרו ז"ל מביא עין בספרו והוא עין הקראי. ובהערה 34) במקום ובעבור שהוכחתי בו חבר הגאון ז"ל ובעבור שהוכחתי כי חבר הגאון. ובדבר יחוס משפחתו של רב סעדיה, הנה כתב הראב"ד בס' קבלתו שהיה משועי יהודה מבני שלה בן יהודה, מזרע ר' חנינא בן דוסא. אע"פ שאין כל זה מזכיר אללנו שמקום מולדתו מלרים אינו מסכים לזה. ועיין הערה 1) בתולדה זו של בעל הערוך.

32) רב שרירא גאון מובא בערכים רבים מאד, והיה לגאון בפומבדיתא בשנת ד"א תשכ"ח עד תשנ"ח, שאז הסיר עלמו מגאונות ונתנה בחייו לבני רבינו האי, והאריך ימים עד מאה שנים. אכן רעים היו ימי זקוניו, כי הלשינו אז פריי ישראל בו וצבנו רב האי, ותפסם מלך ישמעאל ובזז כל אשר להם ולא השאיר להם שום מחיה, ונתלה רב שרירא מידו אחת, (ספר הקבלה להראב"ד). ולא ידעתי להרש מה"ז "נתלה מידו אחת"? ומיחוסו הרב יעוין בקונטרס מיוחד על תולדות רבינו האי הערה 1). ומובאים ממנו בקדמונים פירושיו הרבים על ס"ם גם תשובות רבות, ומעט מהן נדפסו בשערי דק דפוס שאלוניקו. וכן פירושיו למקרא מובאים בשרשי רד"ק שורש דקף וספל. וחבר עוד ספר מגלת סתרים (עיין לקמן). וכל המאמרים הנמלאים מגאון זה לפנינו מורים על זכות הזוגות ורוחב לבו, יעוין בימוד תשובתו הנדפסת ביוחסין אשר עליה סמכנו פה ברוב הערות על תולדות הגאונים, ומובאה כבר מדש"י שקורא אותה פסק סדרו (כתובות ז' ב'), ע"ש שכתב שעיר בגדת מוכרת בו, והיא באמת בתשובה זו (יוחסין י"ח א'), אלל מר רב נטרוי כהנא דמן בגדד הוי — וכתב תשובתו (גיטין ס"ד ב').

והיתה מפורממת כ"כ עד שחשבוה הקדמונים לטודעה צפי כל ורשמוה רק בהחלטה
 זל"א בשט מחברה, יעוין במלחמות להרמב"ן פ"ה דכתובות שכתב: ועיקר תורה בנהרדעא
 ב' והחרש והנוסגר וכו' כמו שמפורש בכילד נכתבה המשנה עכ"ל. ושלש מלות אלה הן
 בהחלטה תשובה זו. ונראה שא"פ שכתוב שם בשאלה שהיה לשניהם, ר"ל לאב רבינו
 שרירא ובנו רבינו האי, מ"מ לא היה זה רק דרך כבוד מפני שכבר היה אז רב
 האי אב"ד, אבל התשובה כלה מרב שרירא לבדו היא, כמו שהראה מלשונו בסופה:
 ובשנת רע"ט איסתמיכו בגאונות וסמכטוהו להאי צננו באבות צ"ד משעור צ' שנים
 עכ"ל. ועוד נראה שהתשובה זו היתה מחוברת עם אחרת המובאה בערך אב"י שהוא
 קירוואן שענין ודרך אחד לשהיה, והשאלה שם ג"כ לאב ובנו, ולפי דברי בעל מ"ע
 סוף פכ"ד היתה גם תשובה זו הגדפסת ביוחסין, לאנשי קירוואן, א"פ שלא נרשם זה
 לפניו, א"כ השואלים והנשאלים אחדים הם ולכן גם שתי התשובות לאחת היו מקדם,
 רק הבופרים חלקוה אח"כ, והיא נפלאה מאד בבאור שנות קדמוני חז"ל ובברור כל דבר
 על אמתו, והבאת מאמרי החלמוד הנאותים לדבריו, וכל חוקר בקדמוניות ישמח
 וישבע מעדנים בקראו בה. אך חסרון קל נראה בתוכה למעיין, שגלויה בעליל מגמת
 כותבה ליחס לשיבות צבל ארץ מולדתו, וביחוד לנהרדעא ופומבדיתא מקום ישיבתו.
 קדימה רבה בשנים מדורות עולמים (כמה שמיגע ג"כ להחזיק משפחתו מזרע דוד, יעוין
 תולדות רב האי הערה 1) א"פ שקשה לו למצוא ראיה נכונה על זה, וההפך נראה לעין
 בתלמוד, שלפני אב"י דשמואל ולוי לא נמלא חכם מזוין בארץ צבל, והלל שעלה משם
 למד כל תורתו בא"י, ועיקר למוד תורה שב"פ נתפרסם בצבל ונתפשט רק ע"י רב
 שירד לשם לא"י, ותלמידיו עם תלמידי שמואל הם הרבו והגדילו למוד זה, וכמו שהוכחתי
 בל זה במקום אחר ביותר באור, ועכ"פ יעוין לדוגמא כאן בתשובה זו השתדלות הגאון
 בדבר הזה. וז"ל. "ורבנן דצבא [נ"ל דצבל], דהוי קמי [הני] רבנן הוי להו מחתייתא
 דהא הוית בהו תורה מרובה שהיו מרביין בדוכתא דמתיבתא, דהנן אמר ר"ע כשירדתי
 לנהרדעא לעבר שנים, ובפומבדיתא דהוי בה ר' חנינא בן אחי ר' יהושע, ות"ר בנהרדעא
 דדק דק תרדוף הלך אחר צ"ד יפה, ומפרשין אחר ר"ח בן אחי ר' יהושע לגולה כו'
 ואמרינן מאי גולה פומבדיתא, והלל הזקן עלה מצבל והיה נשיא בא"י". (יוחסין דפוס
 קראקין קי"א ח'): "ואע"ג דביריתא דרב ושמואל דהוה בצבל דיקא ותרוולא" וכו'. (שם
 קי"ב ח'): "ואע"פ חכמה הוי בצבל נפישא טפי". (שם קי"ג ב'): "והו יודעין, דמעקרא
 בד גלו ישראל בגלות יכניה והחרש והמסגר וכמה נביאים עמהם אייתינהו לנהרדעא,
 ובני יכניה וביעתו צי כנשתא וכו' [ע"ש בקדימת ביה"כ בנהרדעא]. "וכיון שעלה עזרא
 מצבל והגולה עמה, ובנו בהמ"ק והו שם ראשי כנהדרין כגון שמעון הלדיק ואנטיגנוס
 ושאר הזוגות ורובן מצבל היו עולין [זה דבר חדש מאד ובלי שום ראיה, והנה בשלשה
 מהם מפורשים שנות שירם בא"י יוכי בן יוחנן איש ירושלים, אנטיגנוס איש סוכו, ונחמי
 הארצלי] והלל הזקן היה עולה עמהן מצבל, ואעפ"כ היו מרביצים התורה הכא והו
 להו ריש גלותא מצית דוד, אבל רישי מתיבתא וסנהדרין לא הוות בהון, דהדא מלחא
 הוי אמרין דלא הוי אלא מן המקום אשר יבחר ה'. — וביומא דרבי הוי רב הוגא קמי
 ריש גלותא בצבל" (שם קט"ו ח'), וכאן יראה הקורא שלא מלא הגאון בצבל איזה חכם
 מפורסם קודם רב הוגא זה שהיה בימי רבי). "כדאמרינן בנהדרין לא יסור שבט מיהודה
 אלו ראשי גלויות שבצבל שרודין את ישראל צנוקל, ומחוקק מדין רגליו אלו בני בניו של
 הלל שמלמדן תורה ברבים, אלמא הני דצבל עדיפי טפי, הואיל ושבת חינוך" (שם קט"ו
 ב'), ואין זה ראיה כלל דמקום תקיפת לבד אלל המלך איקרו שבט, לא בשביל תורהם
 שנתפשט מתחלה רק בא"י ובמשמשות לשון הש"ס לכל משיין). ורבנן דילן בפומבדיתא.

זמן יומא בית שני הוי עיקר גולה כדמתן בר"ה עד שרואה את הגולה, ואמר אביי גולה
 זא פומבדיתא [שם קי"ז א', ושנה כאן דבריו שלמעלה קי"א א' רק להכניס בלב
 הקורא פומבדיתא עיר ישיבתו]. וזאת זה ירחק רוח חכמה ודעת על פני כל התשובה
 באשר אמרו. ומעתה מה מאד יכאב לב הקורא אם ימלא בזה שבועים רבים אשר
 נפלו בכתב או בדפוס, עד שלפעמים יבלבלו גם חשבון השנים! יעו"ש ביחוד דף קי"ח
 סוף ע"ב בלבול השנים גלוי, וקשה להתקדם, וכבר הראינו למעלה (הערה 24) איך
 נחסר מספר השנים אלל מר שמואל גאון, והוא בדף קי"א א' שורה כ"ו. אולם נחסר שם
 עוד מאמר שלם, ויורה ע"ז דברי הגאון לקמן (קי"ט ריש ע"א), שכתב על מר אבא
 בר מר רב אמי והוא בן בנו של מר רב שמואל, שהליבו שלמה בר חסדאי ריש גלותא
 במתא מחסיא כמו שפרשתי למעלה עכ"ל. ח"כ פירש איזה ענין אלל מר שמואל שלח
 גמלא דבר ממט לפנינו. וכן יורה על זה לשונו (קי"ח סוף ע"א) על רב יהודאי: אף
 הוא נמי שקליה שלמה נשיא ומני' להתם עכ"ל. נראה שדבר כבר מחסא אחר דשקלי'
 שלמה נשיא שהיא מר שמואל הנ"ל. ומה נראה רב התועלת אשר נוכל להוסיף מסדר
 תנאים ואמוראים כ"י הנמלא באלף הספרים של ר"ד אפעהיים נומרא 844 קווארט,
 אם תהיה הכונה שם על תשובה זו כמו שנסתפקנו בזה, ישוין תולדות רב האי הערה
 (26) — אמנם ממקומות אחרים עוד נראה יוסף שכלו בכל ענין מבלי פנות גם אל
 המוקדם מזמן רב ומוסכם לקחת חכמים נגד האמת. ישוין בתשובה שכתב הוא ובנו
 המובאה בתשובת מהר"ם אלשקר סי' נ"ו ומשם במ"ע ריש פי"ד, בענין גלגל קבוע
 ומזלות חוזרים, וז"ל. דעו לכם דאע"ג דהך ברייתא דפסחים תיובתא לעולא ולרבא,
 ליתא להך ברייתא כו' וליתא להך מלתא מכמה אנפי לפי שאינו רקיע אחד ואלו היתה
 בלילה למעלה מן הרקיע היתה נראת בארץ וכו' עכ"ל. וכן במגלת סהרים שלו המובא
 בהקדמת מטרת המאור, כתב: הני מלי דנפקי מעסוקי ומקרו מדרש ואגדה אומדנא
 ביניהו עכ"ל. ועיין ר"ן על הרי"ף פ"ג דפסחים מה שמביא בשם תשובת רב שרירא פי'
 על המאמר התמוה שם עם הארץ מותר לנחרו ביה"כ שחל להיות בשבת, איך הוא
 מבארו באופן נאות וקרוז אל השכל, והרי"ף קבל הפירוש והכניסו בטפרו. כנגד זה
 גמלא מאמר ממנו המורה על החזיקו כבר בדרכי הסודות וענינים נשגבים משכל האדם,
 אשר לא גמלא כזה מגאונים שקדמוהו. ישוין בבאור הרמב"ן על התורה סוף בראשית
 זה לשונו: וכתב רבינו שרירא הגאון שמסרו חכמים אחד לחברו הכרת פנים וסדרי
 שרמטין, מקלהן אמורין בסדר פסוק זה ספר תולדות אדם, ומקלהן בסדר פסוק
 שלאחריו זכר ונקבה בראש, ואין מוסרין סדרי הורה ורזין אלא לנוי שרואין בו סימנין
 שראוי להך, אלו דברי הגאון ולא זכינו בהם עכ"ל הרמב"ן ז"ל. ודע כי בחכמת
 שרמטין הוד והפנים כתבו גם חכמי ערב מבלי הסודות בימים ההם ספרים הרבה
 בלשונם. ישוין ענליקלאפדיע מן ערש טע גרובער מלת חיראמאנטיע. וביורה נראה
 גדולת רוחו של רב שרירא בהניך בנו רבינו האי המפורסם בכל חכמי ישראל מני' אז
 ועד נח, ואשר נכר בהלכותיו בכל ענין כי מאביו היו לו כל ידיעותיו, ועל יסודיהן
 בנה כל בניניו ועלה מעלה מעלה הן בלמוד הלכות התלמוד, הן בפירושי ההגדות ודרכי
 הסמך עליהם, הן בקבלת למוד הסודות. ישוין תולדותו ביחוד באריכות. והרמב"ן
 במלחמות (רי"ף פסחים קנ"ח ב'), קורא לרב שרירא אביון של ישראל. ויש לנו לברר
 עוד טעות בעל ס"ק שכתב על רב שרירא שהיה גאון בפרו שבו סביב נהרדעא. ונראה
 שבה לא השערה זו ממה שמלא במאור עינים סוף פכ"ד שמביא התימת האגרת
 מרס"ג הגדפסת ביוחסין (ושם נשמטה התימה זו) וכתוב שם שהוא מפרו שבו, ובמ"ע
 מוסף עוד שהיו בעיר הזאת יותר מן ל' אלף יהודים, וכ"ז העתיק בס"ק כדרכו לרוב

להעתיק דברי בעל מ"ע מצלי הזכירו, ולכן חשב ג"כ שבמקום כתיבת האגרת שם היה מקום ישיבתו; אולם המעיין בסוף האגרת שם יראה שרק בפומבדיתא היו אבות רב שרירא לגאונים והוא מלא שם את מקומם. וכן משמע מלשוננו שם באמלע התשובה (יוחסין קי"ז ב'): ואלו גאונים דהוו במדינתא דילנא בפומבדיתא. והאגרת נכתבה בלי ספק בעת שהיה הגאון לערך חיזה ענין לפי שעה בפרוץ שבור, ולא שהיתה לו שם ישיבת קבע.

(33) רב האי גאון מובא בערכים הרבה מאד, ומחולדותו יעוין הקונטרס שחברתי ביחוד ובאריכות.

(34) רבינו נסים ב"ר יעקב מובא גם כן בהרבה ערכים, ומחולדותו יעוין ג"כ בקונטרס מיוחד.

(35) בערך דד כתב: פירש ר' משה ראש ישיבה בן מורנא יעקב. ובערך פרקד: ור' משה בר יעקב בר משה בר אבון מן נרבוניא היה מפרש עכ"ל. ולא מלאתי עוד מוזכר במקום אחר. ואולי הוא ר' משה הדרשן שהיה ג"כ ראש ישיבה בנרבוניא, עיין לקמן (הערה 47). אולם בשער בת רבים לשפתי יסנים מרשים ר' משה הדרשן בן יהושע, ולא ידעתי מקור לדבריו.

(36) ר' משלם ברבי קלונימוס מובא בערך סעד ע"ש פירושנו על משנת והכל מחוקן לסעודה. ולשוננו ממזג כלשון מדרשים מאוחרים. ובצעה"ע אות שיתוף מובא רבינו משלם ב"ר קלונימוס מלוק"א שהשיב לב"ד שבארלד"י. ובלי ספק מוסבת מלת מלוק"א על ר' קלונימוס אבי ר' משלם, שהוא המובא מארץ לוק"א עם אביו ר' משה הזקן. עיין תולדות ר"א קליר (הערה 19). ואם נחשוב שהיה ר' קלונימוס נער בנסעו עם אביו למגנל"א בשנת ר"א תרל"ז, ור' משלם נולד לו כארבעים שנה ויותר אחרי כן, וחבר פיוטיו בזקנותו, והיו פיוטיו ר' משלם מעט אחר זמן פיוטיו הקליר, כנראה מזה שלא נמלאו עוד אלל הקליר יולדות לפני תפלת ש"ע ור' משלם חבר כבר יולדות ליום שני של פסח. ועוד שרבינו גרסום שכתב על הקליר שהוא מחכמים הראשונים, (עיין תולדות ר"א קליר הערה 19), כתב שם בסמוך: וגם רבינו קלונימוס ז"ל שחכם גדול היה ופייט קרובה לזוט פפור וכתוך הברכה אחר עינים הרבה. ובסוף סמוך לחתימה הזכיר מעין הברכה עכ"ל. ובלי ספק ע"ס שם וז"ל רבינו משלם בן רבינו קלונימוס, שכן הוא ממש קרובה שלנו לזוט כפור מר' משלם ברבי קלונימוס בכל הסימנים שרשם רבינו גרסום, ומרבינו קלונימוס לא נמלאה קרובה כלל לז"כ, ועכ"פ הוא מעמידו בסדר אחר ר"א הקליר וגם לא יקראו עוד מחכמים הראשונים, וזה מפני שר' משלם מאוחר היה קלח, גם נודע היה כבר באשכנז עם זמן פיוטיו, משא"כ הקליר שהיה חי במרחקים ונעלם גם זמנו אח"כ, ע"ש בתולדות הקליר הערה 1) — וגשארנו מר' משלם הפיוטים הנזכרים לשחרית יו"כ, גם סדר העבודה למוסף יו"כ, והנה כלם כבדים מאד, ורק יתרון אחד להם בקלור לשונם וסדור הרעיונות, כמו בסדר העבודה מספר בקלור נמרץ קורות בני אדם וישראל מבריאת עולם עד לוי, ויש בפיוטיו לשחרית יו"כ שבחים הרבה לרת תורתנו וההפך לזולתה, יעוין פיוט הגויס במקרא ובכן מי לא יראך. והיו פיוטיו נכבדים מאד בעיני הגדולים, יעוין ספר חטידים (בי' הר"ז), שהורגלו לומר קרוב"ץ דרבינו משלם ואחד אחר קרוב"ץ אחרת ומת הוך ל' יום. ויש בהם סימנים שכתב ידע מלמוד הקבלה. יעוין פיוט המתחיל חבני (במקרא הכ"ל) חבני לרוף אופיות שם עולמן, ונראה שלהם קורא ג"כ חבני מדות שהספירות היו נקראות מדות אלל הקדמונים (עיין אמונה ובטחון לרמב"ן פ"ג). וזה כוננו בפיוט לילול יום ב' פסח: טאר פטח דזיס, חבני מדית מפרזיס, מעמי תורות מורזיס.

ג"ל בעלי הקבלה אשר הקב"ה גלה להם רזין דאורייתא המה יודעים לתת טעם למצות, ללא כמפרש הרב ר"ה שם. ואהב להחזיר זכות הקראים מן הכתובים בתשובות מושכלות. יעוין סמ"ג לאוין ס"ו, המינים אומרים אל ילא איש מוקומו ביום השבת כמשמעו. והשיב ר"מ בר קלונימוס להקרות שיניהם מגבולות ישעיה ויחזקאל שכתוב ביסעיה והיה מדי חודש בחדשו ומדי שבת בשבתו, יבא כל בשר להשתחוות לפני, ובגבולות יחזקאל והשתחוו עם הארץ פתח השער בשבתות ובחדשים, ואם היה אסור לזוז ממקומו איך יבא כל בשר להשתחוות בבית המקדש? עכ"ל. ובספר חסידים (סי' תתשמ"ז): זאת התשובה השיב רבינו משלם נ"ע למינים שאינם מדליקים נרות בצתיהם בשבת מפני שנאמר בפסוק לא תבערו אש וכו', והשיב להם כך כתוב ויברך אלהים את יום השביעי, ואין אנו יודעים כמה ברכו אלא ממה שאנו רואים בקלות שקלל חיוב את יומו בחשכה וכו', מכלל שבדרך הקב"ה שבת באורה שהוא שלום בית עכ"ל. והיה גדול בהורה מאד, ובזה"ע ושאר קדמונים מובאים ממנו תשובות רבות. ובתוס' (גיטין נ"ד ב') מובא ממנו פסק דין. ורש"י (זבחים מ"ה ב') מביא מה שהגיה שם במתניתין בשעת פטירתו ושם קראהו גאון. אולם בתוס' (מנחות ק"ט ב' ד"ה בתחלה) כתבו שהגהה זו היא מר' קלונימוס אבי ר' משלם, וע"ש ג' הגהות ממנו כיופי הנבואה וכלן בשעת פטירתו.

(37) ר' משלם בר' משה בר' איתאל מעיר מאגנלא, מובא בערך דל אי' ע"ש פירוש ממנו. ובתשובת רש"ל סוף סי' כ"ט מוקם היחוס של משפחת ר' קלונימוס, לא נמלא שלשלת כזאת רק ר' משה בר' משלם בר' איתאל. אמנם מלאתי בראש"ן (דף ס"ט ד'): ר' משלם שאל את פי ראש ישיבה שבירושלים והשיבו שאומרים והשיאו בר"ה וי"כ. ועוד (שם ע"ח ב'): וגם ר' משלם ממאגנלא שאל שאלה מעיר הקודש והשיבוהו כי מצרכין על ההדס בליל יו"ט שחל להיות במו"ש ע"כ. והמעיין יראה כי הוא ר' משלם הראשון בענין והשיאו, אע"פ שלא נרשם אליו שהוא ממאגנלא, בכ"ז הוא בעלמו ר' משלם ממאגנלא השואל בענין ההדס, כי שתי השאלות הן מעיר הקודש. והנה בשבלי הלקט (סי' נ"ד), מביא ג"כ שאלה ר' משלם וכתב וז"ל. ור' משלם בר' משה ז"ל שאל את פי אריות יושבי ירושלים עיר הקודש והשיבו שאומרים והשיאו עכ"ל. אי"כ מלינו ר' משלם בר' משה ממאגנלא, והוא המובא ממש בערוך רק שחסר עוד דור השלישי ר' איתאל, וכפי הסדר שמוצא שם, ר' משלם בר' משה נראה שהיה חי בזמן רבותיו של רש"י, ע"ש בראש"ן: רבינו יצחק בר' יהודה (והוא רבו של רש"י) הנהוג במאגנלא לומר והשיאו וכו' גם ר' משלם שאל וכו' אבל הגאון רבינו יצחק הלוי (ה"א ג"כ רבו של רש"י) הנהוג בוירמסא שלא לאמרו עכ"ל. ומן ההוא מסכים מאד שיהיה מובא ר' משלם זה מבעל הערוך שהיה בן דודו של רש"י ורק מסט זקן ממנו, עיין לקמן (הערה 49). וכפי סדר משפחת ר' שמעון בר' יצחק שרשמנו בתולדות ר"א הקליר (הערה 49), יהיה ר' משלם זה מורע ר' משה שהובא מאיטליא, ודור רביעי לר' משה השלישי שפייט חומת טראוטיך יעו"ש היטב. ואל יתפלא הקורא כמה שימלא שם ברשימה שלנו ר' משלם זה דור רביעי לר' משה הפייטן ור' משה בר' יקותיאל דור שלישי לר' משה הפייטן שחיו שניהם בזמן אחד, מפני שר' יקותיאל היה הבן הצעיר לר' משה הפייטן ונקל מאד שיהיה בנו ר' משה שזה בשנים עם רבי משלם נכד של אחיו ר' איתאל הבסור ממנו, ור' איתאל נחשב בתשובה רש"ל ס"ס כ"ט לפני ר' יקותיאל. ומעתה תבין דברינו בתולדות ר"א הקליר (שם) אחרי עיון היטב כאן ושם. ויתכן שלר' משלם זה קורא רבינו נתן הדבא פעמים בספרו בשם המורה מעיר מאגנלא ועיין ערך אי ואלא וגד אי' ואמך.

(38) ר' משה כלפ"ו מעיר באר"י מוצא בערכי קרש א' והת' וע"ש בהוספת מלת ז"ל; ועיין חולדות ר"א קליר (הערה 17) מהתפשטות לנווד התלמוד בימים קדמונים בשתי הערים באר"י ואוטרקמו.

(39) ר' משה הנפסי, ז"ל היה מעיר נעפוס באיטליה ששם היו מדברים עוד בלשון יונית בימיו, והיה חי בימי רבי נתן ששאל ממנו הוראס היכה יונית, יעוין (הערה 15).

(40) בותבי הדורות ואחריהם החכם וואלף באולר הספרים שלו וממנו החכם געזעניוס בקורות לשון עברית, אחרו את זמן ר' יונה בן גנא"ח הרבה, שלפי דבריהם היה חי בקנה המאה התשיעית לאל"ף ה"ה"א, ולא כן הוא לדעתי שחלכד אשר הראב"ע במקומות הרבה, והרב בעל המאור בהקדמתו יציאוהו כבר כקדמון, הגה גם הרב בעל חובות הלצבות אשר היה קודם להם זמן רב מציא ג"כ את ספרו בהקדמתו. אולם גם בזמן הרב הזה הוא רבינו בחיי הראשון, טעו המחשבים שכתבו שהיה חי בשנת ד"א תתקכ"א, ובשם הגדולים (ח"ב מערכת חי"ת) כתב שהוא האמת הצרור, אכן נראה שהחליפו כלם זמן המעתיק בזמן המחבר, שבזמן ההוא היה חי המעתיק ספר חו"ה ללשון עברית ר' יהודה אבי ר' שמואל אבן תבון, ולא כן רבינו בחיי המחבר גוף הספר שהיה חי זמן הרבה קודם לו. וראה לזה ששם בהקדמה בחשבו הספרים המחברים עד ימיו על עמי המלות ודיניהם, יציא ספר רב חפץ בהלכות פסוקות וגדולות וספרי קלת הגאונים בשו"ת ופסקי דינים, ולא יציא האחרון אשר הגדיל לעשות מאד בהלכותיו הוא הר"י אלפאסו ז"ל שהיה ספרדי כמו רבינו בחיי, וספריו היו נודעים בלי ספק בכל ארץ ספרד, אלא ודאי שרבינו בחיי היה חי עוד קודם הר"י או עכ"פ בזמנו. ועליו כוון הראב"ע בלי ספק בשער ו' מספר היסוד במ"ס: ואמר רב בחיי כי הוא תהלתך והוא אלהיך. עכ"ל. אע"פ שלא מלאתי מאמר זה עוד בספר חו"ה. והנה ספר היסוד מוצא הרבה פעמים בפירוש הראב"ע לחורה. ועיין סוף פירושו לקהלת שנשלם בשנת ד"א תת"ק. ולפי חשבון זה חי ר' יונה בן גנא"ח עכ"פ כבר בתחלת מאה התשיעית, שהרי הר"י מות כבן תשעים שנה בשנת ד"א תתס"ג, ורבינו בחיי שלא ידעו עוד מציא את ספרו בן גנא"ח. וכן העמידהו הראב"ע בזהר הדורות של המדקדקים בתחלת ספרו מאזנים, בין רבינו האי שנפטר ד"א תשל"ח ובין ר"ש בן גבירול שנפטר תת"ל. ואחרי שנתברר כ"ז, קרוב אללי מאד שהשתמש רבינו נתן בכתב אלאלול (ספר השרשים) של ר' יונה (הנמלא עוד היום באולר הספרים של עיר אקספארד בלשון ערבית ואותיות עבריות), להוילא ממנו באור איזה ערכים תלמודיים אשר להם דמיון בלשון עברית או ערבית, ובפרט כי לפי געזעניוס בהקדמתו למדרש מלות עבריות מהדורא שניה שראה גוף הספר באקספארד, ר' יונה משתמש גם כן הרבה במאמרים ותיבות תלמודיים להאיר שרשי לה"ק; וכן מלאתי בספר כפתור ופרח לרבי יצחק הפרמי שמוציאו הרבה, ונראה בכל מקום חפשו בתלמוד לענין באור כל שורש ע"ש (פס"ו דף ז"א ב'). ר"י אבן גנא"ח ז"ל כתב בספר השרשים מלת שקל: ודע כי שקל הקודם ששורו שלשה זהובים ושלש ערביים מפני שאמרו פ' יס בכור אמר רבא בלעא דאורייתא הלתא ותילתא וכו' עכ"ל. ועוד (ריש פנ"ד): והר"י אבן גנא"ח כתב בספר השרשים: וראיתי לגאון שפירש מה שאמרה המשנה המוכר כדמו של חבירו סומד וכו'. ועוד (פנ"ה): ור"י אבן גנא"ח כתב בשרשים שור ומריא וכו' מין מן הצקר גדולים, כעת במרוס המריא, כלומר, הגבה, והוא בלשון ירושלמי ברופול"א, וכבר זכרנוהו ע"כ. והנה בהקדמת געזעניוס שם מציא בשם ר' יונה לדבר נפלא וחדש ששורש צפר בעברית מורה על סגוב וסוב למקום או זמן שהלך ממנו, וזה ענין יסב וינפור אלל גדמון (סופטים

ו' ג'). וכן באה הלפירה (יתחקאל ו' ד'), ר"ל באו סבובי הדברים עד קלה האחרון (ד"ר ריבה אצט געקאממען). ומה בלשון משנה (פי"ז דכלים) הקופה משיעשה בה שתי לפירות, ר"ל (רייהען) יעו"ש, וכל זה הוא בערוך ערך לפר א', ויתכן שרבינו נתן לקחו מספר שרשים לרבינו יונה. ועוד מביא שם געזעניוס לדבר חדש פירוש מלת בלר (איוצ כ"ז כ"ד), שהוא כמו חבר בערבית, ור"ל כסף או זהב שלא נעשה בו עוד מלאכה, והוראת חבר היא שנשבר מומחלז ההרים (ראהעם גאלד), וע"ש שחדש בעיני געזעניוס מלה הערבית חבר על כונה זו. ומעלה ע' ערוך ערך מלל שכתב: פי' זהב ממלא, זהב הנלקט מן הארץ הנקרא בלשון ישמעאל אל תב"ר עכ"ל. ולכן אחשוב ג"כ שמ"ש רבינו נתן בערך מעפרת: ובעלי מקרא מפרשין ויתחפש באפר (מ"א כ' ל"ט), ממיני מסויות הוא מה שמכסים הראש עם הפנים והכל מכוסה זולת העינים לבראן עכ"ל. וכן ערך סח צ': ויבא שאל להסך את רגליו (ש"א כ"ד א'), בעלי מקרא פירשו שהיכה יליקה ומער עכ"ל. אשר בלי ספק אין כונתו לקראים הקוראים עלמס כן. רק למדקדקים ומפרשי הכתובים אשר עסקיהם יותר במקרא מבתלמוד, ירמוז לפירושו ר' יונה בשרשים. וקלת זכר לדבר ששני הפירושים האלה גמלאים ג"כ בדר"ק בפירושו ובעשרים שלו. וגודע כי רוב באוריו הם מר' יונה — וכתב הראב"ע בתחלת ס' מאונים וז"ל. ור' יונה הרופא בן גנא"ח מומדינת קורדובה השלים ספרים ו' והשביעי ספר השרשים וכלו מחמדים עכ"ל. ובסוף המאמר כתב שם: וכל אלה הספרים הם בלשון ההגריאים ע"כ. ובבאורו לספר דברים (כ"ו ה') כתב וז"ל. ור' יונה דקדק אותה כלה באר היטב בערך מזה עכ"ל. ור"ל בשורש מזה. וגעזעניוס שראה ספר השרשים זה של ר' יונה יהללהו ג"כ עד להפליא בתועלתו ויקרתו (יעוין הקדמתו שם). ומהלכותיו אשר עשה לו ממנו לקח הרבה באורים נפלאים במדרש מלים שלו אשר כל מבין יביר מין ערכם. ובכר בימים קדמונים לקט מדקדק אחד ממנו כל הבאורים המובאים בשם יהודה בן קריש, והם בכ"י בשתי נוסחאות אלל געזעניוס והוא מהללס ג"כ. ובשפתי ישנים אית קו"ף כתב וז"ל. ספר הקירוב והישר ר' יונה בן גנא"ח ס' דקדוק בלשון ערבית, ור' יעקב רומא העתיקו לעברית דפוס קאנטאטאניא. ועוד שם באות רי"ס: ספר הרקמה ר"י בן גנא"ח ס' דקדוק כ"י בקאנטאטאניא ע"כ. ובבאור של החכם געזעניוס לטעיה (ל"ג א') מביא חבור מר' יונה הנקרא כחאב אל משהלל"ק והיא הערות על חבור אב"ו זכריה (הוא שם הכנוי בערבית לר' יהודה חיוג) על אותיות הנחות, והוא באור הספרים של אקספארד נומרא 241. וא"כ ידענו כבר שמות ד' ספרים מן השבעה שכתב הראב"ע בהם ולא רשם שם. ודע כי לפי דברי געזעניוס בהקדמתו למדרש מלים שם, היה נקרא ר' יונה ג"כ בערבית בשם כנוי אב"ו אלולי"ד מרוא"ן אבן גנא"ח. ועיין בספר מאונים באימן המתחיל המבולעים מובא ר' יונה בן חסדאי ג"ע. ולא ידעתי אם הוא ר' יונה זה שאולי חסדאי העתיקה בלשון סגי נהיר ממלת גנא"ח שהוראתה בלשון ערבית עונק ותשלוס גמול, כמו שעושים צלה"ק מקללה ברכה כשהיא אלל השם, או שמלת גנא"ח כנוי ואב"ו היה נקרא ר' חסדאי.

41) ז"ל הסוס' בחולין (מ"ז א'): ור' משה דפונטייזא. והוא מזכר בערוך עם הגאונים עכ"ל. וט"ס הוא שר' משה מפונטייזא (pontoise) שאל מרבינו חס, עיין ס' הישר (דף ע"ז ב'). וז"ל כאן ר' משה מפונטייזא כמו שהוא בספר הישר (דף ל"ז א'). וסמ"ג עשין הלכות טרפות. חולס לא מלאהיו בערוך שלפנינו. ואולי חסר עתה המאמר ההוא, או שכוונתם לאיזה ספר ערוך הכולל שמות כל הגאונים, ור' משה זה נחשב שם עמהם.

42) פירושי רבינו חננאל מובאים בערכים הרבה מאד, ומתולדות ומתולדות

ספריו יעוין קונטרס המיוחד לו, ושם יבואר ג"כ בראיות שלא היה רבינו נתן חלמיוז כאשר השבו רבים.

(43) הספרים הנזכרים ראשונה בס' הערוך. הם א) סדר אליהו רבא וזמא שלמד אליהו לרב עין (כתובות ק"ו א'), יעוין ערך סדר ג' ו"ל. פי' משניות חלונות ק' ורבה הוי ג' בבי ותלתין פירקין וזמא י"ב פירקין, ודאמרי בגמרא תנא דבי אליהו כלהון בגווייהו עכ"ל. מעשה נחזי אכן אם הספר הנקרא אללנו תנא דבי אליהו הוא זה הנזכר בגמרא, שזה שלפנינו כולל ל"א פרקים בחלק א' הנקרא רבא ולא נחלק לבדי כלל, וכ"ה פרקים בח"ב הנקרא זמא, גם אינם משניות רק אגדות ודרושים. ויותר עוד מתנגד לדברי התוספות בכתובות שם שכתבו בסדר אליהו רבא כולל ארבע ידות מהספר וזה שלפנינו אינו כולל אפילו שתי ידות, גם שם הספר שלפנינו תנא דבי אליהו, שעיקר השם הוא בגמרא ובערוך, סדר אליהו, אלא שכל תנא דבי אליהו בגמרא היה נמלא בסדר ההוא בדברי הערוך. ותמיה על בעל שם הגדולים ח"ב מערכת סמ"ך שהביא ראיה ממאמר זה של בעל הערוך שסדר"א שלפנינו הוא הנזכר בגמ', מפני שכתב ודאמרינן בגמ' תד"א כלהון בגווייהו עכ"ל. ולא העיר על ראש דברי הערוך שם שמזכירים ההפך כנ"ל, גם לא כל המאמרים הנמלאים בש"ס בשם תד"א מזכירים בבי' שלפנינו, ואין רלוני עוד להאריך פה. *) בזמ"א הראיתי שנתחבר ספר זה שלפנינו בצל עם הרבה מדרשים מאוחרים. ואעיר כאן רק זאת שהמהבר בעלמו לא ראה להעלים זמן החבור, וגלהו חקף בפי' א' שכתב: ונכנס שעבוד של ב' אלפים מימות המשיח יותר נוסבע מאות שנה. אם כן נתחבר אחר ד"א ה"ס בימי רב שרירא גאון. ודברי המפרש שם בלתי נכונים, שמקשה על דברי הש"ס שאמרו ובעונותיו שילאו (מן ב"א של ימות המשיח) מה שילאו, והלא תהימת התלמוד היתה לפני אלף החמישי? ע"כ. ובאמת לא נחתם התלמוד עד ימות רבנן סבוראי שהוא בין ר' ובין ש' לאלף החמישי, יעוין אגרת רש"ג היטב. ועל דברי תד"א ודאי דל"ק שמאוחר הוא, ואינו הוספה מאוחר כמו שרנה המפרש לדחוק שם, שכן מרשים המחבר עוד בסוף ח"א מספרו: ומשנחבר הבית עד עכשיו הרי ט' מאות שנה. ע"ש שנסנה דבר זה ב' פעמים, והנה נחבר בית שני בשנת ג"א התכ"ח ח"כ זמן המחבר בשנת ד"א תשכ"ח והוא ממס בשנה שנסמך רב שרירא לגאון, ולפי"ז ע"כ מ"ס שם (פ"ו): משנברא העולם עד עכשיו תשעים עולמים (של כ' שנה) ול"ד שנה, הוא ט"ס ול"ל השנים וד' עולמים וכ"ד שנה מסכים בקרוב לחשבון הנ"ל. ב) בן סירא בלשון סורית. יעוין ערך פרוט שכתב וז"ל. בן סירא קראן ספרקלין עכ"ל. ולא מלאתי עוד מלה זו בתרגום סורי שלפנינו על בן סירא. ג) יוסף בן גוריון בלשון עברית מובא בערך שבע א', ורבינו נתן הוא הראשון שזכיר ספר זה שחובר בימי רב שרירא גאון, יעוין תולדות ר"א הקליר (הערה 7), אולם יש סימן מובהק שכבר קרא בו רבינו גרשום מאור הגולה רבו של רבינו נתן, שכן בסליחה ב' ליום ד' של עשי' ת מנהג פולגיא אמר: טפס יוני הוא ומשרתיו רשעים, להשכיח מעמך שמך הנעים, וגפל ונכבד ונזח בתחלואים רעים עכ"ל. ותהום שם בראשי החרוזות גרשום ב"ר יהודה, והכינה על מות אנטיוכוס שפיטאטוס הגמלא ביוסיפון העברי (פ"כ) ולא ביוני

*) הערה. ולפעמים נמלא בתנא דבי' זה דברים רחוקים, כמו בסדר זמא: כשהתמה לוקה בחצי חודש כו' כשהלכיה לוקה בתחלת החודש. אשר אי אפשר שתלקה התמה בחצי החודש והלכיה בתחלת החודש, כי דוע, כאשר דגמתי מזה בספרי (מאזני זקן מסקל ז') יעוין.

בלל עד"ז. ד) דברי הימים של משה מוצא בערך אהרן, ואחריו בפירוש המיוחס לראב"ע על שמות (ב' וד'), ואחריו בילקוט שמעוני בפ' שמות ואר"א. ה) פרקי דר' אליעזר מוצא בערכים הרבה מאד, ונקרא לרוב ברייתא דר"א.

44) רבינו נתן אינו מציא בשום מקום מספרו, מדרש רבה של שמות במדבר ודברים. ובכל מקום המלא רק בראשית רבה או ויקרא רבה, נראה בעליל שלא הוא לפניו עוד כל המדרשים של ספרי ב' ד' ה', אשר אחור זמנם ושנוי לשונם ממדרשי בראשית ויקרא נכר לכל מעיין. וגם הרשב"ם נראה שלא ראה שלשה מדרשים האלו שכן בפירושו לב"ב (קל"ד א') ד"ה הגדות כתב וז"ל. מדרשי פסוק כגון תנחומא ובראשית רבה ויקרא רבה עכ"ל. אולם יותר חדוש עוד שקדמונים אחרים לא ראו גם מדרש רבה של ויקרא רק של בראשית לבד, והנה רש"י והרמב"ם כי בפירוש רש"י על התורה אינו מוצא בשום מקום שום מדרש רבה משאר הארבעה ספרים רק מבראשית לבד. עיין עוד רשב"ם על ב"ב (ק"ו א') ד"ה פוטיאל שכתב ב' פירושים, והנה בפירוש השני מוצא בשמות רבה (סוף פ"ז), חזן רש"י (סוטה מ"ג א') ד"ה תרי כותס כפי' הא' של רשב"ם נגד המדרש, אולם גם שניהם לא ראו מדרש זה, והרמב"ם בהקדמתו לספר הי"ד כתב וז"ל. וחברו חכמי המשנה חבורים אחרים לפרש דברי התורה ר' הושעיא תלמידו של רבינו הקדוש חבר באור ספר בראשית ור' ישמעאל פי' מואלה שמות עד סוף התורה עכ"ל. ועיין במ"ד ריש תלם טעמים על מילת חינוך וקרנן בהמה לשמונה ימים ועל אותו ואת בנו וכלות הקן הכל ממש מה שנמלא במו"נ (ח"ג פמ"א ופמ"ט). ועוד במדבר רבה (פ"ט) טעם על המיכת וגונז איש למכה אביו, ובבחי' פ' משפטים כתבו בשם רבינו סעדיה, ולא נאריך עוד בזה רק נציא מ"ר (במדבר פי"ג) ד"א עורי לפון מלמד שהרוחות עתידות להכניס קנאה זו עס זו, רוח הדרוס אומרת אני מציא גלות תימן וגלות הגרה, וכל הדרוס, ורוח לפון אומרת אני מציא גלות לפון וכו'. נראה שמקוין לשני העמים המושלים אז על רוב העולם והמה העו"ג וישמעאלים, ואייראפא בלפון הכולט, וגלות הגרה המה בני הגר הישמעאלים, ח"כ דע והבן זמן חבור מדרשים אלו, והרבה אגדות כאלו חוברו אז בבבל כמו הנא דבי אליהו (יעיין הערה הקודמת); ומוצא כבר במ"ר במדבר גמרא בבלי עס פלפוליו ע"ס (פ"ט): רבותינו אומרים בשכר שאמר אברהם ואנכי עפר ואפר וכו', ורבותינו אלו הם דבא (סוטה י"ז א') עס קושית הגמרא עס ושניא. ושם עוד מאמר אבא שאול מאגשים גבוהים והסוים המאחר מרב יהודה ואדא דיילא ופסתיכא דפומבדיתא, כולו לקוח מבבלי (מה כ"ד א'), וכדומה הרבה.

ובן לא יציא רבינו נתן בשום מקום תרגום יונתן על התורה, רק הוא מביא התרגום המיוחס אללנו ליונתן, בשם תלמוד ירושלמי, כמו שהעיר עד"ז כבר במוסף, וכבר כתב ג"כ הרב מהרש"א בחדושי למגילה (ג' א') שמשמע מלשון הגמרא עס שיונתן לא תרגם התורה רק גבי'א' אך יותר מלאתי עוד שהתרגום המיוחס לו היה כבר בימי ר' יוחי ב"ר צין, והוא חשבו לבדתי ראוי. יעוין ירושלמי (פ"ה דברכות ופ"ד דמגלה): אילן דמתרגמים עמי בני ישראל כמה דאנא רחמן בשמיא כו' תורתא או רחלה יתה וית ברה לא תיבסון ציומא חדא, לא עבדין טבאות שהן עושין מדותיו של הקב"ה רחמים ע"כ. וכ"ז הוא לפנינו בתרגום המבונה ליונתן (ויקרא כ"ב כ"ה). והקורא יראה מכל זה היסוד דעת של רמ"ל בדברי רבינו נתן, שהכנים בפיו תיבה המתהגת מקום לטעות בדבר גדול, שבערך גיא כתב רמ"ל בלשון הערוך תרגום יונתן והקורא יחשוב לפי זה שכבר מוזכר תרגום יונתן בערוך, וזה שקר מזכיר שגל מקום מציא רק תרגום ירושלמי כנ"ל, וגם עס בערך גיא הוא בדפוסים הקודמים

בראשי חיצות כזה ת"י, וכונתו לתרגום ירושלמי. ומלאתי עוד שקורא רבים נתן לתרגום של אונקלוס בבלי, שכן כפז בערך אבוב: כמור ועוגב תרגום בבלי וירושלמי כמורא ואבובא, והוא לפנינו באונקלוס ובמיוחס ליונתן. (בראשית ד' כ"א).

(45) לדוגמא נביא דבר אחד. בפסחים (ק"ב ב') אל תשבו על מטה ארמית משום מעשה דרב פפא, פירשו שם רש"י ורשב"ם שכו"ג אחת היתה חיצת ממון לרב פפא והיה נכנס בביתה לנבות המעות, יום א' מנקתה את בנה ונחנה במטתה וכשבא רב פפא אגורה לו שב עד שאביא מעותיך, וכשבאה אמרה לו הנה את בני וברת מן המדינה עכ"ל. וזה מתנגד לספור המבואר בזה בגמרא דברכות (ח' ב') דשם איתא שבשארמיה לו שב אמר לה איני יושב עד שהגביה את המטה והגביה ומלא שם תיגוק מת. א"כ נילול בתכנתו ולא יכלה להעליל כלל. והנה דברי רש"י דברכות שם הנראים ג"כ קצת כמהנגדים לדבריו בפסחים, אפשר בכ"ז להטותם ולאחדם, אך לשון הגמרא היא להפך ממש. וכבר עמדו ע"ז הגאון ר' ישעיה בערלין ובעל סה"ד, ומעתה ראה גם ראה מלשון רבינו נתן בערך ארס שלא היה לפניו כלל הספור בגמרא דברכות, רק הוא מביאו לפירוש וע"ד שכתבוהו רש"י ורשב"ם בפסחים. וז"ל. ובפ"ק דברכות א"ל רבא לבניו וכו' אל תשבו על מטה ארמית, ובפסחים פרק ע"פ ד' דברים לזה רבינו הקדוש את בניו וא' מהן אל תשבו על מטה ארמית משום מעשה דרב פפא, שהיה נושא בארמית מעות וכו' עכ"ל. הנה מביא גמרא דברכות מכלי הביא הספור הכתוב שם לפנינו, ואח"ז מביא גמרא דפסחים, והוא מפרש המעשה, כמו שמפרש בערך חלד מעשה דחולדה וכו' הכתובה בש"ס (מענית ח' א') בסתם, והיה מדרש בגמרא לרמוז על מעשיות כאלה מכלי בארס כמו אלל חולדה וכו', ויוחזי בת רטובי (סוטה כ"ב א'), ובעיא מוכסא (סנהדרין מ"ד ב'). והרבה כדומה, אשר לולא המפרשים שהיה צידם בקבלה ענין גוף המעשה לא היינו יודעים כונת הגמרא. ובספרי הנשי שם הראיתי שלפעמים בכונה העלימו מעשיות אשר לא היו ברורות צידם, ולא יפה עשו המחברים שכתבמו, והם לפעמים נגד כבוד איזה תנא או אמורא, ולא אוכל להאריך כאן. ומעתה הבין דברי רש"י דברכות שם שאם כגירסא הכתובה לפנינו יהיה פירושו ככופל דברי הגמרא ומהנגד להם עוד קצת. וכן מלאתי בראש"ן (סי' קל"ד), שהוא מפרש ג"כ המעשה של ר"פ כאלו לא נמלאת בגמרא כלל.

(46) רבינו גרשום מאור הגולה מובא בערכים הרבה מואר. חולם בערך חלק ג' כתב: ורבינו גרשום ז"ל פירש וכו' ועוד אמר לן חלוקת כפז וכו' ואמר לן משום רב האי גאון וכו' עכ"ל. נראה מבוחר שהיה תלמידו ושמע ממנו פירושים. ונראה שאלו כוון ג"כ בערך כפי, במ"ס לשון אחר אמר לן רבי. ובערך מרכנתא: ואמר לן רבי דאמר משמיה דר' יצחק האורלוני ז"ל עכ"ל. והנה כותבי הדורות הקדימו זמנו של רבינו גרשום הרבה, שכתבוהו רש"ל סי' כ"ט נמלא שנפטר ר"ג שנת ת"ת וקבל מרבינו האי, ולא ידק בשני המחברים, היינו לענין זמן פעירתו ולענין קבלתו מרבינו האי, שהרי כל הליחותיו מלאות אגרות על הרג ואבדן ישראל בקנאת הדתות, יענין הפזמון זכור ברית וסליחה ליום א' של עשי"ת מנהג פולניא המתחלת הליך ה' הקדש, וזה יורה שהיה חי עוד בשנת הנו"ז או עכ"פ רק זמן מעט קודם השנה הרעה ההיא, ועוד שרבינו נתן שהיה תלמידו מת כפי כותבי הדורות בשנת תתס"ה, וכפי השערה לקמן (הערה 59) בזמן מאוחר עוד יותר, ועכ"פ היה בן י"ח בשלמה לפנינו, וגם לא בשנת מות רבינו גרשום היה מורה לתלמידים, וכפי משבן זה שמת ר"ג שנת ת"ת יהיה רבינו נתן בעת פעירתו זמן יותר ממאה שנים, ואריכות ימים כאלו לא היתה נשכחת מכותבו

הדומה, ואולי מוסבת פטירת שנת ח"ת שם בתשובת רש"ל, על רבינו האי, אך גם
 הא ליתא, יעוין תולדותיו הערה 2). ומה תדע ג"כ שלא קבל רבינו גרשום מרבינו האי
 שגפטר שנת תשל"ח, חוץ ממה שיתנגד לזה המרחק הרב במקומות, שזה ראש ישיבה
 וגאון בפומבדיתא, וזה חכם בלרפת. ומ"ש רבינו נתן שאמר לו רבינו גרשום משום
 רבינו האי, ר"ל מה שידע מפירושו ומסכדיו וע"פ השמועה אך לא מפה לפה, וכן
 הרבה בש"ס פלוני משום ר' פלוני רק ע"פ השמועה. אמנם רבו האמיתי היה רבינו
 לעאן או לינאטעין. (ראב"ן ז"ב ב' בענין הפוך שבועה וכפול שם קט"ז ב'). וזה רבינו
 לעאן היה שמו העקרי ר' יהודה בן ר' מאיר הזקן. (שערי דורב סי' מ"ו). ואולי קבל
 ג"כ מר' יחזקאל האורלוגי שזכרנו למעלה. — וגם לא היה רבינו גרשום רבו של רש"י
 שאמר נמלא בקלת סופרי הדורות, ודברי רש"ס (פסחים קי"א א' ד"ה מתקטלין)
 יתנו ברור בדבר, שכתב: כך שמע רבינו (רש"י) מרבו ורבו מפי רבינו גרשום זל"ל
 עכ"ל. וגראה שהיה כתוב בן במהדורא קמא של רש"י שם, שלפניו כתוב שם
 בפרש"י: מפי המורה הגמרא והמקרא אשר שמע מפי רבו עכ"ל. וחשבון השנים מוסכים
 לזה, מפני שגם פטירת רש"י הקדמוני הסופרים הרב: מזמנה האמיתי, יעוין לקמן
 (הערה 60). וחבר רבינו גרשום ספרים רבים, ובהם פירושים לש"ס המובאים ברש"י
 ותוספת בהרבה מקומות. ובעל שם הגדולים ראה ממנו פי' על סדר קדשים ב"י, ובבר
 מובא פי' זה בסמ"ג לאוין דיני כהל, ועוד חבר הלכות מרפות (תוס' חולין מ"ו ב'
 ומ"ז א' ב' פעמים ומ"ח א'). וגם תשובות הרבה מאד, ומובאים כבר בפרש"י (בילה
 כ"ד סוף ע"ב וקדושין ל"ט א'). והיה עוד מהן כרך צפני עלמו וגרשמות בסומים
 ביד ר' בללאל אשכנזי, כי בשטה מקובלת על ב"ק קט"ו ב' מביא לשון רבינו גרשום
 בתשובותיו סי' מ"ד. ולא לחנם נכתב בשם טוב מאור הגולה, שמלבד אשר כל חדרי
 תורה היו פתוחים לפניו והעמיד תלמידים הרבה עד שכמעט היה הראשון בלרפת לכל
 התלמודיים הבאים אחריו, וגם חכמי גרונא וספרד שמשו לפניו, יעוין סי' הישר לר"ת
 (דף ע"ד ד'), הגה שם עינו ג"כ על קיום בני הגולה לתקן תקנות טובות והגנות
 הנשמרות עוד עד היום, כמו שלא ליא שתי נשים, וכדומה (יעוין בסוף סי' כלבו ובסוף
 תשובת מהר"ם מרומנוב"ג הגדול) אע"פ שהתנה לזמן. וכפי הנראה מסליחותיו היה
 ג"כ בעלמו שליח לבור. יעוין זה בבאור תולדות ר"א קליר (הערה 25). בשעת מיתת
 רבינו גרשום נשמעו מפיו הדברים: "לילות חוץ", וגם הפקו העומדים שם בכונתא אם
 חוץ לארון או להסירן מן העלית (מרדכי מ"ק סי' תתס"ג).

47) רבינו משה הדרשן (בן יקרא בתוס' סוטה ל"ו ב') מובא בערך אדנדיק:
 שמעתי מפי ר' משה הדרשן ז"ל מעיר גרונא. וערך נגד ב': ואני קבלתי מר"מ
 הדרשן מעיר גרונא. וערך לדק: כך קבלנו מר"מ הדרשן. וקרא א': ור"מ הדרשן
 שנה לנו. ומובא הרבה פעמים בפרש"י על תנ"ך וס"ס, ופעם אחת בשם ר' משה
 הדרשן מטולוז"א (דברים ל"ב כ"ד), והוא הוא, שהיתה אז עיר גרונא תחת ממלכת
 גראף טולוז"א, ישוין לעקסיקאן של ההכס פריטש, ולכן לא לנכון רשמו חכם עמנו
 זינו במכתב עתי שלו (ח"ג לד סי"ט) לחכם אחר זולת ר"מ הדרשן מגרונא הנזכר
 שם בסמוך. ומה שהיה רבו של רבינו נתן נודע זמנו בהחלת המאה התשיעית לאלף
 החמישי, ולכן לא ידקו קלת טמחי הזמנים ובעל כה"ד ושם הגדולים עמם, שמיחסים
 לו לתלמידים את רבינו זרחיה הלוי יהראב"ד בעל השנות שחיו בחצי מאה העשירית.
 והיה חכם גדול בתלמוד, יעוין מה שמובא ממנו בערך נגד ב' וקן ה' פלפולים ביומא,
 ובמרדכי פ"ז דשביעית בנוסחא אחרת מובאים דבריו בדיני הפך שבועה. אולם יותר
 יצא חכמתו במקראות ומדרשים, ונמלא בסוף התנחומא שלפנינו מדרשים גם ממש.

והיה דורש לשונות זרות לעמוד מהן על פירושי הכתובים, וביחוד לשון ערב. ומראה שהשתמש ג"כ בספרי המדקדקים ר' יהודה בן קרוש והבאים אחריו. יעוין פרש"י (במדבר י"א כ'): ובדברי ר"מ הדרשן ראיתי שיש לשון שקורין לחרב זרע"כ. וכן הוא במדרש תנחומא ס"ס. ועוד בפרש"י (פ' תלח): לא תתעמר, בלשון פרסית קורין לעבדות ושמוש עמראה, מיכודו של ר' משה הדרשן למדתי כן עכ"ל. (יעוין געזעניס במדרש מלות עבריות שמאל חיזו הוראה דומה לזה בלשון ערבית). ובתהלים (מ"ה ב'): ראיתי ביסודו של ר' משה הדרשן מהיר בלשון ערבית בקי ע"כ. וזה אמת. ושם (ס"ח י'): למה תרלדון ראיתי ביסודו של ר' משה הדרשן רלד הוא מוארב בלשון ערבית ע"כ. וזה ג"כ אמת והפירוש קרוב מאד, ועיין עוד יותר מבאור מלה זו בתולדות רב האי (הערה 29). ובמשלי (ו' י"ט): ראיתי בדברי ר"מ הדרשן תשגה תעסוק המיד והוא לשון ערבית, והביא רחיה כמו לבקש עסק ולא ידעתי אפוא נשנית עכ"ל. הגה חשב רש"י שלבקש שגוי' נשנית באוה מקום. אולם כונת ר"מ הדרשן בלי טפק לדברי ר' יהודה בן קרוש ששמש מאלדד הדני (שהיה מארץ כוש הסמוכה לערב). כשרלה לומר יש לי עסק בענין אמר יש לי שגוי' בענין, כמו שמוכא כן בפירוש בשרשי רד"ק שורש שגה. ומה נראה בבאור שראה ר"מ הדרשן ספרי ר' יהודה הנ"ל והשתמש בהם. ואולי למד ממנו רבינו נתן תלמידו גם דרך זה להשתמש בספרי מדקדקי ישראל, עיין לעיל (הערה 40). וכפי הנראה נהרג בגזרות תתנ"ו. עיין קינה לת"כ לאשכנזים המתחלת איכה יסבה עגונה, הדרשן וחבריו הרגו בחמה.

(48) ר' מללית מוצא בערך אמפליא, ואמפולי וטלית ע"ש פי' ר' מללית טלית הוא רדיד וכו' ע"ש באור והבנת מלת טלית, וערך כחל א' פירוש מהודד בגמ' דשבת (פ' א'). ובאמת נמצא מעין פירושו בקלרה בירושלמי ס"ס, אך ר' מללית מבאר הדברים היטב. וערך מלבן ומחס, ובערך אנפקיון כתב: ואני למדתי מפי ר' מללית ז"ל עכ"ל. ולא נודע לי עוד יותר ממנו.

(49) עיין לעיל הערה 3) מה שקבל רבינו נתן מאביו ואחיו, וגם מתשובותיו לרש"י בדיני תקיעת שופר ומילה בר"ה, ושם עוד תשובה מומנו בקבלת קדושי מומר בשביל בת קטנה, ועוד צדוקה (כיומן של"ד): וכן השיב רבינו נתן שעשה הערוך שאין מלטרפין קטן לזמן עכ"ל. ונ"ל שהלך בעל הערוך בזה כמו צדוק פרושו אחר שנת רבינו חננאל שחולק על רבינו האי גם כן בענין לרוף קטן לעשרה בזמן, ופסק שאין מלרפין אותו (לקוטי פירוש מרש"י דף ט' ריש ע"ד) ע"ש שכתב: ור"ח חולק על רבינו האי ולא מכח הלכה אלא שכן דרכו ומורה לו חומרא להוציא ש"ס לבטלה עכ"ל. ור"ל שכן דרכו להורות חומרא לעצמו לא שדרכו לחלוק על רב האי אף שלא מכח הלכה ח"ו. אולם ראה זה דבר נפלא שהרמב"ן במלחמות פ"ז דברכות מביא דברי הר"ח בשם הגאון ז"ל דאין מלטרק והוא ממש להפך מדברי לקוטי פירוש בשם הגאון שמלטרק. ויותר תימה עוד ששם בלקוטי פירוש כתב עוד דלחפלה בעשרה אפילו הר"ח מודה שמלטרק והלכה כר"ב"ל ולית מהן דפליג. ואילו במלחמות שם כתב: וקבלת רבותיט הגאונים שאין הלכה כר"ב"ל וכן כתב ר"ח בשם הגאון עכ"ל. וגם זה הוא מהפך להפך ולע"ד.

(50) עיין לקמן (הערה 59).

(51) ז"ל רבינו נתן (ערך מרגל): מרגלא בפומיהו דרבנן דיבנה וכו' אע"פ שהן יסודי עולם אין מהזיקים טובה לעלמן בהחזיקם בתורה חומרים כבטלי חומות אנו, אנו ברי' והאימן ברי' הוא מתעסק במלאכתו לחרוש לזרע ולקצור ולטחון ולתפוח.

ואני מתעסק במלאכתו ללמוד וללמד, ע"כ לשוני הנעימה. ולו הלכו בדרכיו רצני כל דור כי אז היה טוב להם ולנו.

(52) בערך מכל כתב: א"כ דהיינו מדת חכמה אחרת מהחכמות דהיינו מכלתא עכ"ל. ועיין סוף הערה (14) ראה שקרא רבינו נתן בספרי רפואות ובספרי הטבע של חכמי הערביים. —

(53) עיין לעיל (הערה 15) מה שמוצא מערך אונס ששמע מלה יונת מפי ר' משה הנפוכי ז"ל. ועוד (הערה 2) מה ששאל אחיו לדין אחד גרמאטיק"י.

(54) עיין ערך קודש א' שאחרי כתבו דרשה ארוכה בפירוש דברי רבא ללמות ולא בדריס וכו' הוא מסיים אסמכתא בעלמא היא. ובערך שדה א' פירוש דומה לתיבה כדכתיב שדה ושדות ואע"ג דבגיטין לא כה"ג דגרסונן דריש מי שאלו שדה ושדות הכא חרגמו שדה ושדות, קי"ל אין מקרא יולא מידי פשוטו. ובערך דלא הפירוש בשם רב האי להרחיק הגזומות והפלאים, ובערך על לענין רש"י שאמר ראיתי בני עליה וכו', פירוש ראיתי ברוח"ק בראית חלוס וכו' וכן בכמה מקומות. ומדרכי רבינו האי ור"ת מעין זה, יעוין בתולדות כל אחד בקונטרס מיוחד.

(55) נודעים דברי רבינו נתן בערך ספקלר שאחרי שהאריך בפירושו ומלפין בדבריו בדרך רמז למודי הקבלה, הוא מסיים: „אבל לפרש יותר מזה בהוד השכינה לא ניתנה רשות" עכ"ל. וערך קף י"א: כתב דברים אלו אין לפרשם וקבלה הם כגון לחש שאין לו פירוש, ובלחש ובקמיעין אתה מולא דברים, כאלו אדם מדבר עם האבן או עם הארץ, וביותר רוחות שיש באוכלין כי כן רוחים רוחות מן השדים קשורים בהן, וזה הלחש וכן כל דברי הלחש והקמיעין אין אנו יודעים טעמיהם ומאין נאמרו. עיין ערך פס עכ"ל. וז"ל ערך פ, ושם כתב: שפועה לילד פירוש לחשת למשה ויואל הילד כמו אלו עכשיו שקורין באולי האשה עכ"ל. ובערך סח א' יספר מומר אברהם גאון שהיה יודע שיחת דקלים. ומהחזקת רב שרירא בלמוד זה, עיין לעיל (הערה 32), וכן רב האי בנו, עיין תולדותו (הערה 14).

(56) בדרך הדקדוק של רבינו נתן השווה לדרך הקליר ולאשכנזים, צמה שעה רק אות אחת או שתיים לטיקור בתיבה, ועוד בדרך כתיבת התיבות מלאות וא"ו ויו"ד, יעוין בבאור בתולדות ר"א הקליר (הערה 8, 9), ובאן נוסף רק איזה דברים קטנים לדוגמא עוד, איך יעשה שתי אותיות עיקר בתיבה, כמו ערך לד על ילד, כך על הפך או הפך. ומה תראה שהערת החכם רמ"ל על דברי רבינו שם היא אך דבר שפתים יעו"ש שכתב: ויראה לי טעם הערוך שהביא פעל הזה בערך כך להראות הזרות בו עכ"ל. ובאמת זה הוא מדרך הערוך בכל שורש שיש בו אות נח. ודוגמאות מהחזיקו אות אחת בתיבה לשורש, הם אות ו' לבד על שורש אזה ותזו. וז"ל שכל"ל בערך דד אות ד' לבד על שרשי ודאי וידה ודה שכלם רק הד' עיקר, והשבוש נפל שם ע"י איזה מגיה שחשב לפי הסדר אחר מלת דג ז"ל דד, אולם רבינו חשב האות העקרית כמו בפולה וכמו שהליג אות ו' לבד אחר מלת זו וכן אות טי"ת לבד על שורש נטה אחר טח, ולא כן אות רי"ש לבד על שרשי ירה והרה תיכף בתחלת אות רי"ש. וכן אות ש' לבד על נטה תיכף בהתחלת אות שי"ן. אח"כ מלאתי בערך דמאי שכתב רבינו נתן: פירוש דמאי כבר פירשנו בערך ד' עכ"ל. וכונתו לערך דד שלפנינו, יעוין לקמן (הערה 89) א"כ אין ספק עוד בהשערותו אודות השבוש של ערך דד.

(57) על התפשטות למוד התלמוד מאיטליא לאשכנז ולרפת תורה תשובת רש"ל גזרעה סוף סי' כ"ט מענין ר' משה הזקן שהביאו המלך קרל"א עמו מלוק"א למגנל"א

וממנו נפרלה משפחה גדולה של חכמים. יעוין בבאור זמן ר' משה ומשפחתו בתולדות ר"א קליר (הערה 19), וע"ש עוד (הערה 17) משיבות בארי ואוטרנט"ו המפורסמות בתורה בימים קדמונים, וכבר הזכירו ג"כ חכמי רומי בתשובת רבינו האי, יעוין תולדותו (הערה 16). ורש"י מביא פירושים הבאים מרומי (ר"ה י"ד א' וכריתות ה' א') ובמרדכי (פ"ב דב"ב סי' תקי"ו) כתב: בין תשובות שבאו מאיי הים ויש בהם שאלות ששאלו זקני פרו"ש מחכמי רומי עכ"ל. וגם לרבינו נתן איש רומי שאלו הלרפתים, יעוין לעיל (הערה 49), ומובא כבר מר יעקב גאון ריש מתיבתא דמתא רומי שהיה חי קודם רבינו יחיאל אביו של רבינו נתן (הערה 2), ועוד בפרש"י (צ"ה כ"ד ז'): גם עתה בא אלי מכתב מגרמני"ש שבה לשם חכם גדול וזקן ויושב בישיבה מן רומא ושמו ר' קלונימוס וזקני ככל הש"ס והורה כן עכ"ל. וכ"ז יביאנו לחשוב שמה שהביא המלך קרל"ו עמו רבינו משה הזקן נועיר לוק"א למגנל"א לטובת ארצו עשה כן, למען לא ילערבו עוד בני ישראל היושבים באשכנז ולרפת לשאלו שאלות תמיד מחכמי איטליא, ואולי שלחו עוד לשם מעות העבור קורה החכמים הנשיבים על כל שאלה, וכמו ששמת מלך קירטוב"ה ממש על דבר כזה כשנמכרו השבויים ר' משה וזנו ר' חנוך לעירו, אחרי ידעו שעי"ז לא ילערבו עוד היהודים במלכותו לחכמי ככל (יעוין ס' הקבלה לראב"ד). והתפשטות דרך דקדוק לה"ק מאיטליא לאשכנז יעוין בבאור תולדות ר"א הקליר (הערה 8. 9). ועל דבר התפשטות למוד הקבלה נמלא גם כן מאמר מבורר בספר האמונות לרש"ט וז"ל (ריש פי"ד): ראיתי להעתיק מלפונות הראשונים וכו' מסירת חכמים מסורה גאוני הישיבה הקדושה שבמתא מחסיד זקנים לזקנים ואבות לבנים כאשר קבלה אנשי כנה"ג, וגאון גדול רב קשיא שמו מזרע הגאונים קדמוני הישיבה הרבין תורה בפול"א (במחוז נעאפעל) ושם נפטר, ומסר זאת החכמה בספר קטן שקבץ בדרך קלרה וכתבו לכבוד תלמידיו החסיד רבינו יהודה הקדוש שבה מקורביא"ל (בלרפת הלפונות) ללמוד להגיו, והמך ידו עליו בפלפולה ומסר לו הזקן כאשר קבלה משיבת מתא מחסיד מדותיו ומלפוניו וכו', והחסיד הקדוש היה אליעזר מגרמני"ה למד לפני הגאון רבינו יהודה והוא קבל ממנו פלאי חכמה, ופירש לתלמידיו הלפונות דעו זרע קודש וכו' עכ"ל. אולם ר"א מגרמני"ה בעלמו כתב בהדור תפלה שלו המובא במלח"ה לחכמה (דף י"ד ז'), שקבל סודות התפלה מר' יהודה החסיד, והוא מאביו ר' שמואל החסיד, והוא מר' אלעזר הזן משפיר"א, והוא מרבינו קלונימוס הזקן, והוא מאביו רבינו יצחק, והוא מאביו רבינו אלעזר הגדול, והוא מרבינו שמעון הגדול, והוא רב מרב עד רבינו משה הזקן שקבל מאביו אהרן (ר"ל אב"ו אהרן) והוא כנוי ערבי לא אביו של ר' משה ששמו ר' קלונימוס) בנו של ר' שמואל הנשיא אשר עלה ממצרים מעשה שהיה, והולך ללך נע וגד בארץ, ובה בארץ לומברדיא"ה בעיר אחת ששמה לוק"א, ושם מלא רבינו משה שפייט חימת נוראותיו ומסר כל סודותיו לו, וקבלו רב מרב עד הפול"י עכ"ל. ויתכן לאמת דברי שניהם היינו הרוקח והרש"ט בספר האמונות, שר' יהודה החסיד קבל מאביו ר' שמואל וגם הלך ללמוד קבלה לארץ פול"א, אכן בדבר פיוט חימת נוראותיו שלא הזכירו ר' משה הזקן שהובא ממלך קרל"א למגנל"א, כבר גליתי את דעתי בתולדות ר"א הקליר (הערה 19). ועכ"פ גם לרבי הרוקח גם לפי הרש"ט, נמלא מהלך שיה ללמוד הקבלה ממצב לאיטליא ומשם לרפת ואשכנז. אכן לא כן אלל חכמי פרוצני"ה וספרד הלפונות, שהם יש להם שלשלת אחרת ללמוד הקבלה, כמ"ש הרקנטי"ו וז"ל (פ' נשא): והשירוש הראשון הוא דעת החסיד ר' יצחק בן הרב ז"ל שהיה שלישי לאלה"ה ז"ל, כי נגלה לרבי דוד אב"ד ולמוד לו חכמת הקבלה ומסרה לבנו הראב"ד והוא מסרה לבנו

ר' ילחק סגי נהיר וכו' והוא מסרה לשני תלמידיו האחד ר' עזרא שפירש שה"ש והאחר ר' עזריאל ואחריו נמסרה להרמב"ן ז"ל עכ"ל. ואע"פ שיש כאן שבוסים, שאבי רבי אברהם אב ז"ל לא היה שמו רבי דוד כ"א ר' ילחק, ורק אבי הרמב"ן המשיג על הרמב"ם היה שמו ר' דוד אך לא אב"ד, מ"מ זכינו לדין שהרמב"ן לא קבל מצעל הרוקח כטעות בעל ש"ק, רק מרבו הסמוך לו במקום הוא רבינו עזרא וכמ"ש גם כן ביוחסין.

נשוב ליהודים שבאיטליא, שכבר הראינו בתולדות ר"א הקליר (הערה 11. 17) חבורים עם היהודים שבאפריקא הלפונית על ידי לבאי הערביים שבאו כפעם בפעם מאפריקא לאיטליא ובשאו שם מדינות וערים, עד שנתקדשו לעיר רומי. ויהיה אם כן למוד חכמי רומי מקובל קלת מאפריקא מקום רבינו חזקיהל ובנו רבינו חננאל, וגם לשון ערבית יכלו ללמוד עד"ז כמו רבינו נתן בעל הערוך משם.

(58) ז"ל היוחסין באות דלי"ת: רב דימי מנהרדעא, בערוך ערך על אחר, בפ"ק דתעניות עילאי בעו מיא וכו', פירוש כי שמואל בנהרדעא ורב בסורא ותרווייהו על פרת ונהרדעא לעיל מן סורא טפי מן עשרים פרסי וכו' (בערוך שלפנינו כתוב ב' פרסי ולריך לתקן שנתחלק ב' במקום כ' ול"ל כ' פרסי כמו ביוחסין, וגרסתו עיקר שכן בש"ס (כתובות כ"ד א') שהיו נהרדעא וסורא מחוזות חלוקות). ורש"י ז"ל פירש עילאי בעו מיא שהוא רב לפי שהוא מא"י וכו', וג"ל דברי בעל הערוך. ועוד כי הוא הלך לבבל וראה בעיניו שכן הוא עכ"ל היוחסין. וכל כותבי הדורות לא העירו על מאמר זה, והוא דבר חדש באמת ולא נמלא בשום מקום עוד שהלך רבינו נתן לבבל, אך קלת נראה כן מספוריו כמה פעמים מעיני א"י ובבל והמקומות הסמוכים שם באים הרואה בעיניו הכל. יעוין ערך קליט ממלכ מקום מישן בקלה צבל כפי הגהתי. וערך בשש: בא"י נותנים המאה בקדרה ובשמים ופלפלן ומצשלן אותן וקורין אותו מצשל בשש. וערך דכן פירוש עושין בא"י מלבה וכו' יעו"ש באר היטב. ובערך חתל וטהר: ומנהג בארץ ישמעאל וכו', וערך טרש ג': שכן מנהג הערביים וכו' ויורה הערביים חופרים בארץ. וערך כסת בסופו וערך לפד: מנהג בארץ ישמעאל וכו', ובערך מלבן: מנהג בא"י עושין מטות וזו לורתן ע"כ, ונתחרה הורה. ומענין למוד התלמוד שנתמעט מאד בצבל אך נשאר הלל יחידי סגלה כמו ר' שמואל ראש ישיבה בימי הרמב"ם. יעוין קלת מזה בתולדות רבינו האי (הערה 5) שהרמב"ם מקטיו מטעמים נכונים לו. אולם כפי ספור ר' פתחיה במסעיו היה שם החכם הזה גדול מאד בעיני כל חכמי הארץ, וגם הרמב"ם בעלמו מכבדו בתשובתו אליו, יעוין באגרותיו.

(59) ז"ל שלשלת הקבלה: בא לידי ספר הערוך כ"י ישן נושן עם שני שירים אחריו שחבר זה הגאון המגיד שהשלים זה החבור בט"ו לירח ג' שנת דתתס"ה ליצירה שהוא אלף ל"ג לחרבן ואלף תי"ג למנין שמרות, ובסיר הב' מודיע שגולד לו בן וקראו יחיאל ומת בן ל' יום, והשני בנימין ומת בן ח' שנים, השלישי שבתאי ומת בן שלש שנים, הרביעי לא זכה למולו (קלת זכר לדבר שלא נתפשט מנהג רב נחשון גאון למול גפל, יעוין הערה 30). וראשון לכלם היה ראובן שאז היה חי, ואומר כי בשנת ד' תתס"ב הוא ואחיו ובית אביו עשו כנסת בביתם עם מקוה מים חיים, שהיו יכולים לקנות המים ובלילה אחד שבים, ונותן תודה מהכל, והשירים שקולים והם חללי עכ"ל. ובס"ד הגיה כאן וכתב שנת ד' תתס"ה אלף ל"ג לחרבן ז"ל או ד' תתס"א, או ל"ז לחרבן ע"כ. ובסמוך על אלף תי"ג למנין שמרות הגיה בס"ד: א"כ הוא שנת ד' תתס"ו ע"כ. וגם בדברי ס"ד גפל כאן שנים ולבסוף ז"ל: א"כ הוא שנת ד' תתס"א. והוא

ב"כ האמת לדעתי בנוסחת הש"ק ששני מנינים מכריעים על האחד, ר"ל אלף ל"ג למרבן ואלף תי"ג לשערות שוין להשבון ד"א תתס"א ליורה, ונקל להתחלק תתס"א בתתס"ה, ועכ"פ היות מכל זה הוא: א') שבשנת ד' תתס"ב היו חיים עוד אחיו ובית אביו, והנה ר' דניאל היה הצעור (יעוין הערה 2), א"כ לא יתכן קלת לפי מנהג חיי הדורות לחשוב זמן פטירת רבינו נתן בשנת ד' תתס"ו. אכן הראיתי במ"א דרך חושבי העתים בזמן פטירת איזה קדמון סתמילו למותו מעת אשר נפסקו פעולותיו בחבל, וכאשר נולד לפי שבוסם השלמה ספר הערוך בשנת ד' תתס"ה, השליחו למחברו עוד זמן לחיות רק שנה אחת. 3) שהיה חושב רבינו נתן התחלת מנין שערות מן ג"א תמ"ט לא כרצ שרירא שחשב מן ג"א ת"כ, ע"י למעלה (הערה 26). ועל מחלוקת ישנה זו כתבתי קונטרס מיוחד. 4) שהמדיפוסים עשו את שלהם, לקצר מהקדמות ושערי הספר כל הנראה בעיניהם, וככה השמיטו כאן ג"כ השירים ויתר המאמר בחתימה הספר, וחבל על דאבדן!

60) נודע שכבר מציא רש"י בפרש"י (שבת י"א א') את ספר הערוך, גם יפה העיר בעל אור חסיד ערך הפרסק, שבמ"ש רש"י (שם מ"ה א'): הפרסקון פירסקיו בלעז, כוון ג"כ להעתיק דברי הערוך ערך הפרסק, שאם ללעז לרפתי כוון היה לו לכתוב פרסק"ש כדרכו, אכן הערוך כוון ללעז איטלקי כמנהגו. ואני מלאתי יותר חדוש שכתב רש"י לשון שמעתי וכוון לדברי הערוך, כאלו לא ראה אז גוף הספר או שראה תמיד רק קונטרסים ממנו, והוא במסכת חולין (נ' ב') ע"ש שכתב: איסתומכא דכרסא אני שמעתי איסתומכא בלעז ואני יודע מהו עכ"ל. ולשון זו איסתומכא בלעז היא בערוך ערך אסתומכו, והלעז הוא איטלקי ולכן לא ידע רש"י שהיה לרפתי את הוראתו. ועכ"פ יש לראות מכל זה ג"כ שהקדמות הסופרים ובראשם בעל היוחסין שנת פטירת רש"י איזה שנים, שלא יתכן למר שנפטר בשנת ד' תתס"ה והיה רק כארבע שנים אחר השלמת ספר הערוך, אחרי שמציא כבר בפרש"י את ספר זה. ועוד שכבר שאל רש"י מרבינו נתן כלעיר השואל לזקן (עיון לעיל הערה 2), ובכ"ז היה רש"י חי ע"ה שנים, א"כ איך מת לפני בעל הערוך? ומכ"ש לפי מה ששטרנו בהערה הקודמת שגם פטירת בעל הערוך מאוחרת היא לשנת תתס"ו, וכבר עמד על קלת מזה בעל קורא הדורות, אולם אללו היה פשוט להקדים עוד זמן בעל הערוך עד תתס"ח, וכבר הראינו מעותו בזה (הערה 1). ועוד שיתחבצו פטירת הרשב"ם נכדו של רש"י בשנת תתקל"ה, והנה נמלא בפרש"י הרשב"ם הרבה פעמים איך דן לפני זקנו וגחוכה עמו ועל ידו חור רש"י בהרבה פרקים, ועכ"פ היה הרשב"ם בעת ההוכחו עמו כבן שלשים, וגם לא בשנת מות רש"י לבד היו הוכחים אשר על ידם חור רש"י אח"כ מפרש"י, א"כ יהיה הרשב"ם חי כמאה שנים ויותר, ואריכות ימים כזו היתה נרשמה בלי ספק וזכרת בפי הקדמונים. ועוד שכבר הוכחנו (הערה 46) שרבינו גרשם שגפער תתנ"ו או קרוב לזמן ההוא היה רבי דרבי של רש"י, אם כן בהכרח לא היה עוד רש"י זקן בשנת תתנ"ו ואפילו בשנת תתס"ה, ואחרי שהיה חי ע"ה שנים ע"כ שהעריך עוד שנים הרבה אחר תתס"ה. אח"כ מלאתי ביסוד עולם (סוף מאמר ד') הגרסא בפטירת רש"י שנת ד' תתס"ה, והוא קלת נכון יותר, אך עדיין לא נתקרב אל הזמן המשוער. והעיקר שגם בפטירת רש"י עשו הסופרים כמו בפטירת בעל הערוך, מפני שעכ"פ עוד שנת תתס"ה היה חי רש"י בהכרח, ממה שמציא ספר הערוך שלא נכלם עד העת ההיא לפי השבוס שמלאו תתס"ה במקום תתס"א (יעוין הערה הקודמת), ומאז והלאה לא ידע עוד מינוי חיו מאומה, הכיעו יתר חיו בלא עפו. ואחר רש"י מוצא בעל הערוך בפירוש המיוחס לראב"ע (שמות כ"ה כ"ט), ובפירוש הרד"ק (הושע ז' י"ח), ובפרש"י (שם

שכר), ובתשובת הרמב"ם (סימן קמ"ה), שקוראבו גאון, ואחר כך בהרבה מחברים ופוסקים.

61) בערך לר' א' כתב: פירוש לפני המלכים עושין חכמי האומות ללמים ומתנים בידיהם כ"ד אצנים והמתייהם ספל גדול של נחושא, ובסוף כל שעה משליך כלם מידו אבן אחת לתוך אותו הספל ונשמע קול הספל בכל העיר ויודעין השעות עכ"ל. וערך רלפה מבאר ענין (מאזאחיק). וערך שור ממנהג לחוק הבחורים בימי הפורים יעו"ש. וערך שפסך דרך לידת העופות. ועיין לעיל (הערה 58) ממהגי ארלות ישראל ושמעאל.

62) כבר העיר בעל מוסף הערוך בהקדמתו שגמלא כמה פעמים בערוך שמרשים לעיין בערך אחר ולא נמלא שם, ובפנים הספר הראה זאת בערך עלם שהבז רבינו: ע' בערך ש"א. וערך לז: עיין ערך חדש. ובערך שריין: עיין ערך סדל. ובערך תמד: עיין ערך חרלן. ובכל אלה המקומות שנים לעיין לא נמלא הפירוש שמרשים. וכן נמלאתי אנכי ג"כ בערך כנר רימון: כנרו פירשנו בערך רימון. ובערך ערב ג' כתב: עיין בערך סמך. ובערך שטר כים: עיין ערך כים. ולא נמלא מאומה בשלשה מקומות ההם. ובערך הדק כתב: כבר פירשנו בערך תירס, ולא נמלא ערך כזה. ובערך פלמטים נראה שהשמיטו הסופרים מלות "פי" ר"ח". יעוין תולדות ר"ח ביחוד. אולם הראיה היותר גדולה שגמלאו ערכים או על ידי הדפוס או בכ"י בעלמו, הוא בערך עלג שגרסם באותיות גדולות, ובטורה אחת עלג עלו עלם עלם. ובכ"ז לא נמלא פרושו רק על מלת עלם, אין ספק אם כן ששאר המלות נרשמו לפרש עליהן ובכ"ז נשארו אח"כ בלי פירוש. והנפלא הוא מה שהובא במתנת כהונה על המדרש איזה פעמים בשם ספר הערוך ולא נמלא בו כלל. במדרש איכה פסוק פרשה ליון א"ר לוי פתמים בשם ספר הערוך, נהר, ולא נמלא כלל בערוך. ומ"ר תלא כהדן געגעה וכו', פירש מ"כ בשם הערוך, נהר, ולא נמלא כלל בערוך. ומ"ר תלא שעת מלכיא לראותו, פי' מ"כ בשם ערוך, סם, ולא נמלא שם רק במוסף פירש אשה חולה. וי"ר (סוף פי"ה) הכסורה פירש מ"כ בשם הערוך בית הכהר, ולא נמלא שם רק ערך כסורי בלי שום פירוש. אולם בשאלות החכם רמ"ל בהקדמתו על איזה מאמרים המובאים בספרים אחרים ממנו ולא נמלאים בערוך שלפנינו, כבר השיבו דודו הרב הגדול ז"ל בהקדמתו לחלק ב' שגמלאים כלם, ולא נשארו לו רק מדברי הרא"ש על נדה (ס"ג א') שפירש בשם הערוך הפך מדבריו ערך פהק, אולם אפשר שמסר שם פי' אחר שהיה לפני הרא"ש, והאורות שרשם רבינו נתן נהסרו מחיזה ערכים, יעוין ערך מכלל שכתב: וזה לורתו, ולא נמלאה הלורה. ובמערכי לשון השמיט גם המלות "זה לורתו", והוא בלתי ראוי. וכן בערך מלבין עושין מטות בא"י וזה לורתו, וערך חלזון ובקע ג', בכל אלה נשמטו הלורות.

63) בערך אב א' כתב רבינו נתן וז"ל. האב זכאי בביתו בכסף ובשטר וביאיה וכו'. פירוש אע"פ שמקדשה בשטר וביאיה לא יתן אביה אותה לו עד שיקח ממנו הכסף עכ"ל. וזה דבר תימה לכאורה כי מה ענין הכסף לאביה כשמתקדשת בשטר או בביאה. ואולי כוננו מעין דברי החוס' (קדושין ג' ב') בשם הירושלמי ששכר שנותנין בעד קדושי ביאה לאביה הוא. וכ"כ בש"מ כתובות דף ע"ו בשם הר' יונתן, וה"ה בשטר כה"ג ועדיין ל"ע. ובערך בלות מסיים: ופי' זה כמו פי' סרה עכ"ל. ולא ידעתי פרושו אולי ז"ל פי' הר"ח. ועיין עוד בקונטרס השימח מליס המהובר כאן ערך גהק, ובערך שער כתב רבינו: פי' אחר כוון דשמעיה וכו' ולא נדע ההפך בין פירוש א' לב' יעו"ש. ובערך פלס ד' כתב: פירש הגאון ח"ו שיש עליו דין למעטרו אלא להראות לאלישע שיש לו ארון שהוא עליו עכ"ל. ודבריו קשים להבין מה ענין אלישע ומע"ש לשם. ובערך

פססס מסיים: כמו הנשים סונעות בה ע"כ. והדמיון אינו מובן כלל. ועיין עוד לקמן (הערה 99).

(64) יעוין אולר הספרים של ר' דוד אפעהיים פאליא נומרא 986.
 (65) נודע שרשימת הדפין בש"ס מוזמן מאוחר היא, והקדמונים וביחוד בעל המוספות כשהביאו אינו גמרא לינו רק הפרק, והיה קשה לפעמים למצוא בפרק ארוך המקום הנרשס, ולכן הטיב בעל הערוך כמה שהוסיף תמיד לרשימת הפרק גם המשנה שעליה הגמרא היא שמביא שס, כמו עד"מ בערך אכנן אובלנא קטלא בב"מ בפרק המפקיד בגמרא דהשוכר עכ"ל. וכן כמעט בכל הערכים. והקורא יספיק מזה מה נקל היה למגיה למצוא הדף אח"כ ולרשמו על הגליון; ועכ"ז טעה החכם המגיה ר' שמואל ארקוולטי במקומות הרבה מאד, ורק מפני שלא ראה גם במטע היגיעה לעיין בגוף הגמרא הרשומה, ולכן כמה פעמים הוא מרשים רק הדף של התחלת הגמרא הרשומה בערוך ולא הדף של עיקר המלה המבוקשת, ונודע שלפעמים סוגיא אחת על משנה קטנה ארוכה כמה דפים, וילאה אח"כ הקורא למצוא מבוקשו. ולפעמים נוסחת רבינו משונה מנוסחת הגמרא שלפנינו והקשה מאד למצוא מקומה, ועכ"ז לא שס עין כלל. ויותר עוד נראה חברון שקידתו בכל המקומות שרבינו מרוב בקיאתו רשס מסכתא בלי פרק או פרק בלי מסכתא, או גם השמיט רשימות שניהם, שאז היה המגיה כמתעלס ולא רשס הדף כלל. ולדוגמא תיכף בריש ספר הערוך ערך אבא כתב רבינו: כמפורס במסכתא נדה עכ"ל. בלי רשימת פרק, ולא רשס גם המגיה כלום, והוא בנדה כ"ד ב'. ושס בסמוך ערך אב: קישות שהתלעו באיבי' בגמרא דנשתברו רגליה עכ"ל. בלי רשימת המסכתא והוא במלין (כ"א א'). והמגיה לא רשס מאומה. ושס בסמוך תיכף: בסוף גמרא דפרק כל הכלים שקשורה באיבי' עכ"ל. רשימת פרק בלי מסכתא והוא בשבת (קכ"ה ב'), ולפנינו שס מחוברת באיבי', והמגיה היה כמתעלס. וכנהג וכהנה בכל דף ודף מספר הערוך. והחכם רמ"ל השאיר כך הכל בלי תקון, ויותר מזה שכתב לפעמים שלא מלא, והוא מבואר היטב. עיין מזה לקמן (הערה 91).

(66) בדפוס וויניציאה אשר במלות השר מיסור אלויבי נרשמה בשער שנת ה"א וארבע מאות וי"ג לבדיחת עולם. ובעבור שנמלא בספרים שהערוך נדפס בוויניציאה שנת ה"א שי"ג השבו ששני דפוסים היו בשנת שי"ג ותי"ג, עיין שפתי ישנים ואולר הספרים של רר"א. אולם בשער הכפר אשר לפני דפוס וויניציאה הוגה בכתב יסן על מלות וארבע מאות שנ"ל ושגש מאות, וכן האמת לדעתי, שבדפוס באזיל שנת שג"ט נשנה בשער כל הכתוב בדפוס וויניציאה שס, ונוסף עוד כי הוגה על ידי הנבון מו' יאהק עקענדארק יל"ו, וידוע כי במאומר מוסיפין בשער דברים על הנדפס מקודם, וכן נמצא עוד בדפוס וויניציאה המאמר אשר נשמט אח"כ בדפוס באזיל מפני המוראה, יעו"ש. ושס ערך חין, ובמערבי לשון נשמט יותר ע"ש סוף ערך דרס ובדפוסים ישנים.

(67) ר' יאהק עקענדארק המגיה הנ"ל קלקל יותר מאשר תקן, כי נתחדש בדפוסו שבזשים רבים מאד, אולם הקדים להתגלל שס כי הדפיכו הנכרים בשבט ול"ה היה יכול להגיה. ואשר נשמט בדפוס זה עיין הערה הקודמת.

(68) בידיעת ר' בנימין בעל המוסף בטבעי היצורים ובדפואות יעוין ערך אפיין שכתב: ולי סגלות נפלאות בדפואות כאשר נסתי. וערך נסס כללים נפלאים שהבדל סדור האברים הבנימיים בין בהמות טהורות ללא טהורות. וערך סרני כתב שדבר עס המלך דניסברק"א וגורוויג"א מטבע חיה הים סודענע. ומידעיתו בלסן טרצית יעוין ערך

גרגרת או ואכרוע וזרניך וחשאי וערגה ועח ז' ומרתכא ופריש ושם בשמות הפירות בלשון ערבית וכן בערך שוף.

(69) אמת שלקח ר"ב את דבריו מבוקסמארק בערכים הרבה מאד, ולדוגמא יעוין ערך אדריומן ואלסריקון וסימוסריקון ופטיטון וכדומה. אולם נמלאו גם כן הרבה חדשות אשר המליא מעלמו נכונות ומושכלות. יעוין ערך הרי פירוש חדש במשנת לא הרי שור כהרי הבור נגד המורגל, ור"ל לא נזק השור כנזק הבור שהרי בלשון יונית נזק. וערך זון, וערך זוזא הפירוש הנכון על המדרש שם הוא מבוקסמארק, אך הראיה הנפלאה על הסתעפות לשון יונית מלשון בני קדם, המליא מעלמו, וכדומה הרבה. ובערך סקו מביא מה ששמע מפי הרב ר' יעקב ששפורטש מעיר אוראן, ועיין עוד לקמן (הערה 78) סימנים באיזה ערכים נמלאו חדשים מר"ב בעלמו.

(70) שנות ההדפסה למספר בני ישראל לא נמלאו בשער העברי של כל ד' חלקי מערכי לשון. אך בשער האשכנזי בלד השמאלי של כל חלק נרשמה השנה למספר העמים, וזאת נחשוב לחסרון גדול, שלמה לא ידע כל איש יהודי בכל מקום מגורתו הבלתי יודע לשונם או מספרם, את זמן הדפסת החבור? ולאיו סבה גרע החכם רמ"ל הדבר הקטן הזה מעשרים העברים? והלא גוף הספר בלשוננו הוא וממי יהודה ילא?

(71) בהערה השנייה לערך חלזון יפה השוה רמ"ל בדברי רז"ל שבלול וחלזון צבע"ח, וכן תבלול וחלזון בנגעי העינים. ובערך לבן פירש לבזון כנז ליבונאה אך באריכות יותר מדאי, ומושכלים באוריו בערכי מרמטא וגרדשיר ושליו בפירוש הגמרא. ובערך קרב השכיל לדבר במלת קליר שהיא עיר באי סארדינא. יעוין מזה באריכות בתולדות ר"א הקליר (הערה 16).

(72) בל קורא בספר מערכי לשון ישמחם על חסרון אחד בדפוס אשר נפל בכל ערך וערך מתחלת הספר עד סופו, והוא שכל רשימת מלה נכפלה פעמים באותיות גדולות ובאותיות קטנות ללא הועיל וללא נורך כלל, רק אדרבא היא מבלבלת את הקורא. ומי לא יעמוד משתאה כשיקרא עד"מ ראש הערך אארא אארא, אב אב, אבא אבא, וכן עד סוף החבור? היש דמיון לזה באיזה מדרש מלים או עניקלאפעדיא בשום לשון? והנה כל מאחר תיבות שונות הוא מוכרח בל"ז להכפיל בבאורו המלה פעמים רבות בכל צחינה ובחינה גם בכל המקומות שגשתמשו בה הקדמונים, וביחוד רבינו בעל הערוך הוא מאסף לרוב מאמרים תלמודיים הרבה מאד אשר נמלאה בהם המלה שרונה לפרשה, ולמה זה נכפלה עוד בתחלת הרשימה לחנם ובלי תועלת?

(73) בלל גדול ומועיל הוא לקורא, אם ירצה לדעת איזה פירוש בין פרושי בעל המוסף הוא מר"ב בעלמו ולא מבוקסמארק, יראה בספר מערכי לשון בכל אותם הערכים אשר כפי המוסף הם בלשון רומית או יונית ובכ"ז לא רשם רמ"ל באותיות רומיות או יוניות כמנהגו, אז ידע בלי ספק שהמה נחמדשו מר"ב בעלמו. וזה בעבור שהחכם רמ"ל לקח כל רשימות כתב יונית ורומית רק מבוקסמארק. ובמקום שלא נמלא שם הפירוש רק במוסף שחדש מעלמו, לא יגע עוד רמ"ל לחפש בלשונות הסן ולליין בכתבן, והשארירם כאשר הם. ופרטי ערכים כאלה המה אבן, גמלא ב', ודכאות, כד"י, כשות, מוד, מלאי, מוקן ב', נס ה', נז, סגרון סבוי, סכים, ספרק, עסק, פלטיא ב', פן, פסקוליא, פקט, פרק, פרגל, פרדכש, פורטייריני, פרטיטא, פרבס, פרן ו' (ע"ש) שלא רשם רמ"ל בכתב יונית שורה שלמה במדרש שה"ש שכלה יונית לפי פי' ר"ב (ס), פרנחא, פרפר, פרקלמן, פרקסגורין, פתגה, פתור, פתי, פתך, פתק, פתקן, לרד, קוותא, קלסער, קלפא, קמרא, קנבן, קנדל, קנקן ב', קנתר, קסרקט, קפא.

י"ג, קפוז, קרוב, קרם, ב', רבד, א', ורדד, ב', שרתוע, ששזון, פשיטא, שחם, ג', תמהחא, תרמיל.

(74) במסיבות רמ"ל על בוקסטרק ומסיבותיו שקרו לו עי"ז תראה לקמן. אך זאת נעיר פה כי בא בעקיפין על הנכרי הזה, שכל הפרו לא הערה את מקורו ולא גלה מאין לקח רשימות כתב יוטי ורומי אע"פ שרובן ככלן וגם קלת הערות הנה מבוקסטרק, וגם תרגומיו האשכנזים העתיק רק מתיבות רומיות של בוקסטרק, עיין בפנים. חולט במקום אחד כשתודע לו טעות גדולה שקרה לו על ידו, לעק חמם עליו, וישם אשמוהיו רק על ראשו. וכה אמר בערך קלון: את העלי חני מזכיר פה וכו', בתמהון לבב התעתי בגפש וכו', כי הלכתי אחרי אדם תועה משגה עוד בדרך הוא החכם יוחנן בוקסטרק, והכל הביא גם הוא בערך נקלוזם וכו', השענתי (ז"ל נשענתי) על בינחו ולא ראיתי בספר המדרש לכן כתבתי וכו', ועתה אמודע (ז"ל אמודה) חטאתי ונקלם (יפה נקט וידוי בלשון יחיד וקלוזם בלשון רבים שכן הוא ע"פ הדין, וידוי ז"ל ביחיד וקלוזם ופלות בלשון) להקב"ה הפוקח עורים והגהה (ז"ל והמגהה) אותנו מסיבות עכ"ל. הנה לפתע פתאום נעשה בוקסטרק תועה ומשגה בדרך, אף שלא ידענו עד כה ולא שמענו כי היה מוליכו ומדריכו. ולמה לא הביא שמו שם בערך נקלוזם בעוד לא ידע הטעות, לאמור: כזה ראיתי בערוך של יוחנן בוקסטרק? וכן במקומות אין מספר שלמד מומנו, החריש את שמו, ועתה הוא מזכירו רק להגולל ולהתנפל עליו לאמור: חמסי על קדקדו? ויותר נפלא שבערך ההוא בעלמו אשר יתלונן עליו רמ"ל כי התעהו מני דרך לקח בכ"ז את דבריו בפירוש מלת קלון שהוא כמו נקלוז, ומעלים גם כן את מקורו, א"כ איפוא את הטוב יקבל ויחריש, והרע ידחף מנפשו בשתי ידיים לשמו רק בראש בעליו. לא יתכן דרך זה וכן לא יעשה!

(75) לברר כל המזכר בפנים הוכרתי לחבר לקונטרס זה שתי רשימות. א) רשימת טלים, ב) רשימת שמות אנשים ומקומות אשר טעה החכם רמ"ל בפירושם באיזו מן הטעות, ועל כל השגה המזכרת בפנים אליין בהערות בקלרה לעיין ברשימות בערך פלוני ופלוני לאמת דברי. ואחשוב שימלא הקורא ברשימות אלו ג"כ איזה חדשות מועילות, אע"פ שכתבתי פה רק הנחון לברר טעות רמ"ל, ות"ל יש לי רב בפנינים אלו אשר יצביע כל נפש שוקקה לתושיה.

(76) עיין ברשימת מלים המחוברת פה ערך: אבק, אפרהנג, בע, ברסם, גור, גמלא, ב, גרע, דבר, דסתא, דפן, הויא, זבוגא, זהרא, זהררי, חלל, חפה, כד"י, כשת, לב, לש, מגפיים, מניט, מלוי, נהק, נוולא, נחיל, נפש, נרמק, נשם, ערקב, פלמטיה, פלם, פסיליא, פרזמא, פת, פתגה, פתון, לבחא, למלס, לנע, לפר, קדש, קנישקון, רלפה, שמכי, שרת, וכמעט בכל אלה הערכים באו לו הטעות מבוקסטרק.

(77) עיין רשימת מלים ערך: כירי, סף, סק, פזמא, פרא.

(78) ע"ש ערך דדכאות, מלה, פקדון.

(79) עיין רשימת אנשים ומקומות כמעט בכל ערך וערך, וכלם רק לדוגמא. חולס יתר הרבה באריכות תמלא בספרי ערך מלים.

(80) עיין רשימת מלים ערך: דש, כירי, מנוי, סקאי, פזמא, קווער, ורשימת אנשים ומקומות ערך: גמזו, נליבין, קלרהו.

(81) בערך אונייקי כתב רמ"ל (זיהב תובל): ולא גמלא כלל ערך תובל. וערך

אֲרִסְטוֹטֵל כִּתְבֵּי עֵינַי עַד דִּיפְנוֹן, וְלֹא נִמְלָא ג"כ. וְעַד אֲשֶׁקְוָא כִּתְבֵּי (זִיחַע שְׁקוּקָא). בְּשִׁבְלֵי שְׁכִתְבֵּי בֵּן בּוֹקֶטְאֲרָף, אֲמַנְס כּוֹנֵת הַנְּכָרִי הָיָה עַל שׁוּקִים וְרַחוּבוֹת וְזֶה בָּאֵר בְּאֵמֶת בְּעַד שְׁקָק, וְאֵף רִבִּינוּ בָּאֵר זֹאת בְּעַד שֶׁק אֲשֶׁר הִגִּיה שֶׁס רמ"ל שְׁקָק, אֲוֹלֵס אֲשֶׁקְוָא מַעֲנִין נֶדֶר דֶּלֶג בּוֹקֶטְאֲרָף, וּבְכָל זֶה טַעַם רמ"ל לִיָּין אֲלֹלוֹ: זִיחַע שְׁקוּקָא, אֵף ע"פ שֶׁלֹא נִמְלָא עוֹד מִזֶּה מִלּוּמָה. וְעַד בְּכָל כִּתְבֵּי עֵינַי עַד יוֹאֲנִי, וּבִרְדֵּל כִּתְבֵּי זִיחַע גִּרְדִּלִי וְרָק מִפְּנֵי שְׁכִתְבֵּי רִבִּינוּ נָתַן לְבִרְזִילִי קוֹרִין גִּרְדִּלִי, אֲכֵן הַעֲרִכִים עֲלָמָם שְׁלוֹה רמ"ל לִעֵינַי לֹא נִמְלָאוּ כֻלָּם בְּסִפְרוֹ. וְעַד בֵּר כִּתְבֵּי זִיחַע אֵת ב"ש וְהַעֲרָה, וְלֹא נִמְלָא לֹא הַעֲרָךְ וְלֹא הַהַעֲרָה. וְעַד יְרוּשָׁלַיִם פִּתְחֵי: זִיחַע עִיר שֶׁל זֶה, וְשֶׁס הוּא לֹא כִתְבֵּי כֻלָּם רַק רִבִּינוּ נָתַן כִּתְבֵּי כְּדֵר פִּירְשָׁנוּ בְּעַד יְרוּשָׁלַיִם. וּכְפִתּוֹר כִּתְבֵּי זִיחַע פִּתְרוֹס, וְכִרְבִּיז: זִיחַע עִיזֵי דְכִרְבִּיז, וְלִחִית: זִיחַע עֲרִיעֵר מִסֵּנִי, שְׁכִתְבֵּי בּוֹקֶטְאֲרָף שֶׁהוּא כְּעֵין עֲרִיעֵר, וְכָל אֵלֶּה הַעֲרִכִים שְׁלוֹה לִעֵינַי לֹא נִמְלָאוּ כֻלָּם. וּפְרוֹק כִּתְבֵּי זִיחַע רּוֹפִילָא, וְשֶׁס אִיגְנוּ מִבָּאֵר מֵלֵת פִּרְזוֹק. וּפְרִנְדָא כִּתְבֵּי זִיחַע שִׁירָא, וְשֶׁס לֹא פִירְשׁ מֵלֵת פְּרִנְדָא כֻלָּם. וְעַד שֶׁדֶךְ ב' כִּתְבֵּי: זִיחַע שֶׁדֶךְ, וְהוּא מִבּוֹקֶטְאֲרָף שְׁכִתְבֵּי בֵּן מִל שֶׁדֶךְ ב' וּג' וּבְאֵמֶת מִבָּאֵר שֶׁס שְׁנִיחַע בְּעַד שֶׁדֶךְ. אֲוֹלֵס רמ"ל אִינוּ מִבָּאֵר שֶׁס כֻלָּם מַעֲנִין שֶׁדֶךְ ב' וְאֵעִפ"כּ הַעֲתִיק כֵּאֵן אֵת דְּבָרֵי בּוֹקֶטְאֲרָף וְכִתְבֵּי: זִיחַע שֶׁדֶךְ, וּבְכָל אֵלֶּה הַעֲרִכִים לֹא תִרְגַּם כֻלָּם רַק סִמֵּךְ עֲלָמוּ עַל מִזֶּה שְׁלוֹה לִעֵינַי בְּעַד אֲחֵר אֵע"פ שֶׁלֹא נִמְלָא אוֹ גַּם שֶׁס לֹא תִרְגַּם כֻלָּם. וְעֵינַי עוֹד רְשִׁימַת מַלִּים עַד פִּתְחֵי, וְרְשִׁימַת מְקוֹמוֹת עַד מִשְׁמַהֲיָג.

(82) עֵינַי רְשִׁימַת מַלִּים עַד אֲפִרְהֶגֶג. וּבְעַד טַפֵּר כִּתְבֵּי רמ"ל מִבְּלֵי תִרְגַּם מִלּוּמָה: רֹאֵה עַד לְפִתּוֹן וְהַעֲרָה, וּבְעַד לְפִתּוֹן לֹא כִתְבֵּי שׁוֹם הַעֲרָה רַק תִּרְגַּם: (נֶאֱגַעֵל) וּמִרְשִׁים: זִיחַע שְׁחֵלֵת. וּבְשְׁחֵלֵת כִּתְבֵּי (זַעַע נֶאֱגַעֵל). וְעֵינַי עוֹד רְשִׁימַת מְקוֹמוֹת עַד נִבְטִי, כּוּוֹטִי, נְיוֹמָחָה. וּבְעַד מִטְלִיא כִתְבֵּי ג"כ מִבְּלֵי תִרְגַּם: זִיחַע שְׁעִיתָא וּג"כ עַד פְּסִילִיא, וְעַד שְׁעוֹתָא כִתְבֵּי מִבְּלֵי תִרְגַּם: זִיחַע מִטְלִיא (?), וְתִרְגַּם הָאֲמִתִּי מִזֶּה עֵינַי רְשִׁימַת מַלִּים עַד פְּסִילִיא.

(83) בְּהַעֲרָה לְעַד אֲסִתּוֹרָא כִתְבֵּי רמ"ל שְׁבִהֶקְדָּמָה דְּבִר מַחֲלָף הַשִּׁי"ן מַעֲבָרִים לְאֲרִמִּית בְּסִמ"ך אוֹ בְּתִי"ו, וּכ"כ בְּהַעֲרָה לְעַד אֲפִדִּינִי שְׁנִמְלָא בְּהַקְדָּמָה מַחֲלָף ז' לְדִלִּית, נִרְאֶה שְׁכִתְבֵּי בְּאִזִּיה הַקְדָּמָה מַחֲלָפִי אוֹתִיּוֹת אֵךְ לִפְנֵינוּ בְּהַקְדָּמָה לֹא נִמְלָא דְּבִר מִזֶּה. וְכֵן בְּהַעֲרָה לְעַד אֲפִס מִרְשִׁים הַמִּבָּא בְּלָשׁוֹן אֲשַׁכְנוּ עַל מִלּוֹת עֲבָרִיּוֹת שְׁנִמְלָאוּ בְּיוֹגִית וְלֹא נִמְלָא לִפְנֵינוּ הַמִּבָּא הַזֶּה. וּבְהַעֲרָה אֲשַׁכְנוֹת לְעַד בִּיתּוֹסִין כִּתְבֵּי דְּעוֹת הַבִּיתּוֹסִין וּמִרְשִׁים עַל הַקּוֹרָא בְּמִלֵּת לְדוֹק, וְשֶׁס בְּעַד לְדוֹקִי לֹא כִתְבֵּי מִלּוּמָה רַק לְרֹאוֹת מֵלֵת בִּיתּוֹסִין. בְּעַד נִרְאֵדָא כִתְבֵּי בְּסוֹף הַעֲרָה אֲשַׁכְנוֹת שְׁבִעַרְךָ לֹדָא יִדְבֵּר עוֹד מִזֶּה וְשֶׁס לֹא כִתְבֵּי מִלּוּמָה.

(84) עֵינַי הַעֲרָה (81) מִזֶּה שְׁהוּבָא מִעַד אֲשֶׁקְוָא, לִחִית, וְשֶׁדֶךְ, וְרְשִׁימַת מְקוֹמוֹת עַד אֲפִרְהֶגֶג וּפָק.

(85) בְּכָל הַעֲרִכִים דֶּלֶג רמ"ל הַתְּחֵלֶת הַגִּמְרָא שְׁרַשֵּׁס רִבִּינִי נָתַן, וְסִמֵּךְ עַל רְשִׁימַת הַדָּף לְבַד, וְזֹאת בְּלִתִּי רִחוּי מֵאֵד, וְלִפְעָמִים יוֹלִיא הַמַּעֲנִין דְּבִר גְּדוֹל ע"י רְשִׁימַת רִבִּינוּ, גַּם יוֹכֵל לְבַא ע"י הַשְׁנוּטוֹת אֲלוֹ הַרְבֵּה טַעֲמוֹת, כִּי הַמַּגִּיה לֹא דִקְדָק הִיטֵב בְּרְשִׁימַת הַדָּפִין כִּי"ל (הַעֲרָה 65). וּבְעַד אוֹתֵנְטִי דֶּלֶג וְשֶׁס דְּבָרֵי הַעֲרוֹךְ, וְהַשְׁמִיט כָּל הַמִּלּוֹת הָאֵלֶּס: "מִן הָאֲדָמָה אֲשֶׁר אֲרָרָה ה', פִּירוּשׁ אוֹנוֹת אוֹנוֹתִיּוֹת בְּפִסְיָקָה דְּבִי הָשָׁא וּבְרִישׁ וִיקָרָא רִבִּי" ע"כ. וּבְעַד אוֹיִם חֲסֵר מֵלֵת "בְּמִשְׁקִין" וּבְאֵמֶת אִינוּ מוֹבָן וְאוֹלִי ז"ל "בְּמִשְׁנֵה" שֶׁכֵּן הוּא שֶׁס. וּבְעַד אֲלוֹשׁ דֶּלֶג מֵאֲמֵר הַמִּדְרָשׁ. וְעַד אֲרָךְ ז' חֵלֶק לְכַמָּה עֲרִכִים אֲוֹלֵס דֶּלֶג הַרְבֵּה מֵאֲמֵרִים גַּם עֲנִינִים. בְּאֲרִכְיוֹס דֶּלֶג מֵאֲמֵר מִגְמֵרָא דְּב"ב (קס"ד) וּפִירוּשָׁהּ וּמֵאֲמֵר שֶׁל יִלְמִדֵּט. וּבְעַד אֲרִכּוֹן דֶּלֶג כָּל הַפְּסִיקָה גַּם מִשְׁנֵה דְּקִדּוּשִׁין

מ"ז עם ב' הפרשים. בערך ארכילוסמים דלג ב' מאמרים ונקט בקלור נמרץ, וכ"ז בעבור שעיין רק בערוך של בוקסטארף, ועוד דלג שם מאמר החדש של הפסיקתא דר"א ב"ר שמעון איחמני ארכולופורין, עיין לעיל (הערה 20), וגם בוקסטארף לא שכחה. ודלג עוד דמ"ל כל ערך ארוס.

(86) בערך זג ו' דלג דמ"ל בסופו המאמר מגמרא דב"ק, ורק בעבור שלא נמלא לפנינו בגמרא כל המובא מרבינו שם, ולא ראה ברש"י (שם ו' ב' ד"ה סמך) שמביא נוסחת הגמרא כנוסחת רבינו.

(87) עיין לעיל (הערה 17) ממלת צעיית והנמשך אחרי' שהשמיטה ר' בנימין בעל המוסף ורמ"ל מפני שלא ידעו כונתה. ובערך אלווא כתב רבינו נתן וז"ל. רב האי גאון פירש למה עבה מאד ויש בו כמו ראשי המחצין ופחד עכ"ל. ופחד נשמט במוסף ורמ"ל מחסרון ידיעת הכונה. ובאמת פירושה שהוא נוקב ועושה מור כמו מחט. יעוין ערך חררה.

(88) יעוין לעיל (הערה 20) גם כוף (הערה 85).

(89) בערך דד ב' כתב רמ"ל וז"ל. פה הביא הערוך דברים אשר אין גועס פה, ועליו אמר המוסף שאין זה הערך, ובערך ודה וידה הקימותי להם מטע ושם עכ"ל. ובכ"ז השאיר על מכונם דברי הערוך בערך דמאי שכתב וז"ל. פירוש דמאי כבר פירשנו בערך ד' עכ"ל. וכונתו לערך דד שלפנינו, עיין לעיל (הערה 56). והנה מלשון זו יחשוב הקורא שגמולא פירושו כבר למעלה, ובכ"ז יחפש שם לחנם בערוך של רמ"ל, ולא כן עשה המוסף שהשאיר עכ"פ סדר הערכים על מקומם. וערך קטן עשה כר' בנימין וסדרם ערך קטן ה' לוח"ז. ואעפ"כ הניח דברי רבינו נתן שכתב שם אלו עשה קטנים כלם קרובי הענין הן עכ"ל. ובאמת אין כאן כעת אלא חמשה לפי הסדר. וערך קלע ב' הפך הסדר ממה שהוא במוסף ועי"ז הכביד על המעיין, ע"ש שכתב ר' בנימין; ועיקר זה קרוב פירוש לעיקר שקדם נכנס ובא לאהל בעה"ז עכ"ל. אולם הקורא לא ימלא עתה בעיקר שקדם כלל מענין אהל רק בעיקר שאח"ז שהיה מוקדם במוסף ד"א.

(90) עיין לעיל (הערה 73).

(91) עיין לעיל (הערה 65), ועוד בערך בלע יחשוב הקורא שהמאמר אמרו עליו על רפב"י נמלא בגיטין ס', ובאמת רשימת גיטין ס' מוסבת על הבולע פושט יד, ועל אמרו עליו וכו' לא רשם המגיה מפני שלא רשם רבינו נתן הפרק, ונשאר כן גם במערבי לשון, ובאמת הוא בחולין (מ' ב') בשני לשון קלח. ובערך גפן כתב רמ"ל: לא מלאתי משנה זו דמהכת ידים עכ"ל. והוא ממש דברי בוקסטארף, וזה מפני העלמת המגיה שעל גמרא דמגלה לא רשם כלום בעבור שלא כתב רבינו נתן הפרק, ועל מסכת ידים רשם המגיה דף קג"ד, ובאמת הוא לפנינו דף קג"ז שם. ובמגלה הוא דף ט' א'. ובערך זג ט' כתב רבינו נתן וז"ל. בע"ז ריש גמרא דפרק אין עומדין אייתי קבא דזוגיתא דבר קמייהו והתעטבו עכ"ל. וע"ז כתב רמ"ל: לא מלאתי שם. והוא ג"כ דברי בוקסטארף. וזה מפני שנשתבש איזה מגיה עוד לפני ר' שמואל ארכולופי שנחלק לו פרק אין עומדין בפרק אין עומדין שהוא במס' ע"ז, ולכן הוסיף מלת בע"ז. ור"ש ארכולופי רשם אח"כ דף כ', והיינו ששם הוא בע"ז ריש גמרא דפרק אין עומדין, ועל גוף המלה לא ביין אשר נמלא שם בדרכו, ובוקסטארף חפש שם וכתב שלא מלא, ורמ"ל לא חפש כלל רק סמך על בוקסטארף והעתיק דבריו; אולם באמת המאמר הוא בצרכות פרק אין עומדין (ל"א א'), רק ששם כתוב כסא במקום קבא. ואשאל לקורא היאות לאיש עברי תלמודי ללכת אחרי עו"ג בחפוש דברי התלמוד ולהמציא עליו ועל בקיאותו, ולחשוב שאשר לא מלא הוא לא נמלא עוד בגמרא? ובערך דב האחרון כתב

רמ"ל: מה שהציו הערוך פה אין מחוב צנוכחאות שלנו עכ"ל. וזה מפני שלא רשם רבינו נתן הפרק והגמרא וע"כ לא ידע המגיה לרשום הדף, ורמ"ל לא עיין עוד וכתב שאינו צנוכחאות שלנו. ואני רשמתי בהגהתי לערוך שהוא בחולין (מ"ח א').

92) יעוין רשימת מלים ערך אגריאון, אשלג, דפן, חור, ורשימת אנשים ומקומות ערך בעיא, חקן, מיסן. ולעיל (הערה 5) בשבוס ערך עליץ. ועוד (הערה 15) בשבוס ערך אונוס. ועוד (הערה 20) בשבוס הפסיקתא ארבת שרחבת.

93) ערך מדי חלק רבינו נתן לשנים, ובעבור השבוס שנפל בדברי רבינו שם לא ידע בוקסמארק הפרש בין הוראת מדי א' למדי ב', ולכן חבר שני הערכים לאחד ואחריו כן רמ"ל. אולם באמת במקום "שער המדי כך נקוד בפירוש ר"ח ז"ל", "שער קמרי כך נקוד בפירוש ר"ח ז"ל", וכמו שמוכיח שם סוף לשונו: והוא כופה שהוא בלשון יון קמרא וכו' ובעבור גרסא זו חלק רבינו נתן ערך זה בפני עצמו. ובערך מתי כתב רבינו נתן וז"ל. ממתי קורין את שמע בערבין, פי' רבי מלית, הראשון (ז"ל המו"ס הראשון) אינו עיקר והוא כמו מתי אבא וכו', ויש ששונים מאומתי וא"ל"ף תוספת כמו א"ל"ף דאזרוע זרוע והרגום מתי אימתי עכ"ל. והרואה יראה שרק לפי יש שונים גרסיק מאומתי באל"ף ולפי פי' ר' מלית הוא בלא אל"ף. ומעתה נראה איך קנה רמ"ל בכתבו וז"ל. מתי (ז"ל ממתי) קורין כו', פי' ר' מלית האל"ף (עשה רמ"ל נומלת הראשון האל"ף כדי לשבוס), אמתי (הוספת מלה ושבוס) וכו', כלו בשבוס ובלי הבנה. ובערך פרקד הגיה רמ"ל ע"פ מה שראה בבוקסמארק במקום אפוריא קדו שז"ל אפוריא קדל, ולא ידעו הפירוש הפשוט אפוריא קדי ר"ל משתחוה על מטתו ופניו על המטה יעו"ס היטב ע"פ יש מפרשים.

94) עיין לעיל (הערה 63), ובערך מרטף כתב רבינו וז"ל. המרכיף טהור, פירוש אמרו שמלאו תללים כלים בארץ רומה ומלאו בו פירוש זה הדבור סוסיא דבר גניתא ודומה לאותה שגרסנו בלאתא דבי בר ליתאי עכ"ל. איזו ארץ רומה? ומה המה תללים כלים שמלאו שם? מה היא סוסיא דבר גניתא? ואפוא גרסתו בלאתא דבי בר ליתאי? ועיין עוד לעיל (הערה 15) פירוש על ערך אונוס. ובערך ביבי כתב רבינו נתן וז"ל. ביבי בר אביי כן נקוד בפירוש ר"ח ז"ל עכ"ל. ורמ"ל לא העמיד הנקודות, גם שבס עוד במקום אביי צבי והוא טעות, אמנם כבר פירש בעל היוחסין שר"ל בבי בלרי תחת הבי"ת הראשון וקמן תחת הבי"ת השני, כמו שהוא בעזרא (י' ט"ז).

95) בערך גר מכנים רמ"ל דבריו בין דברי רבינו נתן וז"ל. וא"ל אלעזר ברי גרז כך גירי (עיין גרסת רש"י שם ופירוש) כך היה שונה הגאון כו' עכ"ל. וכל המלות שהסגרתי הן מרמ"ל ובלי מסגרת, וכמה טעיות הוכלנה ללמוד מזה כי יחשוב הקורא שהערוך מביא רש"י, וגם הדבור הענין נתקלקל שכך היה שונה הגאון מוסב באמת לא על גרסת רש"י רק על גרסת רבינו שם. וכן ערך דגמא: שמעי' ואבעליין שבאו מטפת גרים (סגורית, עיין גיטין כ"ז) הן השקו עכ"ל. וכל מה שהסגרתי הוא אלל רמ"ל בלא מסגרת ומקלקל הדבור הענין. וכן ערך דלק וסוף ערך דס ב', ובערך רגל מערב דברי הרמב"ם עם דברי רבינו נתן בלי שום סימן מפסיק, וכל ערך פקדון הוא דברי רמ"ל בלי שום סימן, ע' רשימת מלים ערך פקדון.

96) על דברי התוספות ברכות (ח' א') שכתבו: כדאשכחן בכמה דוכתא דאמר רב יוסף אלמלא תרגומא דהאי קרא וכו'. כתב רמ"ל בהקדמתו וז"ל. ובאמת לא נמלא רק ב' פעמים על מקרא אחד מגילה (ג' א') ומו"ק (כ"ח ב') עכ"ל. והנה נמלא עוד בהנהדרין (ז"ר ב') על מקרא יטן כי מאם הטס הזה וכו'. וקם מביא רמ"ל עוד בשם

התוספות (ב"ב קס"ד ב' ד"ה הונא) שלשון יוגית היא לשון חכמים כמו לה"ק, ובאמת
התוס' שם לא כתבו רק שיש לשונות שברו להם חכמים אלא אמרם כמו בלה"ק. יבערך
בו ביום טעות גדולה בהערה אשכנזית שכתב שם: רבינו נתן הראה פה סגולה חדשה
בלשון ההלמוד שבו ביום המזכר לפעמים אינו מוסב על איזה מעשה רק על איזה למוד
ע"כ. הנה חשב שנתכוון לזה רבינו במ"ש: כל בו ביום דאמרינן בו ביום נשנו עכ"ל.
והסב רמ"ל הכונה על מלת נשנו ור"ל לא נעשו רק נשנו, אולם דברי רבינו הם דברי
הגמרא (ברכות כ"ח א'), והפירוש שם אחר שמספר המעשה הנפלא מהעצרת ר"ג
מנשיאות על זמן קצר ורבו התלמידים בביהמ"ד ועמהם הלכות חדשות, ואז נשנה
מסכת עדיות, וע"ז אמרו וכל בו ביום דאמרינן, ר"ל כל מקום שנמצא איזו הלכה
בלשון בו ביום, בו ביום נשנו, ר"ל נשנו ההלכות הן בהוא יומא שהסירו את ר"ג,
ואח"כ מביא רבינו איזו הלכות המהחילות בלשון בו ביום, וזה פשוט. ובערך טייר
בהערה אשכנזית מעתיק דברי הגמרא (גיטין מ"ה א'): לימא להו לשבויהו דלירחקוניה
מהבא (שערראטהען וויר ליבער דעם געפאנגען-ווערטער דאס זיא ענטפליהען וואללען)
ע"כ. ולא לבד שהתרגום אינו כלל מענין המהורגס אלא שגם בלשון אשכנזית שם אינו
מוכן כלל בחבור הענין, ולריך לתרגם באמת: (זאגען וויר דעם געפאנגען-ווערטער
דאס ער אונס ענטפערט), גם קורא שם רמ"ל לרב עיליש כמה פעמים בל"א עליאם
כאלו היה כתוב בעברית אליהו. וערך מפליא כהנא: ובערך מפלגה נראה פירוש הערוך
כפירוש רש"י לפי שאינו מורה על ערך פלא והוא פלא עכ"ל. ואין כאן שום פלא
שבערך מפלגה ירד רבינו רק לפרש מלת מפלגה, ולמה לו לזיין ערך פלא? ובערך
קסר בהערה אשכנזית כתב רמ"ל בשם ר' יהודה מאורליהנש בתוס' ע"ז (י' ב'), ובאמת
שם הוא בתוס' בסתם בשם ר"י, והוא רבינו יצחק בעל התוס' הגודע. וכה יביא
תמיד בהערות אשכנזיות את רש"י הוא רבינו שלמה יצחקי בשם ירמי, והוא טעות מבוקס=
מארק, ולא נמצא שם זה לרש"י בשום קדמון, וקצת מחברים שנקראו כן היו מעיר
לונגל שקראוהו בהערה ירחו, עיין תולדות ר"א הקליר (הערה 17), ועיין עוד טעויות
הרבה ממנו ברשימות המחוברות כאן.

רשימת מלים מספר הערוך שלא דקדק החכם ר' משה לאנדוי בהעתקתן או בפירושו. בספרו "מערכי לשון".

אבק. (abacus ייכענטאבעל), בלי ספק כוון לזה ר"ב במ"ס צמוקף וו"ל. פירוש בלשון רומית לוח שכותבים עליו לא בדיו כ"א בעט מחכת ואינו מהקיים עכ"ל. ורלה לפרש כן גמרא דשבת (ק"ד) כתב באבק סופרים. ורמ"ל מרגס (שטויב), גם לא לין אותיות רומיות כדרכו מפני שהפירוש הוא של ר"ב מעלמו ולא מצוקסאדקף, ולא היתה ח"כ מלה לפניו באותיות רומיות לליין או לתרגם ממנה.

אגריאון. יש כאן שבוש הדפוס בערוך המטעה מאד את הקורא ונשאר כן צמוקף ובמערכי לשון של רמ"ל, שכמוצ לפנינו שם וו"ל. פירוש אגריאון בלעז סלביקו, אומירון פירוש בהמה ביער שאין לה אדון עכ"ל. והנה פירוש אומירון הוא ממש להפך שהוא בייתי כמ"ס ר"ב שם ורבינו בערך אחר ד', אך איזה מגיה הוסיף מלת אומירון בטעות ע"י כפילת מלת פירוש בדברי רבינו, וחשב שפירוש הראשון מוסב על אגריאון ופירוש השני על אומירון, אולם הוא הוא, ופירוש השני מבאר מלת Salotico שהיא בהנחה ביער, וכן העתיק במ"כ (פ' וישלח) דברי רבינו בלי מלת אומירון.

אפרהנג. (ריכטער), המוכר עבדו לאפרהנג עו"ג ילא לחרות, עיין ערוך, ורמ"ל לא תרגם רק כתב: (זיהע פרהנג), מפני שכתב כן בוקסטהדף, אולם הוא מתרגמו באמת בערך פרהנג, ולא כן רמ"ל שכתב שם: זיהע אפרהנג. ואני תרגמתי כן מפני שמלאתי בהקדמת קלייקער להעתקת לענדאפעטא הרבה ספרים ששמו הראשון פרהנג, וכפי הנראה הוראתו ספר או חבור או מאמר; והנה קרובה אלל הפרסיים הוראת שופט וסופר בדמיון המלות והבדלתן, שכן יקראו לסופר (דבור) ולשופט (דאוומר), עיין לקמן ערכי דבר ודוור. ובאמת אלל קדמוני האומות, היודע לכתוב היה גם הנותן חקים ופקודות, ויש ראיה לזה. ולכן יתכן שאפרהנג נקרא ג"כ השופט היודע לכתוב חקים ומשפטים.

אשלב. רמ"ל יגע והאריך כאן בהערות אשכנזיות לפרש שני ערכי אשלב הגמולאים בערוך, ותרגם אשלב הראשון (זייפען קרויט), ואשלב השני (פעילען זאגד). אכן במעט עיין היה רואה השבש שגבל בדברי רבינו נתן ע"י המדפיסים ואיזה מגיה הדיוט, שבאמת הוא ערך אחר. וו"ל בקטור. אשלב בשבת ובגדה קימוגי ואשלב פירוש בגמרא קימוגי א"ר יהודה שלף דין והיא עשב שמיבשן אותו וכו'. אשלב. אמר שמואל שאלתינהו לגמתי ימא ואמרו לי שלגא שמוי עכ"ל. הנה חשבו מלת אשלב באמצע הערך הוא טעם חדש, ולכן רשמוס באותיות גדולות כאלו הוא ערך שני במלת אשלב; אולם באמת מוסב על דברי הגמרא שמואל שם, שמתחלה מפרש בגמרא מלת קימוגי שטוא שלוף דין, ורבינו מפרש מהו שלוף דין, ואלח"ז מפרש מלת אשלב ומביא רק פירוש של הגמרא דשבת (ג' א'), ואינו מבארה עוד שאינה לריכה פירוש. ורמ"ל חשב על אשלב הראשון שהוא קימוגי, והאריך להוילא זאת משום שלג, וכ"ז טעות גדולה שזה

בפני עלמו וזה בפני עלמו, ואשגג הוא רק ימפורק שם בגמרא דמשכחא צטקא.
דמרגיטא.

באג. (פאלמט-טהאל), רבינו נתן כתב שהוא בקעה של קדוה, אולם מלאתי בקדמוניות
שבת"ך להחכם ראזענמיללער (כרך א' ח"א נד 174), שהוראת מלת באג
בלשון פרסית היא גן, ואח"ז ראיתי כן בהעתקת לענדאפעסטא להחכם קלייקער ע"ש
ח"ג במדרש מליס, אכן מחזה מקומות בש"ס נראה מבורר שכוונתו לבקעת המרים
הלומחים לרוב בארץ צבל. בצ"ק (ק"ג ב') מדע דקטילי דיקלי (עלי תמרים) וכו'
מלכא אחר קטלו מכל באגי ואינהו קטלי מחד באגא, ובצ"מ (כ"ב ב') תמרי דויקי
היכי אגליק להו וכו' א"ל באגא בארעא דיתמי לא מחזקין, ומעתה יבוארו כן כל
המאמרים שהביא עוד רבינו. וכפי הגרסה הוראת באג ממש משין הוראת מלת פרס
בערבית (ע"ש בראזענמיללער), שפירושה גן גם בקעה של אלמה, ועכ"פ מקור מלת
באג הוא פרסי לא יוני או רומי כאשר ראה רמ"ל. והראיה טלח נמלאת צירושלמי
ומדרשים רק בהלמוד צבל, וגם מרגמו אינו רק כמ"ס.

במין. (שוואנגער זיין), בטנה תרתין (במדרש איכה), ר"ל הרה שני ילדים, ובהפעיל
שורו עבר מרגמו תורי' מבטין (שווענגערן), והוראה זו נמלאת בלשון סורית
הרבה מאד ומקורה ממלת בטן בעברית, לא כרמ"ל שתרגם (געשוואולסט), והוא רק
ע"פ מאמר הראשון שהביא רבינו נתן, אך לא ע"פ יתר המאמרים.

בע. (איליין, דרינגטן), ז"ל רבינו נתן בערך צע ב': מהר מוכיחו בן ימלא מרגמו
אבע מיכה, אל תאילו לנחמני מרגמו לא תתבעיכו לנחמתי. וחש עתידות למו
מרגמו ומצע דעתיד להון, עכ"ל. הוראה יראה שאין למלה זו שום פתרון אחר רק
כאשר מרגמו, ובכ"ז תרגם רמ"ל שלש מלות אחרות אשכנזיות וכלן שלא מן הענין. וכתב
(פערלאנגטן, פיהלען, עמפפידען), וזה מפני שלא הסגית כלל בדברי רבינו לתרגם
ע"פ פירושו רק בדברי בוקסטארף, ובמהירות עיונו טעה גם זו, כי בוקסטארף מדבר
שם מערך צע ג' שבדברי רבינו שהוא מלשון בעיא ובקשה, והוא אללו שם בשורש צעא,
וע"ז כתב בלשון רומית requerere quærere וכו', וכ"ז העתיק רמ"ל כאן, אולם ערך
צע ב' המדובר פה הוא אלל בוקסטארף בשורש צעע, ושם כתב festinare כמרגמו,
ואלל רבינו נתן שוות אותיות של שני השורשים האלה הנבדלים בהוראתם, כדרכו לקחת
רק שתי אותיות העקריות של כל שורש, עיין לעיל (הערה 56).

ברסם. (זייטען שמעון), רבינו נתן כתב: פירוש ברסם פלורטיקו והוא pleuretic
שהוראתו חולי הלב, אולם בוקסטארף לא השגיח על זה רק ברס"י במקומו,
ולפי פירושו תרגם catarrhus, וממנו תרגם רמ"ל (שמופפטן), כמנהגו לא מדברי
רבינו; אולם רבינו ידע יותר לשון ברסם. ובנוסף כתב שלפנינו הגרסא ברסם צכ"ף
ע"כ. אכן גרסת רבינו נראה יותר נכונה, דשם (רומ"פ"ז דגיטין) איתא אופיא (שויס)
קאי לברסם. ועוד שבעלי הסגלות יעשו מלות שונות הדומות בזונה צלד מה, סבה
זה לזה ברפואה או במחלה. והנה אופיא פירוש ג"כ תחיכות עליה, ישוין ערך אפי,
וכן ברסם בלשון פרסית, כמו שהביא רמ"ל ענינו בערך זמר ד' בשם קלייקער; ומזה
נחפזם אלל אופיא קאי לברסם, שמפני שאופיא כולל גם כן הוראת ברסם באיזה
אופן, תשבו שהבא גם הוראה אחרת של ברסם שהוא חולי הלב. וחזק על רבינו נתן
שלא הביא בערך אפי הוראה זו של אופיא, שהוא (שויס)?

גזר. (אנטיהילונג), רמ"ל תרגם (קליין, אונאזעהלליך). ואין למלת גזר הוראה זו בשום תרגום, רק מעין הוראה של שורש עברי, כמו גזרו את הילד (מלכים א' ג'), ר"ל חלקו, וכן כל כריחת ברית מתורגם בלשון גזר, וככה יתר ההוראות המסתעפות מזה, אך הוראת מעוט וקטנות לא נמצאה כלל. אולם ראה פה דוגמא נפלאה משבועים הבאים רק מסמיכת כל חכם על חברו מבלי עיון היטב במקור. רד"ק כתב בשורש חשף: כשני חשופי עוים (מ"א כ'), אמר בו התרגום כתרין גזרי עוים, כלומר, שני עדרים קטנים מן העוים עכ"ל. הנה בא לפרש המקרא שבני ישראל חנו נגד ארס וגראו נגדם רק כשני חלקי עדרים קטנים של עוים, ואדם מלאו את הארץ, לא שכוון הרד"ק במלת קטנים לפרש חיצת גזרי בתרגום, שפירושו באמת חלקים של עדרים כנ"ל, ואחריו המתורגמן כתב בשורש גזר: כשני חשופי עוים כתרין גזרי עוין, פירוש כשני עדרים קטנים עכ"ל. ובזון לדברי הרד"ק אע"פ שלא הביאו, וכפי הנראה כבר טעה הוא לחשוב שרד"ק פירש מלת גזרו שהוראתו קטנים, שאל"כ לא היה מוסיף מלת קטנים שאין ענינו כאן כלל לפירוש שורש גזר, ואיך שיהיה עכ"פ בוקסטרף טעה אחריו לפרש כן הוראת גזר וממנו במ"ל כדרכו.

גמלא. (gemilla, פאאר), רבינו נתן פירש בערך גמל ד' למד בקר, ור"ב הוסיף שהוא בלשון רומית זוג ולמד, ורמ"ל לא רשם אותיות רומיות מפני שלא נמצא בבוקסטרף, ולכן לא ברר ג"כ בתרגומו היטב, ותרגם (יאלך, געשפאן), והאמת כמו שרשמתי ותרגמתי, ונמצא בירושלמי (שקלים סוף פ"ג) על ר' גמליאל האחרון גמילא זוגא, והוא שני שמות בהוראה אחת רק זו בארמית וזו ברומית, והרומיים עשו לרוב משמות עבריים רומיים עם איזו הוראה בלשונם.

גענעא (פראש), רנו"ל הביא כאן מדרש איכה קשה ההבנה, וז"ל. בקול רנה ותודה המון חוגג, אמר ר' לוי נשעצר הייתי כהדן גענעא דלא פסיק לא ביממא ולא בלילא, ועכשיו טמא סלקין מטמא נחתין עכ"ל. והעתיק מאמר זה מבוקסטרף שהביאו כאן, והנה מלת טמא ר"ל בבבי רב, ערשי אמוסה תרגומו דרגשי אטמס, אולם הקושי הוא במלת גענעא. ומ"כ פירוש בשום ערוך נהר ולא נמצא זה בערוך, גם אין מקור להוראה זו בשום לשון. ובספרי אנשי שם הראיתי שר' לוי ידע היטב לשון ערבית ופירש על ידה כמה מקראות, והנה גענע בערבית מבא לר' ושם גם ארץ שממה, ואין ענינו לכאן כלל, ורמ"ל האריך בדוחקים עד שרצה למצוא פה הוראת מאגנעט, ואולי קרוב מאד שגענעא הוא לפירוש ההומה תמיד בלי העסק. ובילקוט שה"ש סי' קפ"ב: קולנים אלו הפחדים, ופירש במעריך ערך קלנית, לפי שכל הלילה וכל היום לא יחשו תמיד מלזעוק, עכ"ל. ובספרה לשונות נקרא קלום כעין הצדה היוצאה מפיהם תמיד, בלשון רומית קאאקסא. בלשון אשכנזי (קוואקערן), וכן בתנא דבי אליהו (מ"א פ"ז) קוקו, ובמ"ר (פ' מנורה) קרקר, יעוין ערך קרקר, וכן היה נקרא גם הפחדע בעלמה גענע והוא ממש הצרת קולה. וכ"ל שדרש מלת הבון בשביל שהומה תמיד, והנה האמ"ה והוא"ם בערבית שרץ הארץ, ונכללה בו גם לפירוש, וגרסה שכוון ר' לוי גם לזה בשביל שמדרכו לדרוש מלשון ערבית. ופה המקום לבאר עוד שבמלת דרה נהחצטו בעלי השמיים, שפירשו קלחם הלך לאט, אולם פשוטי המקראות אדרה כל שומי, וכן אדרס עד בית אלהים, מורה הלך בלתי מורגל רק בקפידה, ונכון לזה השוואת גענעניום עם שורש דארה בערבית שהוראתו הראשונה אלל גמל קפידה ומחירות, אך לפעמים הלך לאט, וכן נכלל בהלך בלתי מורגל, ומזה הוא בדברי רז"ל מדדים את העגלים, והנה הליכת העגלים בתמלה היא כעין קפידה, וקדוב לזה האשה מדרה אנו בנה, אע"פ שאלל אדם איננו כ"כ בקפידה כמו בעגלים. ומעשה

עולה המשל של ר' לוי יפה (ע"פ לשון המקרא ודרש לשעבר הייתי קופלת לבית אלהים ומרגנת המיד בלי הפסק, כמו לפרדע הקופלת ומרגנת תמיד).

גענועים. (אנהענגליכקייט), כן תרגם גם רמ"ל על נכון, אולם מה שרלה בהערה למלוא גם כאן (מאנגעטימוס), ולדמותו לשורש גוע בעברית. הוא רחוק רחוק. ויותר קרוב שהוא משורש נגע והפילו הנו"ן, ור"ל הנפשות נוגעות עלמן בכוסף הנפלא שיש מונו לזו.

גרע. (שערער), רבינו נתן הרחיק פה מן הדרך לחנם, וז"ל פי"ד בכלים: מסמר הגרע טמא פירוש גורע הדם והוא הספר וכו' עכ"ל. וע"ס יתר המאמרים שהביא מורים כלם רק על גלות השערות ולא על גריעת הדם, וכל ויגלת תרגומו וגרע, ולכן יש לפרש גם במשנה כלים שם מסמר הגרע, ר"ל של מגלח השערות ובל"ז ז"ל ע"כ שמסמר אינו כלי הקזה יעוין ר"ש שם, וקרוב עוד לומר שנהלף מ"ס בפ"א וז"ל מסמר והוא היחיד מן מספרים, ויהיה השם גרע כמו בלשון גרפת (בארציער) בשביל שמגלח הזקן. וכפי הגרסה היה הגרע איש המגלח בתוספות יפה וגם מהלכל שערות הנשארות, ולכן חשבוהו רז"ל בכוף קדושין לעסקו עם הנשים ולגאה, והוא ממש כמו שיחשבו הגרפתים את האומן הנקרא אללס (פרויעער), ורמ"ל חלק הדברים שלא כהוגן, תרגם גרע א' (בלוט אצבעהמשן) כפירוש רבינו, אולם לרף לו מדרש איכה שכתוב ריש' גרע השייך לגרע ב' שתרגם (שערער), ולפירושו הכל אחד ותרגומו רק (שערער).

דבר. (שרייבער), רמ"ל תרגם (בוך), וז"ל הערוך: בע"ז (כ"ח ב') אמר רבא כמאן קרו פרסאי לספרא דביר מהבא ושם דביר לפניו קריית ספר עכ"ל. והעיר רמ"ל שהוראת דהעפיר בלשון פרסיה (בוך), ולראיה הביא שהרבה ספרים יקראו אללס כן ואחד מהם דהעפערנאמעה, ר"ל (קאניגס בוך) עכ"ל. וכל דבריו בטעות שלא יקראו אללס הרבה ספרים במלת דהעפער רק במלת נאמעה שהוראתה (בוך), והיא המלה השנית, בשם כל ספר, והמלה הראשונה תורה תכונה הספר, א"כ דהעפער הוא מלך, וכבר כתב ראזענמיללער בקדמוניות (כרך ב' ח"ב לד ס"ה) שבלשון פרסית החדשה יקרא לכותב דביר, ומלאתי עוד במדרש מלות פרסיות (לענדלאפעסטא ח"ג בהעתיקת קלייקער), דעביר (שרייבער), דאווער (ריכטער), עיין לקמן ערך דוור, נאמעה (בוך), ולפי זה דעפער הוא כמו דוור, ודהעפער נאמעה הוראתו (ריכטער בוך). וז"ל לפ"ז לקרא בגמרא כמאן קרו פרסאי לספרא דביר בפתח תחת הסמ"ך, ור"ל הסופר נקרא דביר ע"ש כתיבת הספרים כמו שהוא במקרא.

דבש. הדבש (זייער ווערדען), רמ"ל תרגם (ביטטער ווערדען), וזר מאד הפך כזה שבסמוך תרגם דבש (זיכע), והשמעות המלה בהפעיל (איבר זים ווערדען). ומחוק המתיקות יסבב חומץ ולא מורידות, ועזב פה את מוליכיהו בוקסארהף שתרגם *acasiere termenture*, והוא בהעתיקתו. אכן ראה זה דבר נפלא מלאתי בלשון אמהארי של הכישים, בור (האניג), במרור או סדור (ביטטער). עיין נסיעת החכם זאלע לארן כוס העתיקה אשכנזית (לד המ"א המ"ד), ואילו ידע זאת רמ"ל היה שמים, ואף עפ"כ פה השיקר כהרגומו.

דבאות. (פגלדזייגען), ורמ"ל תרגם (טעלעגראף), וזה אינו נכון שמועטה את הקורא לחשוב, שכבר בימי רז"ל נודעה המלה זו החדשה שהמליאו האחרונים בימינו.

דוי. (זאגט, קוממער), והוא תרגום של דאגה בלשון ארמית, וכעין זה תרגם רמ"ל בערך דו ב' ע"ס, ואעפ"כ נדחק בערך קרקר בבאור המדרש ב"ר (פ' ע"ה)

וישכב לזן למקומו חזר לדיווי מלמד שנכנסו לסטים בביתו וכו'. ורלה לפרש מלשון רומית (ריא) גפטיטער, ובאמת פירשו ששכב לזן לדאגתו ומכאוב לבו מפני הלסטים שמלא בביתו. וכן עוד במ"ד (ריס פ' אחרי) כפי גרסת המעריך: וי על צדא דדיותא. ר"ל בן און ולער, לא כמעריך שפירש בן השמורה וגראה כונתו מלשון דיו, והוא רחוק. דוור. (ריכטער, פאגס), וזה כפירוש הראשון של רבינו, שומר שמסלחין א ליו אגרות והיא מלשון פרכות ולא כהרגוס רמ"ל, והטעם עיין ערך דבר.

דסתנא. (פארניאן, אנהיייל), רמ"ל לא תרגם כלל רק לזין: (זיהע דסתנא), ושם תרגם (קנעכלין), והיה יכול לעשות כזאת תיקף במלת דסתנא, והביט רק בדברי בוקסטארף שתרגם כן ע"פ פרש"י (ריס פ"ז דגיטין), ולא השגיח לדברי רבינו, כדרכו, וכעין זה ממש בערך ברסס ע"ש. אולם רק על דסתנא ברי"ש כתב בן בוקסטארף ולא על דסתנא בדלי"ת, שפירשו בלי ספק חלק כנראה מכל המקומות שמביא רבינו נתן.

דפן. (פנציגארען, אויך זייטע), יש כאן שבוש. בערוך ערך דפן ולריך לחלקו לשנים, הא' פירשו ממן כמ"ש וחבית דפונה, פירוש שהוא טמונה בארץ, בלשון ישמעאל קורין לממן דפון, ומ"ש שם לשון דופן שהיא בלד היקב, הוא שלא במקומו ושיך לערך דפן השני שפירשו ללע, ורמ"ל הניח שני הערכים ביחד ותרגם: (זייטע, ריכטע), והעלים פירוש האחד, מפני שלא מלאו בהתחלת ההרגוס של בוקסטארף, אע"פ שבסוף הערך מביא גם פירוש זה.

דפתר. (איינגעזאלענע אונד מיט מעהל בעשערייטעס הויז), נגד תרגום רמ"ל. עיין לקמן ערך מלה.

דיוות. דאביי ורבא. (גייטעס איצונגען, שפיטעינדיגקייטען), רמ"ל תרגם (סובסטאנץ, וועזען). והיא מבוקסטארף, ואין ענינו לכאן כלל. ואעתיק פה מה שכתבתי בספרי חכמי שם (ערך רב הוגא). בפסחים (פ"ו ז') ח"ל ר"ל לרב הוגא מ"ט קרית לך רב הוגא, ח"ל בעל השם חגי. עיין רס"י ור"ח (המוצא ביוחסין) שנחקקו מאד בפירוש. וגראה בזה לפי המוצא במוסיף הערוך על מלת הוגא שהוא שכל ותבונה בלשון ארמית והוא מדברי המהורגמן יעו"ש, וכן בלשון סורית שכל ורוח, והנה השאלה מ"ט קרית לך רב הוגא תורה כבר שבשם הוגא נמלא חייו כונה, שלשם אדם פשוט לא יתכן לשאול על מה ולמה, אלא כנ"ל ששאלו מאיזה טעם קורין לך שם המורה שכל וריח, ח"ל בעל השם חגי, ר"ל בעל שכל או מוסל בדומי. ונ"ל שה"ל עשו משורש זה הוי בזה ר"פ בהסרון הנו"ן מן השם, כמו שיעולו הס"ץ מרחמן וגולן, אע"פ שהבדל יש ביניהם, ור"ל הבין ועיין בדבר, וממנו ג"כ הויות דאביי ורבא, ר"ל עיונים ופלפולים ודברי חידוד שאין בהם כ"מ לדגא, ורק אותם חשבו לדבר קטן (סוכה כ"ה), לא עיקר למוד תורה שבע"פ, ולחנם תמחו ע"ז הקדמונים יעוין כ"מ (סוף פ"ד מהל' יסודי התורה). והנה שם אמרו על ר"י בן זכאי שלא הניח מקרא משנה ברייתות הלכות ואגדות וכו' דבר גדול ודבר קטן, ואחרי שכבר נחשבה כל תורה שבע"פ הנכללה במשנה ברייתות והלכות, ורלו למלא בדבר גדול ודבר קטן איזה ענין שלא נחשב עוד, לזאת פירשו דבר גדול מנשה מרכבה, ודבר קטן הויות דאביי ורבא, ר"ל פלפולים ועיונים בדרך אחרוני האמוראים, שנחשב לדבר קטן נגד עיקר למוד האמת של הברייתות והלכות, ואף זה לא הניח ריב"ז. וקל"ת ראה שהויות פירשו בן מנחם רצא (תענית כ"ד א'), כי הוי מטי רב יהודה בעוקלן אמר הויות דרב ושמואל מצינא הלא, ר"ל גיעות ופלפולים. וקל"ת אמוראים בא"י שגאו דרך למוד הזה של הבבליים נר' יוחנן ור'

זירא ודומיהם. ויהינן שבימי אביי ורבא החל דרך פלפול זה להתגבר, ונודע פלפולם הרבה בש"ס, וגם בימי רב יהודה למדו רק בסדר מויקין הלריך להם לדיני ראשי גלויות שהיתה ידם תקיפה אלל המלך ולא בשאר סדרים, ואלו אביי ורבא למדו גם סדר קדשים ואפילו מסכתא עוקלין (תענית שם וברכות כ' א'), אע"פ שאיזה פעמים שאלו בש"ס על למוד כזה הלכתא למשימא, ורק למלוא בעיות חדשות ופלפולים, ובריש זבחים נראה בעליל דרכי רבא בקושיות וחרולים מחודדים ומוצאים ממרחק. ובב"מ (ל"ז ב') אמר אביי לרבא לדיך האי דאיתבי ר"א בר ממל לרבא חמי כו' יעו"ש דרך חדש בפלפול להביא ראיה מקושיות זולתו, והוא קלמ מעין דרך בעלי התוספות, ושם אמרו אביי ורבא כל אחד על הוראת חברו: כל דיינא דדאין הכי לאו דיינא הוא, מטעמים מושכלים. אולם אע"פ שאביי ורבא עסקו גם בדבר קטן לא עזבו ח"ו עיקר למוד תורה שבע"פ והן ההלכות והברייתות המסורות, כמו ריב"ז שידע גם הפלפולים ומכ"ש עיקר למוד האמתי להלכה, אלא שבש"ס קראו לפלפולים דבר קטן, וזה ברור לע"ד. והארכתי בזה קלמ, כי הביטוי בזה תועלת נגד המתחסדים והמתחכמים אשר גם שניהם יאמרו שרז"ל חשבו בעלמם למודם לדבר קטן ח"ו, ע"כ. ומהו חבין תרגומי.

זבונא. (נעטע, הייזנטן), רמ"ל טעה כאן טעות גדולה, מפני שטמך על בוקסטארף כדרכו. והנה רבינו כתב וז"ל. אחאנא חגרי אזבוגי מיבדקי. פירוש אחינו הם חגרים שעל קיניהן נבדקים. כלומר במקום סחורתן נבדקים, הגאונים הם ואם לאו עכ"ל. וחשב בוקסטארף שעל קיניהן פירושו מלשון קינה ויללה, ואחריו תרגם כן רמ"ל (טרויער, קלאגע), אולם באמת הכונה על קן שלהם, ר"ל בהלכס לבית עולמם. וקרוב אללי שהוא מערך הקודם, וזבוגא דמחוזא יקרא הבית והקן הקטן של הלכ (שילדקרטע) יעו"ש, ונראה שהיא מלה פרסית.

זהרא. (פעלד, גארטען), זהררי (גארטען=שטייער=איינגעהמער). רמ"ל תרגם: זהרא (גרונד=שטייער=איינגעהמער), והוא מבוקסטארף. וטעה בשנים, א) שגמלת זהרא בעלמה לא תורה כלל על מכס רק על פרדסים ושדות, וכ"כ רבינו נתן בבאור כאן וערך בסתן, אולם זהררי פירשו ממונים על הפרדסים לקבל מכס, אך לא מביתים, יעוין ערך בסתן, אם כן גם אלל זהררי חין תרגום של רמ"ל עולה יפה רק כמו שחרגמנו.

חבר. (נעטער), והם כת פרסיים עובדי האש, ונקראים כן עד היום, וחז"ת ערבית עם נקודה בראשה תחלק לפעמים בגימ"ל, וכן קורין לחלבנה (גאלבאנוס), וכל המאמרים שהביא רבינו ערך חבר ב' יורו על כת זו, ויש לי בקלמם פירושים אחרים אמתיים, ואין כאן מקומו להאריך. אולם רמ"ל לא תרגם עיקר המלה כראוי, בשגם מקורה יוכל להיות כדבריו, מארץ חבר.

חיירא. (אויסגעפניגט, ווייסע, אדער געמאכטער), ז"ל הערוך. בסנהדרין במלק (ל"ח ב') בענין משיח, חיורא דבי ר' ישמעאל, פירוש נגוע חלאים גדולים. חיורא נגע. תרגם מלרעת כגלג חיורא כתלגא. רב כלומר גדול עכ"ל. ולפרש דבריו נראה ששבוש נפל בהם, ובמקום מלת ישמעאל ז"ל שמו, כמו שהוא לפנינו בש"ס שם חיורא דבי רבי שמו, והוא מפרש מלת דבי רבי שהוא תאר למורע, כלומר, יש בו לרעת גדולה ולכן כתוב נגוע חלאים גדולים, ורב כלומר גדול, וזהו דלא כפרש"י שם שכתב: מורע של בית רבי. ורמ"ל הניח דברי רבינו כאשר הם מבלי העיר על הכבדות הנמלאת בהם. אולם הקורא יראה הדומק של פירוש רבינו שיהיה דבי רבי תאר נגד המורגל בכל הש"ס שפירשו תמיד אלל ר' פלוני כפרש"י. אלא בדומק פרש"י בעיניו הביאו לזה

שלא יתכן אללו אשר לאוזה מורע היושב אלל רבי ואשר לא נמלא ממנו עוד יותר בכל הש"ס, יקראו משיח. ועתה שמע פירוש. הגה כפי הגרסה לא היה עיקר חקירתם באמת על גואל ישראל מוי הוא ומה שמו, שהרי דבי ר' ינאי ור' חנינא ור' שילה דרשו כל אחד על מוריהם, ור' נחמן גם על עצמו. אכן מקראות רלו לדרוש דרך מליצה בפרשה זו של ישעיה (נ"ג), ופרשיות אחרות בעיני ותארי משיח, ומלאו אלו שילה ואלו חנינה וכדומה, והביאו המקרא כוכר לדבר ואסמכתא בעלמא. והנה על חיוורא דבי רבי הביאו המקרא, אכן חליינו הוא נשא ומכאובינו סבלם, ואם כדברי הערוך ורש"י שדרשו מקרא זה רק על אוזה מורע וגנוע הו"ל להביא ראיה ממקרא הקודם המבאר זה יותר, איש מכאובות וידוע חולי, אלל ודאי שכונו כאן לאוזה איש הנודע אללם שסבל מכאובים וחליים בעבור אחרים ודרשו עליו המקרא שהביאו, אכן חליינו הוא נשא וגו'. ואורו עיני בעו"ה ומלאתי כונתם על נכון, בירושלמי (פ"ו דשבת ה"ט) גרמניא עובדי דר' יודן נשיא נפיק צעי מילוי' (ללוות) לר' הילא, אחא כלב שוטה צעי איתגרייא (להתגרות) בר' הילא גער ביה גרמני, שבקי' ואול ליה בתרי' וכו' עכ"ל. ור"ל שנסכו לגרמני. יעו"ש עוד (יומא פ"ח ה"ה) גרמני עבדי דר' נשיא נשכו כלב שוטה, והאכילו מחמר כבד שלו ולא נתרפא מימיו עכ"ל. בלי ספק שנוכח זה הוא ממעשה דרב הילא, והיה א"כ כל ימיו ביכורים על ידי שהליל מהם את רב הילא; והנה גרמני פירשו ג"כ לבן ביומר, יעוין ערך גרמן, וטוע שהרומיים קראו כן לאשכנזים בשביל לובן פניהם, אם כן חיוורא הוא המש גרמני, או שנקרא כן בשביל הטרעת שהיתה בו תמיד מנשיכת הכלב, דבי רבי ר"ל של ר' יודן נשיאה הנקרא ג"כ רבי בסתם, יעוין סה"ד וספרי אנשי סם, ודרשו עליו רבן חליינו נשא ומכאובינו סבלם, בעביר שסבל חליים ומכאובים שהיו ראויים לבא על ר' הילא, אחד מן האמוראים, ומדוקדקת לשון רבן, חליינו ומכאובינו, ומה תבין תרגומי.

חל. (ביפטמן, אנדעכטיג זיין), וזה נגד רמ"ל שהרגס ערך חל ז' בערוך שהוא אללו חלל ג': (ערלעזטן, בעפרייטן), והוא נגד כונת בעל הערוך יעו"ש.

חפה. (איינגעזאלטעט הויט), נגד תרגום רמ"ל, עיין לקמן ערך מלה.

כדיי. (געמינגעט), כן צריך לתרגם לפי פירוש המוסף שהוא בלשון יונית ראוי, ורמ"ל

תרגם: (געמינגעט), ויש חלוק בין ראוי למספיק, ותרגום רמ"ל בלתי מספיק.

כירי. (קעגנט), ורמ"ל תרגם: (הערר), והוא להפך ממ"ש המוסף, כירי, עבד. קירי,

חדון. ועוד גם מוליכהו בוקסעארק שתרגם כפירוש ר"ב.

כשת. (eissen עסעה, מאכענדיגן), ורמ"ל העתיק מלה ראשונה של בוקסעארק כדרכו,

והוא מענין שערות, ולכן העתיק: (האשר ביטעל), וגם לא מלא לרשום אותיות

רומיות שכתב ר"ב מפני שלא נמלאו בבוקסעארק, ובאמת הוא כמו שרשמנו. וכפי דברי

רבינו נתן יסודו בלשון ערבית על פרחים קטנים.

לב. (איינפייטן, אנזינדען), עיין ערך לב ג' בערוך, והוא אלל רמ"ל לב ב', ושם

העתיק: (ערמוסטיגטן) והוא ממלה ראשונה של בוקסעארק כדרכו, אולם

יזק רק במאמר הראשון של רבינו נתן, אך להסכים עם יתר המאמרים צריך לתרגם

כנ"ל יעו"ש.

לש. (קעגנטן), ורמ"ל תרגם: (קגלבע?), ואולי הוא טעות הדפוס.

מגפיים. (שטרימפער), רמ"ל תרגם: (ביין-הארניס), והוא רק בפי"א דכלים המובא

בערוך, אמנם בשבת (דף ס') פירשו בש"ס פוזמקי, והוא מובא ג"כ בערוך,

וראוי א"כ לתרגם כמו שתרגם רמ"ל בעלמו ערך פוזמקי, ובפרט לפי פירוש רב שר

גלים שהביאו כאן רבינו נתן.

צוניטין. (monitum מונטיון), ורמ"ל תרגם: (מינלט) כפי פירוש המוסק moneta, אולם לפי הענין בהרבה מקומות במדרש ילא מוניטין שלו בעולם, וכדומה, יותר קרוב לפרש זכרון ושם, כרשימתי והרגומי.

צנוני. (בריהע), רמ"ל תרגם: (פישכען. פישבריהע), ושניהם לא יתכנו, שיש ממוני בין מארבה בין מרגים ושאר דברים. ועוז ג"ב מוליכהו בוקסטארק.

מצה. (אונגעזאלענע הויט), בגיטין (כ"ב א'), ושבת (ע"ט א') אמרו ג' עורות הן, מלה דלא מלוח ודלא קמית, חפה ומלוח ולא קמית, דפתחא דמלית וקמית ולא עפיץ ע"כ. ורבינו נתן הביא גמרא זו בשלשה הערכים דפתח חפה מלה, ויש בהם שבשים אך כל ערך מכל לתקן מחדשו. בערך חפה כתב: במקום דפתח ריפתח. אולם בערכי דפתח ומלה גרים דפתח, גם כתב שם בהחלת ערך חפה: דמלית וקמית, אולם בסופו כתב כמו שהוא לפנינו: דמלית ולא קמית. ומ"ש עוד שם: מה מלה דלית בה שאור ולא שום דבר אלא קמח עלמו אף הוי עוד גמיי. אין פירושו שגם עוד אין בו אלא קמח שהוא נגד הגמרא דלא קמית, רק ר"ל כמו שמלה אין בה רק הקמח ולא נוסף בה נחומה, כן העור שאין בו רק הוא עלמו ולא נוסף בו עוד נחומה, ורמ"ל השאיר כל הדברים כאשר הם מבלי העיר עליהם כלל, וחזן מזה תרגם מלה בסתם: (הויט, לעדער). וכמה מן המעות יוכל לבא מזה לקורא, שיחשוב בפשיטות מלה היא עוד, ורמ"ל השתמשו בשם זה רק לתאר ודרך השאלה כנ"ל. וכן חפה דמלית כ"ל מעין חפיתת הראש (איינרייכען). ומעתה תבין תרגומי בכל השלשה הערכים האלה, ורמ"ל חטא גם בזה שחרגם דפתח: (פעלל, פערגאמענט), וחפה: (פעלל, הויט), ומלה: (הויט לעדער), א"כ לא ידע הקורא שום הדל בין שלשה הערכים. וגם מה שחרגם ר מלה (לעדער) ולא כן חפה ודפתח הוא מנוש נגד המבואר, שמלה אינו מלית עוד ולא קמית והיא עוד פשוט.

מצוי. (צווישערן), ואותיות השורש הם צוי. ורמ"ל תרגם: (צו פינדען זיין), ופה יראה הקורא התעלמות רמ"ל מדברי הערוך שלא השגיח בהם כלל רק בדברי בוקסטארק, אולם הוא מדבר על מצוי הרגיל בש"ס שפירושו שכיח ונמצא, אכן מצוי זה ששרשו צוי, לא נמצא כלל בערוך של בוקסטארק. ורמ"ל מהר להעתיק רק המלה מבלי שום עין על הענין והכוונה ובה לעשות גדולה.

בנהק. (עפנונג), לפנינו בגמרא (ב"ב ס"ח ב') גרסינן דנגיח קאיהו. אך מהדר א"כ של רבינו נתן נראה דגרס בה"א אחר הגימ"ל ותיבה אחת, דגהקיהו. ופירש הרשב"ם שם, פתיחתן, וכן משמעות הגמרא, וכן סיוס דברי הערוך כאן: בית שער פתוח לעיר. ולכן בטעות תרגם רמ"ל: (מיטגעבראכט). ותחלת דברי רבינו הטעות במ"ש הא דמעליהו בבית הכד, ותרגם מלת דמעליהו. אולם בע"כ דברי רבינו מוטעים כאן כל"ז, כי מה ענין בית הכד לכאן? ושם מירי במכירת עיר וכל הפתוח לתוכה, וכמו שמורים סוף דברי רבינו שהעתיקו, וחבר זה הערך בבוקסטארק. ועיקר המלה נראה שהוא פרסי.

נחלא. (אייגענער נאכמע, נאך הדפערט, פערזעסעס פראגאמינוס דער דרייטען פערסאן פיר ציידע געשליסענער), רש"י (בב"מ ס"ז א') כתב: את ונוולא אחי, את וסיה קרובים אהם, ותחלתו ציינעם ונוולא לשון ארמית בין בזכר בין בנקבה כשרוצה לומר אחיה והוא או אחיה והיא, כך ראיתי בהשפעות הגאונים, ואני אומר כך שמה עכ"ל. והנה מ"ש לשון ארמית בלי ספק כוון לשון פרסית, שקוראים בגאונים על פי

דוב ללשון נכרים ארמית, עיין לעיל (הערה 5). ונראה שרבינו נתן דסתם לשונו אחת: והקונה בעלת המעות מפרש כפירוש רש"י ולא כגאונים, שא"כ היה כותב בפירוש, לשון ארמית או פרסית הוא וכדרכו. אולם בוקסמארק ראה לתרגם ע"פ פירוש הגאונים. וטעה עוד להוסיף מלת (ipsa, ipse), ור"ל הוא בעלמו או היא בעלמה, מה שלא נמצא כלל בפירוש הגאונים שם. ורמ"ל תרגם מתרגומו כדרכו: (ער זעלבסט, זיא זעלבסט), וטעה אחריו, וגם בלי העיר כלל שהוא רק פירוש רש"י בשם הגאונים ולא פירוש הערוך.

נחיל. (ביהנען שטאק), רמ"ל תרגם: (שווארס). ואינו כן, שכתב נחיל בתלמוד אף בלי הוספת מלת דבורים, פירושו מקום ההאספות הדבורים.

נפש. (זונגע איינער וואגע, וועבער פאדען), רמ"ל לא השגיח בדברי רבינו רק תרגם מלות הראשונות של בוקסמארק, אולם גם שם לא עיין בסוף הערך שמציא ג"כ מאמרי רבינו, נפש מאזנים, ונפש המסכת.

נרמק. (פאנטאפפער), רמ"ל תרגם: (ואקקע). אולם רבינו נתן כתב מעלים ועורותיהם רבים והן כמו מוקי. ור"ב הוסיף שלפנינו כתוב במקום נרמקי מוקי, ובערך מק כתב רבינו שהוא מלשון ערבית אל מו"ק ועד למטה, ושם תרגם רמ"ל בעלמו: (פאנטאפפער).

נשם. (אינס לעבען צוריק קעהרען, אנפאנגען צו אטהמען), רמ"ל תרגם מלות הראשונות של בוקסמארק, ולא השגיח על סוף מאמרי רבינו והוא מתגשמה, לחם לי ואינשים.

סא. (פערמעערען), עיין ערך סף ב' בערוך. ושם כתב בצאור ענין חוספות, ור"ל משורש סף והפיל רבינו נתן יו"ד הנהה כדרכו, יעוין לעיל (הערה 56), ורמ"ל תרגם ממש להפך: (פערלעהרען). מפני שלא השגיח בדברי הערוך. רק ראה שורש סף בבוקסמארק, אולם שם הוא מדבר מענין סוף וקץ, וענין הוספה הוא אללו שורש יסא.

סקאי. (זאק מאכער), כאן עוזב רמ"ל את מוליכהו בוקסמארק, שתרגם כראוי סקאה בפני עלמו עושה שקים, גם מחט של סקאים בפני עלמו. אכן רמ"ל הביט במהירות דברי הערוך שכתב בפ"ג דכלים: של סקאין שניטל חדודה פירוש מחט גדולה שתופרין בה השקין, עכ"ל. וחשב שפירש מלת סקאין הוא מחט של סקאין, ולכן תרגם: (גאדעל שטיפט ? ?). אולם רבינו נתן קר לשון המשנה ברישא שם שכתוב בהדיא מחט ועלה קאי ושל סקאין, ורבינו בא רק לפרש שהיא מחט גדולה.

ערקב. (נאך אייניגען, וואדע), כן לריך לתרגם לפי פי' א' של הערוך שהוא כובץ של רגל, וכמו שתרגם רמ"ל בעלמו ערך סבך, ופה העלים עיין מזה.

פומא. (פרייאגעציגקייט), כן לריך לתרגם לפי הוספת ר"ב, ולפי הענין גם לפי תרגום בוקסמארק (Liberalitas), ורמ"ל ענב גם מוליכהו ותרגם: (פערשווענדונג).

פלמשים. (פערפעכטער און שפרייט זאגען), כן ראוי לתרגם לסי הענין, לא כרמ"ל שתרגם: (קריגער).

פלם. (פאלים, נאך ר' בנימין איינע מילאט מיט דעם בילדיג פאלאט אטהענעם), ור"ל המוסף: פירוש בלשון יוגית שקל אשר בו חקוקה לורת פלם בעלת החכמה אלל היונים עכ"ל. וכוננו למ"ש. ודבריו אינם רחוקים שכן קראו למטבעות ע"ש חליליהם, וכן וזו על שם (Zeus) עיין מוסף ערך וזו, פונקטט רעאל לעקסיקאן ארטיקל.

מינערווא (שהיא פאלאס) שנמלאו עוד מטבעות מזירות בחמונה. ובערך בח ב' כתב רבינו נתן: כלשון ישמעאל קורין למטבע פלוס ע"כ. ואולי לקחו גם הערביים מלה זו מהיונים, אולם רמ"ל טעה כאן בדברי המוסף. טעות גדולה שקרא בהם לורת פלם בסגול תחת הפ"א והלמ"ד, ותמה ע"ז מאין לקח ר' בנימין שהיה על המטבע לורת מאזנים סימן של טהעמים (??) (?)

פסיליא. (phaselus באשטן), רמ"ל לא תרגם כלום רק כתב: זיהע שעותא. וכ"כ ערך מיטליא. ובערך שעותא כתב: זיהע מיטליא (?), ולא רשם גם כן אותיות רומיות כדרכו, אע"פ שכתב ר"ב שהוא מלשון רומית מפני שלא נמצא בבוקס-טארף לא התרגום ולא הרשימה. והאמת כרשימתי ותרגומי.

פק. (זודעקען, פערברענגען), רמ"ל תרגם בערך פק ד': (ענטבלאסען), והוא ממש להפך מדברי הערוך שם, כל המפיק מנן בשעת גאווה וכו', פירוש כל המעביר ומכסה ילדו בשעת גאווה, כלומר, בעת שמתגבר עליו טומן אוחו, ולשון מפיק כאפיק נחלים יעבורו. ור' יוחנן אמר כל שאין מפיק כלומר שאינו מעביר ובכסוהו אלא מגלהו טכ"ל. ומתיבתא מגלהו טעה רמ"ל בחפזו לתרגם גלוי. אולם ר' יוחנן אמר בשלילה אינו מפיק, ר"ל אינו מכסה רק מגלה. והוא מערך פק א' וב' שגל שניהם תרגם רמ"ל בעלמו: (פערשטאפפען), רק פקפק בערך פק ב' וה' פי' רבינו נתן היתר ושבור ולא פק. אולם בוקסטארף לא כתב ערך זה ולא היה לרמ"ל ממה לתרגם.

פקדון. (אנפערטרויעטעס גוט), פוק דון (געהע אווד ריכטע). רמ"ל תרגם פקדון: (הערויס דאמיט!!), וכמה מן המעות תוכל לזכות מזה לקורא הדיוט שיחשוב שזה תרגום של פקדון, והוא כמו שתרגם מזה (פעלל), והמודרש ריש ויגש דורש דרך מליצה להרחיק מן הפקדונות, ומולא הרחקה זו בגוף המלה של פקדון שמחלל לשתי מלות פוק דון. ופירושו לא ועשה דין עם חבירך, כלומר כשתקח פקדון היה נס לדון ולשפוט. ורמ"ל טעה גם כן מאד בפירוש שתי המלות, חשב פירוש פוק, הולא, ודון כמו דין, ור"ל זה ולכן הוסיף בבאור וו"ל. פירוש המלה מלמדת להועיל שתולאו מביתך טכ"ל. אע"פ שלא רשם שום סימן שהוא דברי עלמו ולא דברי הערוך, ולפי פירושו זה הוא ג"כ תרגומו, אולם באמת פירוש פוק הוא לא לא הולא שהוא פירוש מלת אפק בהפעיל, ודון בוא"ו אינו כמו דין ביו"ד ופירושו שפוט.

פרא. (purum וועיג), רמ"ל רצה לדחוק ולפרשו לפעמים יותר ועודף יעו"ש, ויגיעתו לריק שגם ממקום האחד שרצה להוכיח פירושו, נראה ההפך, והוא צב"ר פרשת בראשית, לפוס חילך אכול, ופרא ממה דאת לבוש ויתר ממה דאת שרי ע"כ. והמש"ן יראה עד מהרה שתיבת פרא היא מתנגדת ליתר, ור"ל הולאת אכילתך תהיה מעט מהולאת לבושך ויתר על הולאת דירתך, ולא כדוחק רמ"ל ומכ"ש שאר המאמרים בערך זה כלם מורים על פחות. ויפה אמר ר"ב שמה נגזר ג"כ פורתא.

פרוומא. (זיער, אדער זיער געזעס), צמ"ל המלא רק תרגום הראשון. אולם ממה שמוכח מזה דקדושין (כ"ב) ההוא גברא דשקל פרוומא דשכרא וכו', מוכחם גם העתקה שניה שלנו.

פת. (האקען, אדער פלאת), לא כתרגום רמ"ל שלא עיין היטב בערוך, ובפרט מה שרצה להאיל ג"כ ע"פ תרגומו, פתהן ישרה (ישיה ג'), ואולי ע"ד אחר יס לפרש פתהן על הסדים מפני שכתב רבינו נתן שהוא כמין כוס קטן של ברזל, או כפי פי' הב' מפתח, ישיה ע"ד גן כגול משין חבוס.

פתגם. (patagium פטרברטמונג, בארדור, צעאלדערס צייא ווייליכען קליידען), ורמ"ב לא רשם אותיות רומיות, אע"פ שכתב ר"ב שהוא מלשון רומית מפני שלא נמלא בזוקסמארק. גם לא נכון תרגם: (ליינוואלד קיטטעל).

פתין. (נעגטן באלקטן), רמ"ל כתב: זיהע ראש. ושם כתב הרבה העתקות, ולא ידע הקורא איזו מהן יבחר למלת פתין. גם באמת לא אחת מהן תחבן למלה זו, אלא כתרומי.

צבתא. (האלס, אדער דינגעס פלאקס), במ"ל נמלא רק התרגום הראשון. אולם העתקה שניה שלט היא לפי פירוש הראשון של הערוך.

צמצם. (דען ערווישטען קליינסטען פונקט אין דוים אדער זייט ערעפפען), כן ראוי לתרגם ערך למס ב', לא כתרגום רמ"ל שאינו עולה יפה לכל מלת למס ב"ס.

צנע. (מיט ווארטע שטראפען), כן ראוי לתרגם ערך לנע ב', והתרגום רמ"ל אינו עולה לענין כלל רק טעה אחרי בזוקסמארק כדרכו.

צפר. (פריהע), צפרידי (מארגען גייסטער), ורמ"ל התעלם מתרגום האחרון.

קדש. (ריינע), לא כתרגום רמ"ל: (אהרריינע). והוא טעות ממלה ראשונה של בזוקסמארק, שבאמת נמלא קדש גם על האף. ואשים הנס באפה (בראשית כ"ד), תרגומו ושויתי קדשא. ובתי הנפש (ישעיה ג'), תרגומו וקדשיא.

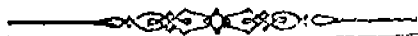
קווער. (וואהנען, בעוואהנען), והוא תרגום של שורש שכן בעברית, לא כרמ"ל שתרגם: (רוהען), ואולי מהרגל שהורגלו המלמדים לתרגם לילדים שכן בלשון יהודית דייטש (רוהען). סתכן באמת רק על שורש נוח. ועצב גם מוליכה בזוקסמארק. שתרגם: habitare.

קנישקין. (טרינקעפעס מיט 2 רעהען), לא כתרגום רמ"ל יעוין היטב בפנים.

רצפה. של אבנים (מאזליך פפלאסער), בערוך כתוב בבאור ו"ל. ולמה נקרא שמה רצפה שהיה עשוי עזרה מאבני שיש חשובים קטנים מגוונים הרבה והיו רלופין וגראין כאחד, עכ"ל. וזה דבר חדש. ורמ"ל התעלם מזה בתרגומו. יעוין עוד ראזעגמיללער (קדמוניות שבתנ"ך כרך ב' ח"ב לר רכ"ט). שכן היה ג"כ מקום שרצפה הרומיים בירושלים, שהיה שוכן במגדל אנטונין הנקרא ג"כ בירה, ושם היה לו ערקלין אחד גדול ברצפת אבנים קטנות כאלה, והרומיים אהבו רצפות כאלה בימיהם כ"כ עד כי יוליאס נעזר הוליך עמו בכל מלחמותיו לוחות אבנים קטנות מלבעים שונים, לרלף אותן בחדרי מלוגיו.

שמכי. (צריהע), רמ"ל תרגם: (צוויצעל צריהע), אכן אין טעם לצללים כאן. יעוין פה בערוך וערך כפת וכוחה.

שורח. (צערלומפען, צערפעטען), רמ"ל תרגם: (טרווירען, גירען), והוא מזוקסמארק שכתב כן מן המתורגמן, אכן לא השגיח בדברי הערוך שכתב בפירוש: האשה המצבה על מתה וגורדת ומחכת את פניה קורין לה בלשון ישמעאל פלגי"ח שרמ"ח וגמח"ת, ומחכה של בשר שהיא עבה ורולה ללחותה מחתכין אותה בסכין בשביל שתללה יפה, וקורין אותה בלשון ישמעאל משר"ח עכ"ל. וכן מביא רד"ק שידע היטב לשון פרבית. דבריו אלה בפירושו להושע (ז' י"א). וכל שלכן נקרא קאפיטעטל ל"ד בקאראן ח"ל שר"ח מפני שנקרע הכרס והחזה של מחמ"ד בעת נעוריו לכבש את לבו כפי אמונת הישמעאלים. ע"ש בהעתקת החכם מאהל בהערה שלו.

רשימת שמות אנשים ומקומות שלא דקדק החכם רבינו משה לאנדוי בהעתקתם או בפירושם. בספרו "מערבי לשון".

אבי. (אייגענער נאמען, נאך אייגענע נאמען מיט דער בעדייטונג מיין פאטער), רמ"ל
תרגם: (פאטריילער), מפני שראה מלה כזו בדוקסטרף, והוא מטעה את
הקורא מאד לחשוב שהיו בישראל אז פאטריילער וגם פלעצבער כמו אלל הרומיים.
אולם בערוך כתוב בפירוש דהוי שמי' נחמני כשם אבות דרבה ולא הוי קרי ליה רבה בשם
אביו אלל הוי קורא ליה אבוי בלשון ארמית, כאדס שקורא אבי וסליק ליה שם אבוי
עכ"ל. אמנם רחוק הוא לדעתי שיהיה אבוי כמו אבי ביו"ד שניה נוספת לחנם. וכבר היה
שם אבוי מורגל בישראל קידם נחמני זה כגון אבוי קשישא, ובימיו ואחריו אבוי בר
אבין ואבוי בר אבא יעוין יוחסין וכדר הדורות. ולכן קרוב שאבוי הוא שם עלם
פרטי, כמו רב אשי ורב ביבי ורב בינא ודומיהם. ונחמני הוא שם משפחתו שבין
אבות רבה ואבוי היה איזה אב זקן ששמו ר' נחמן ועל שמו נקרא כל זרעו בשם
נחמני, ואבוי רבה נקרא כן בעלמו ג"כ ע"ש האב הזקן.

בזאי. שער בזאי. (אלעגאריסער נאמען אייגעס ארטעס וועלכער נעטן אונד פאלקען צע-
דייטעט). ז"ל רבינו נתן (ערך שער בזאי): יומא חד נפק לשכר בזאי אחא
שטן חידמי ליה כטביא (סנהדרין ל"ה א'), פירוש שער רשת כדכתיב כל עושי שער,
וכן בלשון ישמעאל באו, כלומר, ללוד חיות ועופות כרשת וכן עכ"ל. יעוין עוד בערך
זיידן שכתב בבאור איך עושין הלידה ע"י הנץ. ועכ"פ רמ"ל במהירות העתיק כאן
בזאי: (רויב) במקום (פאלקטן), ומרשים לעיין שער בזאי, ושם שכתב תרגומו המוטעה
והעתיק כראוי.

בעיא. (נאמען אייגעס הארטהערטיגען עלנערס, וועלכער איז אנדערן שטעלען אויך מעיין
הייסט), (בנהדרין מ"ד ב') כי ההוא מעשה דבעיא מוכסא ע"כ. והגאון
ר"י בערלין הסביר אלו הדברים במסגרת, וכהז על הגליון וז"ל. גירסת הערוך בהוא
מעשה דבעיא ההוא מוכסא ע"כ. ברם על מלת בעיא לא פירש כלום ומזה לפרשו
על נכון עכ"ל ר"י בערלין. ונפלא על גאון כזה שכל ספרי שני התלמודים היו פתוחים
לפניו, ולא ראה במקומו בירושלמי שמעשה הסתום כאן בצבלי מפורש שם בקלת
שנויים מפרש"י, ושם המוכסן הוא שם מעין. והמלוף בין מ"ס לבי"ת נודע בלשונות
הקדמונים, ובפרט בירושלמי ובבלי שהוראהם במקום אחר שרוב תיבות הנמלכות
בירושלמי בבי"ת הן בצבלי במ"ס, כמו יומא דסבכי בב"ב (ע"ד ב' בצבלי), ובירושלמי
פ"ט דכלאים יומא דסמכא. ובמוסף ערך דמדיניות כתב: כן הוא בירושלמי ובצבלי
דבדבניות, וכן ליבנה קראו בירושלמי פ"ג דמגלה כפר ימא. וזה בא לפי דעתי מפני
הצרת הרומיים שהיו אז בא"י ולא יכלו לצטא הצרת הבי"ת שהיתה קרובה אללם
להצרת המ"ס, ולכן קראו ג"כ ליבנה יאמניא, ולהפך הישמעאלים קוראים המ"ס כמו
הבי"ת, ועוד היום נשמע בפיהם עיר מוכ"ה כמו ביכ"ה, כמו"ש געזעניס במדרש
מליס דיש אות בי"ת. והט"ן של מעיין נוספת כמו גוריא וגוריון יעוין יוחסין, וזה
מדרך לשון יוגית. ומלת ההוא השני בערוך אחר מלת בעיא נראה ע"ס פשוטה. ורמ"ל

לא העיר על כל זה מאומה אלא שהביא עוד בשבט הירושלמי וכתב במקום מע"ן מעו"ז. ועי"ז הרחיקו יותר מן הבבל, והאמת כגרסא שלפנינו.

גמזו. (שטאדט איס שטאממע יהודה). ז"ל הערוך. בתעניות (כ"א א') נחום איש גס זו. וי"מ שם מקום, ואמר בד"ה (ח"ב כ"ח י"ח): יש שם אחת מן העיירות וגמזו שמה עכ"ל. ומזה נראה בעליל שלא היה לפני בעל הערוך כל המעשה בתענית שם ובסנהדרין (ק"ח ב'), המסופר שם ושם על שאלת ואמאי קרו לי' נחום איש גס זו. וביוחסין מובאה תשובת הש"ס שם בשם רבינו נסים משום דאמר גס זו למובה, נראה שגם רבינו נסים לא היו לפניו שתי הגמרות האלה, והם היו בין ספורי מעשיות שהיו לו בפני עצמו לרבינו נסים, יעוין תולדותיו. וגם במקומם בגמרא נראים כתוספת מאיזה גאון בין פסקא לפסקא, ודבר אין להם עם הקדמות והמתאחרת. ועוד שכל סדר א"ב של הערוך לא הובאה אף מלה אחת מספור זה. ובמקור אחר הראיתי הרבה נוספות כאלה, ובפרט כשאלו ואמאי קרו לי' וכו' נראו כבר בעלמם מסתפקים על סבת קריאת השם, והתשובה מפי השמועה ואינה מספקת. ולדוגמא תהיה הגהתם לערוך ערך אלעזר, ע"ש שמביא גמרא דרבה (סוף פ"ב) אמאי קרו לר"א מרא דארעא דישראל, משום שהכיר דם חמוד. ע"כ. ועי"ז כתבתי וז"ל. ואין טעם זה מספיק, ועוד שאם כפשוטו שהוא הראש לכל חכמי א"י, יהיה זה נגד הנודע בתלמוד שהיו חכמים גדולים עוד בא"י, ובעת צואו לשם היה ר' יוחנן רבו ואחרי מות ר' יוחנן היו רב אמי ורב אסי, וגם אמרו בבאור רבותינו שבא"י רב אבא, דייני א"י רב אמי ורב אסי (סוף פ"א דסנהדרין), והם היו בזמן ר"א, והוא לא נחשב שם כלל עמם, אלא ודאי טעם אחר לזה, והראיתי בספרי אנשי שם שהיו כבר בימי חכמי התלמוד דעות חלוקות בהליכה מצב לא"י, מפני שהרבה מההמון מכרו כבר נכסיהם ללכת לא"י, עיין קדושין (נ' א') ג' מעשיות מזה, ועזבו גם נשיהם ובניהם בשביל כן (גיטין ו' ב'), עד שהחלו קלף חכמים להתרעם ע"ז, והראש מהם רב יהודה שאמר כל העולה מצב לא"י עובר בעשה, ועוד, הדר בצביל כדר בא"י (סוף כתובות), והריץ אגרות עם רבי אביתר שהודיעו מא"י הרע שטועים הנוסעים לשם, לנשיהם, וקרא עליהם וימכרו את הילד בזונה וכו' (גיטין שם), ותלמידיו ר' זירא ור' אבא שהיו הולכים לשם היה נשמעים ממנו כפי הנראה שלא בידיעתו (ברכות כ"ד ב' ושבת י"א א'), וכנגדו היו תלמידיו הנ"ל מן המחזיקים מאד בנסיעה זו, ועוד חכמים הרבה, וביחוד ר"א, והרבה מאמרים ממנו בשבחה ומעשיות ממנו (סוף כתובות), וכי סליק אמר פלטי מקללות הכתובות בתורה (שם), ואמר גוש עפר של א"י שמוניחים על הנקבר מכפר עליו (ירושלמי סוף פ"ט דכלאים), ולא זוהי השכינה עוד מן ההיכל וכו' ואע"פ שהרבה הרי הוא בקדושתו (שמות רבה ריש פ"ב), ויתכן מאד שבעבור כן נקרא מרא דא"י, ר"ל מרא דשמעתא בשבא א"י וההליכה אליה, ובכל מרא דשמעתא בש"ס שפירשו ושמיע איזה מאמר ומתרו נגד כל השואלים עליו. עיין עוד דוגמא משאלה המאוחרת ואמאי קרו לי' וכו', לקמן ערך חנא.

גשוב לרמ"ל שבה לו מלבד דבר חדש ותרגם גמזו: (גאמאלע, איינע שטאדט אין ארעכאזיען, לאנדשטאט אין פערזיגן), אע"פ שכתב רבינו בפירוש שהיא עיר בדברי הימים. חולם לא השגיח עליו דבריו, אך גם את מוליכתו בוקסמארק עזב שתרגם בדברי רבינו, והנה נחום איש גס זו היה רבו של ר' עקיבא אשר ישיבתו היתה בבני ברק, ולמה נלק לפרס ונחשף דמויות אס נמלא עיר ככתבה במקרא?

גרונגרת. (אייגענער אדער נאכאנאמן מיט דער בעדייטונג טראקטע פייגט), רמ"ל העיר כהן שהוא רב יהודה דקרו ליה (קדושין ע' א') בר שויסקאל, ר"ל אוכל

מאכלים ללוים ע"פ ערך שויסקי, וגרגרת כמו גרגרן. ושנה דבריו אלה עוד בערך שויסקאל, וחלילה לומר כזאת! שם (בקדושין) קרא כן לך עו פנים לרב יהודה דשמחיה משום הא' כנויא, וזה רב יהודה סתם מרא דכולא תלמודא, תלמידו של שמואל, ואיך יכנוהו בש"ס בשם מגוה שקראו הלך? גם טעות גדולה היא בחשבון הדורות, שרב יהודה בר גרוגרת חנא דברייתא וריב"ל שהיה זמן רב לפני רב יהודה האמורא פירש דבריו. עיין יומא (ע"ח א') חני יהודה בר גרוגרת וכו' אמר ריב"ל וכו', ועוד למה יקראו לרב יהודה רק פעם אחת או שתיים בשם זה, ובכל הש"ס נקרא סתם רב יהודה? גם גרוגרת איננה מלשון גרגרן בשום מקום, ולא נמצא דמיון כזה, ושם הכנוי הוא באמת ע"ש תאנה יבשה. אולם רמ"ל בחפזו כתב כל העולה על דמיונו במושכל ראשון מבלי עיין אחרי מקור הנושא והענין.

חנן הנחבא. (חנן דער פערשטעקשט), ז"ל סדר הדורות (אות ח'): חנן הנחבא בן בתו של חוני המעגל מלומד בנאים (תענית כ"ג ב'), שהיה מחביא עלמו בבית הכסא. ובירושלמי כתובות פ"ב שהיו רואים למנותו פרנס ולא ראה והחביא עגמו עכ"ל. והנה המצקש בירושלמי בכל פ"ב דכתובות לא ימלא אף מלה אחת מחנן הנחבא. אולם בספרי אנשי שם הראיתי איך באו טעויות הרבה לכותבי הדורות ממהירת קריאתם בספר הערוך, וביחוד לבעל היוחסין אשר שקד על ספר זה מאד. ובכאן טעה בעל סה"ד בלשון רבינו בערך חנא, שכתב: חנא בר איסק אחא ליה אחא מבי חוזאי, בב"מ פ' המפקיד בגמרא רש"ב"ג. ובסוף פ"ב דכתובות חנן הנחבא, ובירושלמי שהיו חכמים רואים למנותו פרנס ולא קבל והלך ונחבא. ובגמרא שלנו מפורש אמאי קרו ליה חנן הנחבא שהיה מחביא עלמו בבית הכסא יותר מכל אדם. עכ"ל הערוך. הנה חשב בעל סדר הדורות שאחר רשימה דב"מ פ' המפקיד נפסק הדבור מן חנא בר איסק, והרשימה של סוף פ"ב דכתובות בירושלמי מוסבה על חנן הנחבא, וכן נראה כונת המגיה שלא רשם הדף כלל על פ"ב דכתובות מפני שחשב שהוא בירושלמי, ולכן עשה ג"כ נקודה מפסקת אחר מלת רש"ב"ג. אולם באמת מוסבה רשימה של סוף פ"ב דכתובות על חנא בר איסק, ור"ל שנמלא בב"מ פ' המפקיד וגם בכוף פ"ב דכתובות כמו שהוא באמת למעיין שם והכל דבבלי, וחנן הנחבא מתחיל ערך חדש, וע"ז כתב רבינו בירושלמי וכו' ואינו מרשים באיזו מסכתא אולי בירושלמי לסדר קדשים שהיה לקדמונים, כמו שהבאתי ראיות ע"ז במקום אחר. ורמ"ל הניח הדברים כאשר הם ולא העיר גם לא הקן מאומה, ואדרבא הגדיל עוד הטעות לקורא במה שהעמיד הגהתו המוסוגרת שם על חנא בר איסק בין רשימה דב"מ לרשימה דספ"ב דכתובות, כאלו צרשימה שניה מתחיל כבר ענין חדש, ובאמת הערך החדש של חנן הנחבא אינו מתחיל רק אחר רשימה שניה כנ"ל. אולם ראה זה חדש מלאתי בפירוש אברבנאל לפ"ו דאבות במעלה ל"ג של קניית התורה וז"ל. וכתב ר"ח קבלה בידינו שהיו חכמים משתדלים למנותו פרנס ולא ראה לקבל והחביא עלמו והיו קורין אותו ע"ז חנן הנחבא. עכ"ל. נראה שלא היה לפני הר"ח בירושלמי שמוציא הערוך, ולא גמרא בבליה בהענין שם בטעם שם נחבא, שהיה באיזו אגדה בפ"ע מרבנן סבוראי או מנאונים, ונתחבר אח"כ לשאר אגדות בהענין שם, ובפרט כששאלו וחטאי קרו ליה חנן הנחבא וכו', עיין למעלה ערך גמזו. ומעתה כיון שנהנה רשות מומר טעמים בשם זה אף אנו נאמר דבר חדש, והוא שלא נמצא עוד חנן הנחבא בשום מקום רק בהענין שם, והראיתי עוד במ"א שבספורי נסים ופלאים יש חלופים הרבה בש"ס בשמות בעלי הנס, כמו מה שיסופר במקום אחד על ר"ח בן דוסא (בבלי יבמות קכ"א ב'), נמצא במקום אחר על ר"פ בן יאיר (ירושלמי פ"ח דשקלים) או על ר"ש בן הלפתא, עיין תענית (כ"ד א'),

ומ"ר (רות דף מ"ד ג'), ועוד ביוחסין וסדר הדורות וספרי אנשי שם. והנה מלאך בתענית שם עוד חוסי המעגל בר בריה דחוסי המעגל, וגם חנן הנחבא חשבזו לבר בריה דחוסי המעגל וכן אבא חלקיה, ומהם שאמרו שם על הזקן שהיה ישן ע' שנים, אם כן נחמד כנשר נעוריו אח"כ או בעלמו או בנכדו חוסי השני, ומפני כל המצוות האלה קרוב מאד לומר שאין כאן אלא חוסי אחד הזקן, וחוסי והנן אחד הוא. והוא גם כן הנקרא הנחבא, מטעם אחר נפלא ע"פ המבואר ביוסיפון לרומיים קדמוניות (סי' ד פ"ב), שבטת לר הורקנוס על ארסחובלוס אחיו בירושלים, בקשו הלרים את חוסי שיתפלל על הללחתם במלחמה, והוא בלדקתו והאבהו לעמו לא רצה להתפלל על הללחת איזה לך, כשיהרגו ע"ז ישראל מלך השני, והחביא עצמו; אולם העם הוליאוהו ממחבואו בע"כ, והתפלל תפלה קלרה המורה על הללחת שניהם, והרגוהו המון המלחים יעו"ש. ולזה נקרא הנחבא על שמחבואו היה סבה קרובה למותו. ואם נקבל עוד גרסא ראשונה של הפירוש המיוחס לרש"י בתענית שם, דלא גרסינן מלת בבית הכסא, רק שהיה מחביא עצמו, נוכל להסכים גם דברי הש"ס עם טעם זה.

טרכונא. (Trachonis), עיין מוסף, ואין ספק שחשב הת"י שלחלק מנשה מעבר לירדן היה גם טרכאניס המוזכר ביוסיפון שניתן להורדוס מן קיסר אויגוסט. וגמלא גם בגמרא ירושלמי (פ"ד דמגלה ה"ה) ר"ש ספרא דטרכנת. וע"ש שבקשו ממנו בני עירו שיתרגם להם בקריאה חלי כל פסוק ולא רצה, נראה שההמון היו שם הדיוטים מאד. ועוד איזה פעמים מוזכר שם טרכנת. וכבר ברר ראובנמיללער בקדמוניות שלו (כרך ב' ח"ב לר ד') סימני וגבולי ארץ הזאת. וב"ז דלא כרמ"ל שעזב כאן גם מוליכו בוקסטארף.

כרדו. (ארמעניען). כרד"ו בכ"ף הוא כמו קרד"ו בקו"ף שהוא תרגם אררט, וטורי דכרדו או דקרדו, ר"ל הרי ארמעניען, ועוד היום נקראים ההרים שם הרי אררט, וקלת יושבים שם (קורדען) מן קרד"ו. ואין להאריך כאן, רק לבאר שרמ"ל המליא לו תרגום (קארדיא, איין ארט אין ציטיינען), ואין ענינו לפה.

ביישן. (מעסטענע, שטארט אין אפסיריען), העיר הזאת נזכרת באממילאנוס מארנעליטום (ספר כ"ג פ"ו וסכ"ד כ"ג). והיתה קרובה יותר לטבריה מלנהרדעא וסורא, שאמר רב עוקבא ממישן לרב אשי אחון דמקרביתו לרב ושמואל וכו', חנן נעביר כר' יוחנן (שבת ל"ז ב'). ויחסו בש"ס למקום זה ע' חלקי עזות והרבה פסולי משפחה, עיין תוספת (סוף פ"ק דיבמות), ושם עשו ספירות קטנות על נהר פרס, (שבת ק"א ב' וב"ב ריש פ"ה), וז"ל הערוך (ערך בלות): ציליתא דמישן, פי' ספירות קטנות שמהלכות לפני הגדולות במים מועטין, שאין הגדולות יכולות ללכת שם וכו' והיא קלה ומהלכת אפילו צבילה, לכן נקראת צילית, ומישן קורין ישמעאלים מיישן והוא בקצה בבל עכ"ל. (כנ"ל ובמוסף ומ"ל כתבו כאן: והיא בקנה גדל, וזה מפני שנשתבשה מלת צביל בדפוסים ישנים, שבשו הם עוד גם מלת בקנה ועשו מונה בקנה גדל), ור"ל בקנה גדול צביל למערה, וזה כנ"ל שקרובה יותר לא"י, ומה נוכל לחקן גם ברש"ס (ב"ב שם) שכתב: מישן נהר קטן, וז"ל אלל מישן וכו' כמו שהוא בערוך.

משימוריג. Masamig שטארט אין יעמנן אס פערזייעטן מערדזשען, ווא איינעט איינע פערלען פיסערייא וואר, העיר הזאת נזכרת באססעמאלי ביבליאטעק אריענטאל. עיין העהקת החכם פפיפער בחפחת. והנה בערך משמיהג לא תרגם רמ"ל כלל רק כתב: זיהע פרוסא, ושם תרגם פרוסא: (האפען), אך על משמיהג לא כתב מחומה, ורצו נתן כתב בערך משמיהג וז"ל. בפרק יו"כ ביומא, והבו לי' כ"א מלטי ופרוותא דמשמיהג

עכ"ל. וגמרא זו אינה לפנינו בש"ס רק בע"י, ולפני חוס' ישנים היתה בש"ס, שכן ציינו שם על יהבו ליה שלא נמלא לפנינו רק בע"י, ובר"ה (כ"ג א') אמרו ג' פרוותא היו, ב' בי ארמאי ומדא בי פרסאי, דבי ארמאי מסקן כסותא (קאראללען), דבי פרסאי מסקן מרגייתא, ומקריא פרוותא דמשמיהג. ופירש"י: אותה של פרסיים נקראת נמל של מלוכה ע"כ. ומשמעות לשונו תורה שפירש משמיהג לשון מלוכה. ונראה שהסכים בזה המוסף שהביאו, ורמ"ל שהחריש, והא ליתא רק בתרגומי, ועוד היום לדין מרגליות בחוף לשון ים פרס כנודע לנוסעים, ועוד כבר בימי התלמוד היו לדין בים פרס מרגליות רבות ויפות מאד, כמ"ס אממילאטוס מארלעליטוס (סכ"ג פ"ו) שהיה בימי שבור מלכא השני. ונראה מזה רב ממסלת הפרסיים אז עד קלה לשון ים פרס העולה אל ארץ ימין של הערביים.

נבטי. (נאבאטער), נווטי (נאך רבי נתן איין מאן א״ס נ״ס ברמה, נאך רבי בנימין עבטנאללס נאבאטער).

ניותאה. (נאך ציידען איין מאן א״ס נ״ס ברמה), בערך נבטי מפרש רבינו נתן ור"ב שהוא חלק הלפני מארץ ערב הנקרא נבט, ובערך נווטי כתב רבינו בסתם: שם מקום, אך מערך נווט נראה כונתו שכתב: פירוש שם מקום כדכתיב נ״ס ברמה ומה הענין נווטי שבראש הפרק עכ"ל. ור"ל בראש הפרק נו שלשתי אותיות שוות בתחילתן יקרא פרק כדרכו, ולא כן ר"ב שפירש על נווטי: פירוש נווטי איש מארץ נבט עכ"ל. אך על ניותאה לא פירש כלום, נראה שמסכים לדברי רבינו, וכמו שמוכיחה באמת משמעות המלה. אכן רמ"ל ערבב הכל בחפזו. בערך נווט כתב: זיהע נווטי, ואם ישמע לו הקורא ויראה ערך נווטי עוד לא יסלים מבוקשו, ששם כתב: זיהע נבטי, ומוכרם א"כ ללכת עוד לאחריו ולבקש ערך נבטי, ושם ימלא תרגומו: (נאבאטער). אם כן לנבטי ונווטי ונווט הכל תרגום אחד. וזה נגד דברי רבינו בשנים שבור שנווט ונווטי נחלקו מנבטי ונגד דברי ר"ב באחד, לדידיה עכ"פ נווט מחולק מנבטי. ולפי דברי רמ"ל יהיה איש מניוטר ברמה שהיא בא"י נקרא נבטי ע"ש ארץ ערב.

נציבין. (Nasibis) נאסביס איז מנאבאטער, לא נסתפק עוד שם מעין סליבין המוכרת בש"ס הרבה, היא עיר בארם נהרים לפנות מזרחית, ושם ישיבת ר"י בן בתירא, ועוד היום קורין לה הישמעאלים נציבין, ועליה אמר ר' יוחנן הירדני היטב במלכ המקומות כמו שהראינו באנשי שם, ומלת עלעין בפומה בין שינהא זו הדויב ונציבין שפעמים בולעתן ופעמים פולטתן, (קדושין ע"ב א'), וקאי על פרס שם, וכן היה באמת, בתחלה נכבשה ע"י לוקלוס שר לבא רומי שלקחה מן מלך ארמיני, אח"כ נכבשה הפרסיים הנקראים צפי רז"ל גם כן פרסיים, והיתה בידם עד טרייטוס שחזר וכבשה, והוסבה מיד אגדרייטס לפרסיים, ושם נכבשה אח"כ מיד הרומיים שבמה מחדש ויעשו היכלת יפס, ומאז והלאה נשארה כמאחזים שנה ביד הרומיים למבצר על הגבול נגד הפרסיים, וגם בנוסף הזמן הזה נכבשה הפרסיים על זמנים קצרים שתי פעמים, אך הוסבה במהרה לרומיים, וכל זה היה עד זמנו של ר' יוחנן, וכן הדויב שכתבתי ממנה במקום אחר. אולם אחרי מות קסר יוליאטוס במלחמה נגד שבור מלכא השני בשם זה, הוסבה נציבין לשבור בשלום שששה עשר הקיסר יאפיאן, ובבטיה ואנחה רבה עזבה אז ישיבה הרומיים. יעוין בבאור הכבישה זו האחרונה (אממילאטוס מארלעליטוס סכ"ה פ"ט). ומאז והלאה נשארה ביד הפרסיים למבצר הק בלי הכבש עוד. ובעל סד"ע זוטא שהיה בקי מאד בחשבון הזמנים כמו שהוכחתי בנ"א, ציין כבישה זו גם כן כמועדה ובזמנה. ור"ל. ועוד אחריו הונא אבוי ורבא וכו', וצימיו סליק שבור מלכא לנציבין

זכבשה עכ"ל. והוא שבור השני, שהראשון היה בימי שמואל, והשני בימי רבא, כמו שימלא המעיין היטב בהרבה מקומות בש"ס. וגליבין איננה ארס לובה של מקרא כמו שהוכיח ראזענמיללער בראיות (קדמוניות כרך א' ח"ב לר קמ"ה). בכל זאת הסופרים הסוריים קראוהו תמיד ארס לובה (יעו"ש בראזענמיללער), ולא כן חכמינו בימי ממשלת הערביים, וכן היהודים שבא"י עוד היום, שהם יקראו לעיר חלבון (אללעפא) ארס לובה. יעוין מהעות ר' בנימין שכתב: ומשם ב' ימים לחלב היא ארס לובה והיא עיר מלוכה למלך נוראלדין וכו' (ושם אחר כמה ערים כתב: ומשם ב' ימים לגליבין) זאליה יכוון ג"כ בעל תחכמוני (בשער מ"ו ונ'), וקוראה ג"כ עיר מלוכה כמו ר"ב. ובאמת היתה עם חמת מדינה קטנה עם מושלים מיוחדים, ושם היה מעט זמן לפני ר"ב המושל החכם אב"ו אל פיד"ה שכתב תכונת ארצו ושאר ארצות והיא קרובה לדמשק, יעו"ש בתחכמוני, והוא מרבה בשבחו של ר' יוסף המערבי שמלא שמה ומגדיל חכמתו בתלמוד ובכל המדעים וביחוד בחכמת הרפואה, וכונתו על ר' יוסף בן עכנין תלמיד הרמב"ם שאליו חבר ספרו מורה נבוכים, שכן יספר מר' יוסף זה, ר' אברהם בן הרמב"ם באגרתו הנדפסת בוילנא תקפ"א, ע"ש שכתב: בא אלי כתב ושלח מתלמיד נכבד חכם גדול תלמיד אבא מארי זל"ל, שמו ר' יוסף בר' יהודה בר"ש זל"ל, בלובה היתה ישיבתו וכו', והוא שחבר אבא מארי זל"ל בעבורו ס' המורה נבוכים, ור"ב נכבד היה בכל א"י בחכמה התורה ובשאר החכמות עכ"ל. ור"ל ששמעו הולך בכל א"י מפני שחלב הוא על הגבול, ושם בסמוך כתב ג"כ שבא ר' יוסף זה מלרפת, מסכים למה שקוראהו בתחכמוני המערבי, ובעל תחכמוני היה בזמן ר' אברהם שראהו במצרים. ותבין בזה דברי הרמב"ם באגרתו לר' יוסף זה תלמידו: „ובעת אשר במערב על שמחה ערבה, וכל מצבקה היה נחבא, ואור ישראל שם כבה, בית יוסף להבה, כי הוא מאיר מקהל מדינת ארס לובה“ עכ"ל. ור"ל שערבה כל שמחה וכו', אולי מפני רוב הגזרות והשמדות שהיו בימים ההם ברוב ארצות אייראפא על ישראל, או אולי כונתו ע"ד מליה שכתב שם אור ישראל ע"י נסיעת ר' יוסף משם. עיין עוד באהאנע (קורות היהודים ריש ספר ט') שכתב בשם אב"ו אלפר"ג שמוקם ישיבת ר' יוסף זה תלמיד הרמב"ם היה בעיר אלעפא, אע"פ שאין לנו משגיחים לעיקר הספור של אב"ו אלפר"ג שם בעלילה שבדה על ר' יוסף שהיא ממש כתבנית העלילה שבדה על מורו הרמב"ם, וקנאת אומנתו השיאתו לשקרים שרופא היה בזמנם, אך לא גדול בחכמת הרפואה ונודע בשם כמו אלו השנים, גם קלת קנאת הדת להטע בקרבן, שכן מומר היה ונקרא בר עבראה כנודע, וכ"ז להתיר ספקו של החוקר הגדול חכם עמנו יאסע בקורות היהודים שלו (ספר כ"ה פ"א והערה ב'), גם לדעת מי זה רבי יוסף המדובר שם ממו.

בשובה לקדמונים, הגה רז"ל הראו בפירוש שגליבין היא בחו"ל כמו שאמרו בספרי (פ' ראה) ר"א בן שמוע ור"י הסנדלר הלכו לגליבין ללמוד מר"י בן בתירא, והגיעו ללדון וזכרו א"י וזכו וחזרו, ורבינו נתן כתב בבאור בזה הערך: חרן וכלנה חרגוס חרן וגליבין, וכן חרגוס ירושלמי ואבד וכלנה וכן בב"ר אבד וגליבין עכ"ל. ואעפ"כ המציא לו רמ"ל חדשה שלא נשמעו, והרגס גליבין: (Nezil) שטאדט איס שטאממע יהודה), ושם ג"כ בעברית: (יהושע ט"ו מ"ג ונציב). מזה נראה שכתב חרגומו לרוב צלי עיין כלל וכלל לא בדברי רבינו ולא בשום מקום, ועוד כאן גם מוילכה בוקסטארף, שחרגס בפירוש: (nizibis), אין זאת רק שרלה רמ"ל להחזיר עיר של מו"ל לא"י תמורת עיר גמזו שלקחה מא"י והושיבה בחו"ל. (יעוין ערך גמזו ברשימה זו).

פפייחא. ריפתא נהר פפייחא ריש פ"ה דעירובין. (בראש דעם ארעס נהר פפא),

רמ"ל תרגם: (פלוס פפא). ואמת שנמלא נהר ששמו כן. עיין ב"מ (ז"ג א'), אולם רבינו נתן פירש כאן: שם מקום, וכן רש"י בערוזין שם, ונכון ג"כ לפי הענין לחס של המקום ההוא, וגם דקדוק הלשון מורה כן, שאילו כדברי רמ"ל היה ז"ל רפתי דנהר פפא אולם כנוי פפייתא הוא על העיר כמו חיטי קורדניתא, ונהר פפא עיר כמו נהרעא נהרבלא.

פרוקלוס. (Proclus) איין מאנעאטיכס חיס 2=טען יאהר הונדערט דער קריסטליכען זייט רעכענונג), ז"ל רבינו נתן: פרוקלוס בן פלסליס בע"ז (מ"ד ב') עכ"ל. ולפינו שם במושגה בנוסחת הבבלי: שאל פרוקלוס בן פלוספוס את ר"ג. אולם בנוסחת הירושלמי שם הוא כגרכת הערוך בן פלסלוס. וע"ש השאלה לר"ג על שרחן במרחן של אפרודיטי שהיא תמונת אליל הנודע ליונים. ונראה לי שהיה פרוקלוס זה המפורסם במאה השנייה שלהם מכת הנולדים הנקראים מאנעאטיכטען אשר חיי לער יחיו ובהתבודדות, ולכן היה לו כבר שגאה נגד אלילי הרומיים, וחרה לו על ר"ג שרחן במרחן של אפרודיטי, ולזה תהבן מאד תשובת ר"ג אליו: אם נותנין לך ממון הרבה אי אתה נכנס לע"ז שלך ערוס? ונראה שהיה לפרוקלוס כבר מין אחר מעבודה לא כזו שהיה עומד במרחן, וע"כ אין זה פרוקלוס האפלטוני שהיה הי במאה החמישית שלהם, ואיך דבר עם ר"ג בעל המשנה? אלא כנ"ל, והזמנים מסכימים היטב. ויתכן ע"פ גרסת רבינו עוד שכן פלסלוס אינו, ר"ל, ששם אביו היה כן רק איש מחברה כזו כמו בן ברית. ורבינו פירש בערך פלסלוס מדברי ע"ש תורמים פלסלוס סלבטיק"ו (Salotico), אע"פ שלא ידעתי עוד מקורו בלשון אחרת, ויהיה פרוקלוס נקרא כן בעבור דרכי הכת הזאת לגור במדברות ולחיות שם חיי התבודדות. וכל זה נגד ר' בנימין בעל המוסף ערך פרוקלא שכתב: פירוש שר לבא רומי הנקרא במשנה דע"ז פרוקלוס. ולדעתי יש הפרש בין זה לזה. אולם רמ"ל תרגם פרוקלוס: (Pericles) בני שום טעם רק ע"ש גבור חיל הנודע ליונים שחי בתחלת ימי בית שני, וכמו תק"ן שנה לפני ר"ג דמתניתין.

קלרדי. (Calirhoi), ז"ל רבינו: קלרדי, בבר"ר (פל"ז) אדמה ולבוים עד לשע עד קלרדי, וכן תרגום ירושלמי עכ"ל. והנה מוסדר א"ב של הערוך נראה שכן גורם קלרדי בדל"ת. אך אין ספק שמוסחא משובשת נודמנה לו, וז"ל קלרדי ברי"ש, וכן נכונה הגרסא בירושלמי (פ"ג דמגלה), והמוסף ורמ"ל לא העירו מאומה, אע"פ שמתוקן בבוקסטרף על נכון, והוא שם מקום שנמלאו בו מעינות חמים במזרחית דרומית לימה של סדום, ומלה זו מלשון יונים, ופירושו מעינות יפים. ובבאר יעוין זה בראשעמיללער (קדמוניות כרך ב' ח"א לד רי"ח), ומה שהשיג במחקרי ארץ שאין ראוי לתרגם כן מלת לשע מפני שהוא רחוק מגבול לפוגית מזרחית של כנען, לא אמר כלום, שכן היה ג"כ אדמה ולבוים הכתוב שם. ואדרבא משם ראיה ששתי הערים האלה הגה על ים המלח וקלרדי סמוכה להן.

קפרם. יין קפריסין (יפפצן וויין), רבינו כתב שהוא מלשון אביונות וקפריסין שפירש שומר הפרי, ואין ענין כלל לכנות יין בשם זה. ור"ב כתב שהוא שם מקום שבנה הורדוס לכבוד אמו אשר שמה כן, אולם לא נזכר בשום מקום ששם היה איזה יין מפורסם. ורמ"ל עשה כמתעלם גם מפירוש המוסף, ותרגם: (קאפפארוס, קאפפער), והוא כפי פירוש רבינו והחרים מלפרש יין קפריסין. אמנם אין ספק אללי שהכונה לאי יפפצן אשר קראו היונים קיפרוס, והסוריים קופרוס עיין אבוא"ל פר"ג בלשון סורית אלל קורות קרייליגע וגסבה לקופרוסי מן יוגיא, ונקרא היוס כפי הישמעאלים קיפרוס בחלוף הפ"א בב"ת, כמו מן עריפאלוס טרבלוס. ויינה משובת מאד כפי הקדמונים, יעוין

פונקט רעאללעקסיקאן, ובשנת ה"א ש"ל כבש סעליה השני מלך ישמעאל את האי הזה מיד אנשי וויגיליא בהסתת יהודי אחד ושמו מעקונין, ורק לבטבור חשקו לייך המשובח הזה. (ריס געשיכטע דעם מיטטעל אלטערס ח"א זר של"ט), ועוד היום יינו מפורסם ומהולל מאד. ושם היו יהודים עוד בימי אנדריאנוס שמרדו בו. וזו כונת מדרש איכה פסוק על אלה אני זוכיה: והיה הדם מגיע עד קופרוס. ומלת נהר שם שבוס כמ"ש במעריך, וראה לדבריו מירושלמי (פ"ה דסוכה ה"ו), שנמלא שם על ככון בלי מלת נהר, ור"ל שנשפך דם ישראל מומרים ועד אי קפרוס. ועוד כבר בימי חשמונאים נמלאו בה יהודים, וזכרת במכביים (ספר אי' ט"ז כ"ג), ואולי ר"ל הקפר משה. ור"ל שהאי היה נקרא כן בעבור הפרחים הרבים שנמלאו בו שהיתה ארצו פוריה מאז, והוא פירוש קפרוס בלשון ערבית, יעוין כפתור ופרח פנ"ד. והנה כבר הוכיחו חוקרים האחרונים בלשון עבר, ובתוסב געזעניוס, שכפתור של מקרא הוא האי הזה. ולפי דבריו תהיה גם קורבת הלשון של קפרוס וכפתור קלת רואה, גם בהבנת המלה יש דמיון קלת. שאולי היה נקרא כפתור על לורת הפרחים שלו.

קרמן. (Carmania) לאד אונפערן דעם פאריזשטן מערבזשעס), אלץ גדולה כמנכה לבית הים של פרס, ועוד היום קורין לה ישמעאלים קדורמאן, ורבינו נתן כתב בפירוש ארץ קירמאן שהיא אחורי ארץ פרס. ובכ"ז בדה לו רמ"ל חרגוס חדש: (Carminia, שטאדט אין דער טארמארייא). ולא השגיח לדברי רבינו, רק בבוקסמארק שפירש שם עיר בארץ צבל, ואותה חפש רמ"ל ולא מצא כ"א בארץ התרתרים.

פירוש למשנה סוטה ט' ז'

אשר דרש הרב הגאון האלהי מרן 'שלמה יהודה לוי ראפאפארט ז"ל
בביה"ב בפראג בפ' שופטים תר"ח.

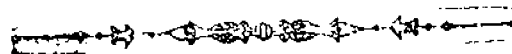
(נו פס בהצופה להסגיר שנת תרמ"ט גליון מ"ו)

משרבו הרלחנים בטלה עגלה ערופה, משבא אלעזר בן דינאי וכו'. פרש"י שהיו זוכרין בהן מי הרגיל להרוג. ופירוש זה על פי הברייתא בגמרא (סס מ"ו ב'), זבתוספתא (סס) בשני לשון: לפי שאינה באה אלא על הספק משרבו הרלחנין בגלוי בטלה ע"ע ע"כ. ולפע"ד כל זה הוא רק פירוש מאוחר מבעל הברייתא, ובמשנה לא זכרה מלת בגלוי שהוסיפו בברייתא. ובאמת קשה על פירוש זה, שהרי גם מלפנים אם נודע הרולח לא הביאו נ"ע, והכתוב אומר לא נודע מי הכהו, ומה זה בטלה ע"ע, וגם אחר שרבו הרולחים בגלוי אם נמלא הרוג אי' אשר לא נודע הורגו איך בטלו מזה מבוחרת בתורה במקום ובזמן הראוי רק בעבור שלא יכלו לקימה במקום ובזמן בלתי ראוי? ונראה כי רש"י ז"ל ראה להישיר כל זה בלשונו, שאף אם קרה לפעמים לויחה בסתר, מ"מ זכרין בהן מי הרגיל להרוג, והיו מחשיבים זה כנודע מי הכהו, ולכן תחשב הלשון לדעתו בטלה ע"ע, היינו במקום שלפי הדין המוגבל היה ראוי להביאה, מ"מ כפי הסדר וההשערה בטלוח. אמנם אשר יקשה יותר הוא זה. כי אמנם גם בקדמוניות לבן מתתיהו מבוחר, שמימות אלעזר בן דינאי רבו הרולחים,

אך במקומות אחרים מבוחר אללו ג"כ, שמומן הוא עד החרבן רבו הרולחים בסתר והיו נקראים סיקוררי, ואיך בטלו א"כ הרבה פעמים מלות עשה שהיתה מחויבת כפי הדין? ונודעה עוד קושית הר"ש מוקאן (סוף ספרו כריתות) איך לנו רשאים לחרוש ולזרוע היום בא"י, אחרי כי ערפו שם עגלות מלפנים באיזה תחומים, ואנחנו לא נדע היום מקומם, ויש ספק על כל שדה שמוא זה הוא ואסורה בו החרישה והזריעה, ואין לומר דאוליין בחר רובא דהא כל קבוע כמחלה על מחלה? ותרולו שמחדש דלא אמרינן קבוע רק כשנודע לנו עתה מקומו כמו בהשע חיות שהספק הוא רק על הבשר הנלקח ולא על מקום הקבוע, ונחל איתן לא נודע מקומו היום איננו כמחלה על מחלה, מופרך מוגמרא דזכחים (ע"ב) בצעת"י שנתערבו דאמרינן בהם קבוע אע"פ שהפסולים אינם נודעים, והתוס' שם כתבו כעין סברת הר"ש מקינן, אלא שמוסיפים דרך מראוריתא יש חלוק בקבוע בין ידוע לאיט ידוע, ומדרבנן אין חלוק, ושוב הוי כמו ספיקא דרבנן ולקולא, דמחלה על מחלה הו"ל עכ"פ ספק, ועדיין יש להקשות דא"כ לאיזה ענין אמרו רבנן כל קבוע כמחלה ע"מ אפילו דאיט ידוע, והרי מותר מטעם ספיקו דרבנן? ועוד למה אמרו שם בצעת"י שנתערבו כל קבוע כן? ולתרוץ כל זה נראה נוח שגמולא בשפרי (ראה): מעשה בר' מתיא בן חרש ור"ח אחי ר' יהושע ור' יוחנן שהיו יולאים לח"ל והגיעו לפלגיום וזכרו את א"י, זקפו עליהם וזלגו דמעוניהם, וקדעו בגדיהם, וקראו המקרא הזה: וירשם אותה וישבתם בה, וחזרו ובאו למקומם ואמרו ישיבת א"י שקולה כנגד כל המצות שבתורה. וכן מעשה בר"א בן שמוע כו' ע"כ. והרמב"ן ז"ל בהערותיו על סה"מ להרמב"ם מונה ישיבת א"י למצוה מיוחדת בכל הדורות, והיא הרביעית אללו בהשלוס מלות עשה שלו, ומביא ג"כ המאמר מספרי. ונבין בזה יותר סברת התוס' (גיטין ח' ד"ה ה"ה על גב) דרך משום ישיבת א"י היתרו אמירה לעובד כוכבים בשבת, וזה משום דהיא מצוה גדולה יותר משאר מצוות,

והנה מלות עגלה ערופה שלא היתה טהגת אלא בא"י, היתה ג"כ עיקר תכליתה הישוב בא"י, והיינו להמעיט את הרולחים בסתר על ידי האיומים ההם, כי אחרי הפרסום והחקירה יפחדו פן יודעו אלא לאור משפטם ומעשיהם אשר עשו במחשך ויוסרו, ומקום העריפה נשאר שם, וכפי דברי רבי בירושלמי (טוטה פ"ה ה"ה) היה איסור החרישה בתפית מקום חמשים אמה, ועתה אם רבו הרולחים בסתר והיו נאשרים עי"ז הרבה מקומות כל א' נ' אמה, היה הפחד גדול פן תשאה הארץ שנמנה ויחסר הרבה מן ישוב א"י, והוא שקול כנגד כל המצות שבתורה, והמצוה של ע"ע אשר סבתה ותכליתה היתה לקיום הישוב, היתה יכולה להיות עוד קלקלה גדולה לישוב, ולכן ערבו את נפשם לבטל מצוה זו בשביל המצוה הגדולה של ישיבת א"י, ואם כן רק בשביל הרולחים בסתר נתבטלה ולא בשביל ההורגים בגלוי אשר אללם לא היתה לריכה להתבטל כי לא חלה כלל.

וקושית הר"ש מקינן מתישבת מאלוה, שאם נראה לאסור החרישה מפני הספק כל חרישת א"י, ודאי דאחי עשה של ישיבת א"י החשובה יותר משאר מצוות, ודאי לא תעשה דלא יחרש ולא יזרע.

אגרת הישיב לשר נוצרי

האגרת אשר כתב הגאון האלהי בעל שפתי כהן ו"ל (ש"ך) לאחר משרי הנוצרים, והיא מונחת כסגולה יקרה בביבליותקה של האקדמיה אשר בלייפציג, ומגודל חשיבותה אמלא בה את הגליון הריק הזה.

ב"ה

אבן פנה, אבן בוחן
קנה בינה, הוצק בו חן!

הוא אהובי כלבבי, הפילוסוף מאגיסטער וואלענטיני ווידריך.
ישמרהו האל, עד יעמוד מיכאל, ויונח בשלום, מעתה ועד עולם!

היום הגיעני זהורי אותיות כבודך, ומאד שמחתי בראותי גלילות ירך הנקיה, מיוסרת על רצפת בהם, וש"ש אנכי על אמרותיך, המאירים כספירים, ומוהרים כזהר הרקיע, וששון ושמחה תשמיע, כאשר יופי מכתבך הגיע, אלי אני עכרך, ומה אני לפני הורך, כי הנחת עלי ירך, וכי תדרוש בשלומי, וכי תפקוד את יומי, וכי תשאל על מקומי? ומה מצאת בי, כי תבקש לראות מכתבי, ואני נער ובער, אין בי מאומה, לא תורה ולא חכמה, ומה אדע אשר לא תדע? — וגא אדוני אל תשים עלי חמאת בהסנעי את מכתבי עד כה, הנה עדי בשמים ממעל, כי לא עשיתי זאת בסדר ובמעל! זהנה עתה בא בעצם היום הזה בזאת השעה ובוו העונה, חשתי ולא התמהמהתי להשיב מענה. ועתה יגדל נא כח אדוני כאשר דברתי לאמור, ואת מוצא שפתי אשמור. והנה לפניך ספר הנותן אמרי שפר, יסרו אליהו הבחור, המשיב חכמים אחר, אף כי מצער הוא ותחי נפשי בי, ותבא כמים בקרבי. וההי מנחתי זאת כמו אצערד וצמיד, לזכרון לפני ה' תמיד. ואכמרה פניו במנחה ההולכת לפני, וגא אל ימנע אדוני המוב ממני, וישמחני עוד במעשי אצבעותיו, ובשושני שפתותיו, ואמרותיו הנעימים וההמימים, יהיו לי למשיב נפש ולכלכל את שבת". כי נועם אמריך הקשבתי, ואת דרבי חשבתי. ואשיבה חורפי דבר, ידידי חמק עבר, וחסדו עלי נבר, וגם אני אהיה כמוך אערכה לעיניך כתבים ערבים בכל עת וזמן, אשר יורמן, ואף גם זאת אעשה לאהבת אדוני כי יבקש ממני לקנות לו איזה ספר (ישלח לי הטעות על ידי חילוף לברעסלא, כי שם עוברים ושבים בתמידות, אנשי עירי אנשי מדות). ואקנה לו את אש"י יודיעני. וכל אשר תאמר אלי לעשות, אעשה בעזרת האל יתברך, היחיד ומיוחד, הוא אחר ושמו אחד, אקרא לאל עליון נומר עלי. ובזה אתן קנצי למלין עתה הפעם, ישמרך ה' מכל צרה וועם. ותשקוט שאנן, כזית רענן. כחפץ איש שלומך הנאמן באהבתך, הדרוש טובתך, כל הימים.

הק' שכתתי בן הגאון רבינו מאיר הכהן

ולכל חבריך, המקשיבים אמריך, שלום וישע רב, אליהם יקרב.

העלישויא יום ג' פעברואר 1660.